

કરસનદાસ મુળજી ગ્રંથમાળા નં. ૧૫

મહાભારતની સમાલોચના.

રા. રા. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્ય એમ. એ. એલ. એલ. બી. ના

રચેલા અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ કરનાર

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

એમ, એ, એલ, એલ, બી.

ખપાડીઆ ચકલા—ગુરત.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત. ૧૦૦૦.

અમદાવાદ.

સલાપોસ્ટરોટ ઉપર આવેલા ધી ડાયમંડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સને ૧૯૧૪.

મંવત ૧૯૭૦.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મૂળજી સામાજિક સુધારાના એક આગેવાન હતા. ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ કરીને આવ્યા પછી કાઠીઆવાડમાં તેમને સરકારી નોકરી મળી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ગુજરાત પછી તેમની સ્વદેશ સેવાની યાદગીરી રાખવા કાઠીઆવાડમાં એક ફંડ રૂ. ૩૪૮૫ નું થયું હતું. તે ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં સોસાયટીને એવી સરતે સોંપવામાં આવ્યું છે કે, તેના વ્યાજમાંથી તેમને વામે પુસ્તકો રચાવવાં તથા છપાવવાં. આ ફંડની ૩૨૦૦ ની નોટો સોસાયટી હસ્તક છે. આજસુધીમાં આ ફંડમાંથી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે:—

૧ પ્રાણીવર્ણન ભાગ ૧ લો	} (ખીજી આવૃત્તિ એક ભાગમાં.)	૦—૮—૦
૨ " " ૨ જો		૦—૮—૦
૩ " " ૩ જો		૦—૮—૦
૪ મહાન આલોક્યનું ચરિત્ર.	(પાંચમી આવૃત્તિ)	૦—૫—૦
૫ વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ.		૦—૬—૦
૬ અનેક વિદ્યાના મૂળતત્વ.		૧—૦—૦
૭ સર વિશ્વિયમ વોલેશ.		૦—૨—૦
૮ ઉદ્યોગી પુરૂષો. (ખીજી આવૃત્તિ)		૦—૪—૦
૯ ધર્મનીતિ.		૦—૭—૦
૧૦ ન્યાયશાસ્ત્ર.		૦—૧૨—૦
૧૧ સ્વાતંત્ર્ય.		૧—૦—૦
૧૨ શિક્ષણ સૂત્ર.		૦—૨—૦
૧૩ ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર.		૦—૮—૦
૧૪ રાજા રામમોહનરાયનું જીવનચરિત્ર.		૧—૦—૦
૧૫ સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ.		૦—૧૨—૦
૧૬ મહાભારતની સમાલોચના.		૦—૧૨—૦

અમદાવાદ. }
તા. ૩૧-૮-૧૯૧૪.

પ્રસ્તાવના.

રામાયણ અને મહાભારત એ સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય તથા ઇતિહાસના ગ્રંથોની સ્વતંત્રપણે સમાસોચના કર્યાનું માન રા. રા. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્ય, એમ. એ, એલ. એલ. બી., મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના ઓનરરી ફેલો, એમણે મેળવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એ બન્ને ગ્રંથોના વાચનને પરિણામે એ વિદ્વાનને જે જે વિચારો સૂઝ્યા તે એમણે ત્રણ ન્હાનકડા ગ્રંથો વડે પ્રકટ કર્યા છે. મહાભારતની સમાસોચનાનું એમનું પુસ્તક છપાયું તેમાં તેનાં જુદાં જુદાં સામયિક પત્રોમાં ઘણાં વખાણ આવ્યાં હતાં. કેટલાકને એનો સંશોધનવિભાગ ઘણો અગત્યનો જણાયો, કેટલાકને એનો કથાવિભાગ ઘણો રસભર્યો લાગ્યો, અને કેટલાકને એની વિવેચનપદ્ધતિ ઘણી પ્રશંસનીય માલમ પડી. એ અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે એક ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી મળે તે સંપર્કમાં આવ્યું ત્યારે એ પુસ્તકની પાછળ મ્હારે જે શ્રમ લેવાનો હતો તેનો મળે સંપૂર્ણ ખ્યાલ નહોતો, અને એ પુસ્તકમાંથી કાપકપ કરવા જેવું ઘણું મળી આવશે એવી મ્હેં આશા રાખી હતી. પણ જેમ જેમ હું એ પુસ્તક વાંચતો ગયો તેમ તેમ મળે એમાં એટલી સંક્ષિપ્તતા અને એટલું સચોટપણું જણાયું કે એ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાંખવા જેવું કે ટુંકાવી દેવા જેવું કંઈ પણ નીકળી શકે એવી આશા મળે નિર્મૂળજ લાગી. પરિણામે, મ્હારી પોતાની તરફનું કંઈ પણ ડહાપણ ડહોળ્યા વિના અને માત્ર શરતચૂકને લીધેજ રહી ગયલી જે ત્રણ ન્હાની ન્હાની ભૂલો સુધારવા સિવાય ખીજે કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વિના રા. વૈદ્યના પુસ્તકનેજ આદિથી તે અન્ત સુધી હું ચુસ્તપણે વળગી રહ્યો છું; અને મૂળ ગ્રંથ (મહાભારત)ને સાચે રાખીને તેમાંથી જુદા જુદા ફકરાઓ શોધી કાઢવાની અને સ્થળે સ્થળે ઉતારાઓ આપવાની પણ મ્હેં ખાસ કાળજી રાખી છે, તેને લીધે પુસ્તકના કદમાં કંઈક વધારો થયો છે તે માટે વાંચકો ક્ષમા આપશે એવો મળે બરોસો છે. સંસ્કૃત ભાષા જેમને આવડતી હશે તેમને એ ઉતારાઓ વાંચતાં કંટાળો નહીં આવે પણ વધારે રસ લાગશે એમ હું મ્હારા પોતાના અનુભવ પરથી માનું છું.

દેવલાલી તા. ૧૨-૮-૧૯૧૪.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

પ્રથમ વિભાગ-કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧—મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ.	૧-૯
પ્રકરણ ૨—વ્યાસ, વેંશંપાયન, અને સૌતિ.	૯-૧૩
પ્રકરણ ૩—મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ મ્યારે અને શા કારણથી થઇ.	૧૩-૨૧
પ્રકરણ ૪—મહાભારતનો આટલો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો.	૨૧-૩૬
પ્રકરણ ૫—મહાભારતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ.	૩૬-૪૬
પ્રકરણ ૫—મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.	૪૬-૬૪

દ્વિતીય વિભાગ-ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧—મહાભારતનું યુદ્ધ મ્યારે થયું હતું ?	૬૭-૮૫
પ્રકરણ ૨—પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા કે કેમ ?	૮૫-૧૦૭
પ્રકરણ ૩—પાંડવોના પૂર્વજો.	૧૦૭-૧૧૩
પ્રકરણ ૪—તેઓનો જન્મ, બાલ્યાવસ્થા અને દ્રૌપદી સાથે લગ્ન.	૧૧૪-૧૨૯
પ્રકરણ ૫—ઇન્દ્રપ્રસ્થ અથવા દિલ્હીની સ્થાપના અને ખેડેશો શહેનશાહી દરબાર.	૧૨૯-૧૩૭
પ્રકરણ ૬—પાસાની શરમબરેલી રમત અને તેનાં પરિણામ.	૧૩૮-૧૪૫
પ્રકરણ ૭—બાર વર્ષનો દેશવટો અને તેરમા વર્ષનું છૂપા વેળમાં રહેવું.	૧૪૬-૧૫૪
પ્રકરણ ૮—યુદ્ધની તૈયારી.	૧૫૫-૧૬૨
પ્રકરણ ૯—યુદ્ધ.	૧૬૩-૧૭૭
પ્રકરણ ૧૦—ચિન્તનને અન્તે વિષતિ.	૧૭૭-૧૮૬
પ્રકરણ ૧૧—પછી શું થયું ?	૧૮૭-૧૯૪

પરિશિષ્ટા.	પૃષ્ઠ.
પરિશિષ્ટ ૧—મહાભારતનો વિસ્તાર.	૧૯૫-૧૯૬
પરિશિષ્ટ ૨—પેટાપર્વો.	૧૯૭-૧૯૮
પરિશિષ્ટ ૩—કૃટ શ્લોકો.	૨૦૧-૨૦૩
પરિશિષ્ટ ૪—ભારતમાં પાઠ્યગ્રંથો કરવામાં આવેલા ઉમેરાઓ.	૨૦૫-૨૨૨
પરિશિષ્ટ ૫—મહાભારતમાં ગ્રંથોનાં બહુમતે સ્થાનકો વિશે કહે- વામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો.	૨૨૩-૨૩૪
પરિશિષ્ટ ૬—જનમેજયની બ્રહ્મહત્યા.	. . ૨૩૫-૨૩૬

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯	૪	એને	મહાભારતને
૨૧	૯	આ	એના
૬૩	૧૭	હા	હાથુ
૬૪	૮	ભારતસાવિત્રા	ભારતમાવિત્રી
૬૪	૧૩	રહુ	રહુ
૯૫*	૨૧	મહાભારતમાં	વૈદિક સાહિત્યમાં
૧૦૪	૧૭	આપવામાં	આપવામા
૧૧૧	૫	પૂરુ	પૂરુ
૧૨૪	૭	ગ્હાક્ષેત્રની	ગ્હાક્ષેત્રની
૧૩૧	૨	પિરકોલીઓ	ચકલીઓ
૧૩૬	૨૩	રાગ્નએ	રાગ્નઓ
૧૪૭	છેલ્લી	વખતે	તે વખતે
૧૫૮	૨૩	ઉમેદ	ઉમેદ
૧૬૦	૭	હાથ	હાથે
૧૭૫	૧૮	અતે	અને
૧૮૫	૧૩	૨૦૬૭	૨૦૫૦
૧૮૫	૨૬	મહાપ્રાસ્થાનિક	મહાપ્રસ્થાનિક
૧૮૫	છેલ્લી	૯૫૮૨૬	૯૬૪૦૬
૧૮૬	૪	૯૬૮૨૬	૯૬૮૩૬
૧૮૬	૫	૯૫૮૨૬	૯૬૪૦૬
૧૮૬	૬	૧૦૧૦	૪૩૦
૧૮૮	૩	મેનાકાન	મેનાયાન
૧૮૮	૪	રથાત્તિરથ	રથાત્તિરથ
૧૮૮	છેલ્લી	અશ્વમેધ	અશ્વમેધ.
૨૦૫	૧૫	અરેમિય	અરેમિયન.

આ ઉપરાંત ત્રીજા પરિશિષ્ટમાંની કેટલીક અશુદ્ધિઓ માધન તથા મમયને અભાવે સુધારાઈ શકી નથી તે લાંચકો દ્વારા ગણુરો એવી આશા છે.

કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

કાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧ હું.

મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ.

મહાભારતનો મૂળ ગ્રંથ હાલના કરતાં ઘણો ન્હાનો હતો અને તેમાં પાછળથી બે વખત કેટલાક ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા એ વાતની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી. મહાભારતની અંદરજ એવી મતલબજુનું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે મૂળ ગ્રંથના કર્તા વ્યાસજીએ પોતાના પાંચ શિષ્યોને એ ગ્રંથનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને એ પાંચ શિષ્યોમાંના એક વૈશંપાયન હતા. જનમેજય રાજાએ સર્પસત્ર કીધો તે વખતે એની આગળ વૈશંપાયને મહાભારતની કથા કહી સંભળાવી હતી. હવે, જે મહાભારત હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેની અંદર જનમેજય તરફથી કેટલાક સવાલો પૂછવામાં આવ્યા છે અને વૈશંપાયન તરફથી એ સવાલોના ચોખ્ખા જવાબો આપવામાં આવ્યા છે. આ સવાલો અને તેના જવાબો એ વ્યાસજીના રચેલા મૂળ ગ્રંથમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? વૈશંપાયને પોતે, અથવા વૈશંપાયને જે કથા કરેલી અને તેને અંગે જનમેજયની સાથે એને જે સવાલજવાબ થયયા તે સાંભળનારા કોઈ માણસે, મૂળ ગ્રંથમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો એમ માન્યા વગર આપણને ચાલે એમ નથી. ત્યાર પછી આ વિસ્તાર પામેલું ભારત પાછું શૌનકના દ્વાદશ વર્ષના યજ્ઞ વખતે શૌનકની આગળ સૌતિએ કહી સંભળાવ્યું, અને તે વખતે પાછા શૌનક તરફથી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા અને સૌતિએ તેના ઉત્તર આપ્યા. આ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો મૂળ ગ્રંથમાં અથવા વૈશંપાયનની વધારે મોટી આવૃત્તિમાં પણ આપવામાં આવ્યા હોય એ અસંભવિત છે. એટલે સૌતિએ અથવા સૌતિની કથા જેણે સાંભળેલી એવા ધીમં કોઈ માણસે મૂળ ગ્રંથમાં વખત કેટલોક ઉમેરો કરેલો એવું માન્યા વગર આપણને ચાલે.

મહાભારતની અદરના બીજા કુટલાક વચ્ચે, જે શરતચૂકને લીધે અથવા એ વચ્ચે કાઢી નાખવાની ખાસ જરૂર નહીં પડેલી તેને લીધે રહેવા દેવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી પણ મહાભારતની બધી મળીને ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે, એના ત્રણ આરભ દર્શાવવામાં આવ્યા છે —

મન્વાદિ ભારતં કેચિદાસ્તીકાદિ તથાપરે ।

તથોપરિચરાદ્યન્યે વિપ્રાઃ સમ્યગર્ધાયિરે ॥

કુટલાક એમ માને છે કે ઉપરિચરથી ભારતની શરૂઆત થાય છે, કુટલાક એમ માને છે કે આસ્તીકથી ભારતની શરૂઆત થાય છે, અને કુટલાક એમ માને છે કે મનુથી ભારતની શરૂઆત થાય છે. અન્યનો વિસ્તાર પણ જુદો જુદો કહેવામાં આવ્યો છે, અન્યના વિભાગ પણ જુદા જુદા દર્શાવવામાં આવ્યા છે, અને જુદા જુદા નામ પણ રહેનારથી જડી આવે એમ છે એ જુદા જુદા નામે, જુદા જુદા વિભાગો અને અન્યના વિસ્તાર વિષે જુદા જુદા કથનો એ સઘળાનો ખુલાસો મૂળ અન્યનો જે વખત વિસ્તાર કરવામાં આવેલો એ વાત સ્વીકારવાથીજ સારી રીતે થઈ શકે છે એ આપણે જોઈશું.

મૂળ અન્ય—મહાભારતનો મૂળ અન્ય ઉપદેશાત્મક નહીં હોય, પણ ઐતિહાસિક હશે એવું જણાય છે એ અન્યને ઇતિહાસ એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને આ ઇતિહાસને માટે વ્યાસજીએ “જય” એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

“જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા ॥”

(સ્વર્ગારોહણ પર્વ).

ખેલોજ-પ્રાર્થનાનો-શ્લોક અન્યના આરભમાં આવ્યો છે તેમાં પણ આ નામ આવે છે —

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નર ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

છેલ્લા પર્વમાં પણ એ ગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં એજ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. વ્યાસના આ ઐતિહાસિક કાવ્યનો વિસ્તાર કેટલો હશે તેના વિષે કંઈ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. તોપણ કવિની વિસ્તૃત યોજના વિષે, કાવ્યમાં વર્ણવેલા બનાવોની મહત્તા વિષે, અને કુશળ કવિથી અનુબુદ્ધ છન્દના શ્લોકો કેવી રહેવાઈથી બનાવી શકાય છે તે વિષે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે તે વખતે પણ એ કાવ્ય લાંબું હશે. મેકડોનલ્ડ કહે છે કે, વ્યાસના મૂળ કાવ્યમાં ૮૮૦૦ શ્લોકો હતા એવું મહાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મેકડોનલ્ડનું આ કહેવું ખરું નથી, અને વેબરના ગ્રન્થમાં* એક પૃષ્ઠની નીચે જે ટિપ્પણ આપવામાં આવ્યું છે તેના ઉપરથી કદાચ આ બૂલ ચર્ષિ હશે એવું સંભવિત જણાય છે. ૮૮૦૦નો આંકડો† મહાભારતમાં આપવામાં આવ્યો છે ખરો, પણ તે ફૂટ શ્લોકો, જેના વિષે આ પુસ્તકમાં આગળ વિવેચન કરવાની જરૂર પડશે, તેની સંખ્યાને લગતો છે; અસલ મહાભારતમાં કેટલા શ્લોકો હતા તેને લગતો નથી. મહાભારતમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “કૃષ્ણદ્વૈપાયન અથવા વ્યાસ મુનિએ ત્રણ વર્ષ સુધી રાત્રિવિસ મહેનત કરીને આ કાવ્ય રચ્યું.”

ત્રિભિર્વર્ષેઃ સદૌસ્થાયી કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ ।

મહાભારતમાખ્યાનં કૃતવાનિદમદ્રુતમ્ ॥

એ કાવ્યની શરૂઆતમાં વ્યાસ તરફથી પોતાનો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે એવી આપણે સ્વાભાવિક રીતે આશા રાખીએ છીએ, અને ભારતની શરૂઆત ખરેખરી “ઉપરિચર”થી થાય છે એ વિચાર ખચીત ઘણો વ્યાજબી લાગે છે. ૬૩ મો અધ્યાય, જેની શરૂઆત “રાજોપરિચરો નામ” એ શબ્દોથી થાય છે, તેની આગળના અધ્યાયમાં વૈશંપાયને મહાભારતની

* ટિપ્પણ ૨૦૬, પૃષ્ઠ ૧૮૭

‡ અષ્ટૌ શ્લોકસહસ્રાણિ અષ્ટૌ શ્લોકશતાનિ ચ ।

અહં વેદિ શુકો વેદિ સંજયો વેદિ વા ન વા ॥

પ્રથમ કીધી છે અને મહાભારત રચાવાના સમ્યન્ધમાં કેટલીક હકીકતો કહી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આદિ પર્વના આ ૬૨ અધ્યાય ક્યતિ વૈશંપાયને અથવાતો સૌતિએ પાછળથી ઉમેરેલા છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ૬૨ મા અધ્યાય પછીનો સઘળો ભાગ વ્યાસનો પોતાનો જ રચેલો છે, કારણ કે આખા કાવ્યમાં એટલો ફેરફાર કરી નાંખવામાં આવ્યો જણાય છે કે પાછળના અધ્યાયમાંથી કયો ભાગ મૂળ ગ્રંથકારનો પોતાનો રચેલો છે તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે.

બીજી આવૃત્તિ—હવે આપણે બીજી, એટલે વૈશંપાયનની આવૃત્તિ સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વૈશંપાયન એ વ્યાસનો પોતાનો શિષ્ય હતો અને એને તથા સુમન્તુ, જૈમિનિ, પૈલ, અને વ્યાસનો પુત્ર શુક એ ચાર શિષ્યોને ભારત-શિખવવામાં આવ્યું હતું. ભારતની અંદર જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પાંચે શિષ્યોએ ભારતની જુદી જુદી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કીધી હતી:

“સંહિતાસ્તૈઃ પૃથક્ત્વેન ભારતસ્ય પ્રકાશિતાઃ ॥”

વૈશંપાયને આખા ગ્રંથને જાણે ફરીથી જ બનાવ્યો હોય એવી રીતે એ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી એમ માનવાની તરફેણમાં આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપણી પાસે છે. અત્યાર સુધી જળવાઈ રહી હોય એવી આવૃત્તિ એકલી આ વૈશંપાયનની જ છે. એ સિવાય એક અશ્વમેધ પર્વ મોજુદ છે તે જૈમિનિનું રચેલું કહેવાય છે, પણ તેના સમ્યન્ધમાં શંકાને માટે અવકાશ રહે છે. પણ આશ્વવાયનના વળતમાં આ પાંચે જુદી જુદી આવૃત્તિઓ ખરેખરી અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે એ સંભવિત જણાય છે, કારણ કે આશ્વવાયને આ પાંચે ઋષિઓને “ભારતાચાર્ય” અથવા ભારતના પ્રકાશકો તરીકે ગણાવ્યા છે. આ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે “ભારત” એ નામ સૌથી પહેલું વૈશંપાયન અને એની સાથેના બીજા ચાર શિષ્યોના ગ્રંથને આપવામાં આવ્યું હતું. વૈશંપાયનના “ભારત”માં બધા મળીને ૨૪૦૦૦ શ્લોક હતા એમ જણાય છે, કારણ કે મહાભારતમાં એક શ્લોક એવો છે કે વ્યાસજીએ ૨૪૦૦૦ શ્લોકની “ભારત સંહિતા”

રમી, અને એની અંદરનાં ઉપાખ્યાનો વગરની એ સંહિતા “ભારત” ના નામથી ઝોળખાય છે:—

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते दुर्धैः ॥

આ “ભારત”ની શરૂઆતમાં ૧૫૦ શ્લોકનો એક ટૂંકો અધ્યાય હતો તેમાં બધા અધ્યાય અને પર્વની કુલ સંખ્યા પણ આપવામાં આવી હતી. વૈશંપાયન પોતાના ગ્રંથમાં જનમેજય અને તેના સર્પસત્રથી આરભ કરે એ ધણું સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ત્યાં આગળ એ કથા એણે કહી સંભળાવી હતી, અને આ પ્રમાણે “આસ્તીકોપાખ્યાન”થી ભારતની શરૂઆત થતી કેટલાક જણાવે છે તે સકારણ છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છિયે.

ત્રીજી આવૃત્તિ-છેવટે આપણે સૌતિની ત્રીજી આવૃત્તિ આગળ આવી પહોંચીએ છિયે. વૈશંપાયનના ગ્રંથને સૌતિએ નવું સ્વરૂપ આપ્યું હતું અથવા તો તેનો વિશેષ વિસ્તાર કીધો હતો એવું એના પોતાના શબ્દથીજ પુરવાર કરી શકાય એમ છે. એ કહે છે:—

अस्मिन्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ।

एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥

અહીં વૈશંપાયનના ગ્રંથની એક લાખ શ્લોકમાં કથા કર્યા વિષે સૌતિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

આસ્તીકોપાખ્યાનની પહેલાંના અધ્યાય વૈશંપાયનના ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, એટલે “મનુ”* એ શબ્દથી મહાભારતની શરૂઆત થતી ગણાવવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક રીતે સૌતિની આવૃત્તિનેજ લાગુ પડે છે. સૌતિએ આ ગ્રંથને જે સ્વરૂપ આપ્યું હતું તેજ સ્વરૂપમાં એ ગ્રંથ આજ દિન સુધી એવો ને એવો સચવાઈ

* મનુ એ શબ્દથી શરૂ થતો કોઈ પણ શ્લોક આદિ પર્વમાં જોવામાં આવતો નથી; પણ દીકાર “મનુ” અને “વિવસ્વત્” એ જને એકજ ગણે છે.

રહ્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે હાલની આવૃત્તિઓની પેઠે સૌતિએ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે આપીને એ ગ્રન્થને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું છે. 'સૌતિએ શ્લોકની જે સખ્યા ગણાવી છે તેના કરતાં હાલના મહાભારતમાં હજારેક શ્લોક ઓછા છે. સૌતિએ ૯૬૮૩૬ શ્લોક ગણાવ્યા છે, પણ હાલના મહાભારતમાં ૯૫૮૨૬ શ્લોકો છે. કેટલાક પર્વમાં સૌતિના ગણાવેલા કરતાં વધારે શ્લોક જોવામાં આવે છે, પણ એકંદરે શ્લોકની સખ્યા ઓછી થાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧). શ્લોકની સખ્યા જ્યાં વધારે મોટી હોય ત્યાં આગળ પર્વના છેવટના ભાગમાં સાધારણ રીતે ટીકાકાર "જણાવે છે કે "આ પર્વમાં સૌતિના કલા કરતાં શ્લોકોની સખ્યા વધારે છે," પણ નવાઈ જેવું એ છે કે લહીયાની બૂલને લીધે એ સખ્યામાં વધારો થયો હોવો જોખએ એવું એ માને છે. આવા વધારાના શ્લોકો અને અધ્યાયો ખાસ કરીને આદિ પર્વ અને દ્રોણ પર્વમાં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આદિ પર્વને છેડે ટીકાકારે ૨૩૭ અધ્યાય ગણાવ્યા છે ત્યારે વ્યાસે ૨૨૭ ગણાવ્યા છે.

નવી આવૃત્તિ પામેલું આ મહાભારત મ્યારે અને જ્યાં આગળ કહી સંભળાવવામાં આવ્યું હતું તે જણાવવા ઉપરાંત સૌતિએ એક પ્રસ્તાવના જેવું આપ્યું છે તેમાં એણે ધૃતરાષ્ટ્રને મુખેથી આખી કથાનો સાર કહેવડાવ્યો છે. ખૂબી અધ્યાયના ૬૯ શ્લોક, જે સઘળા "યદાઽશ્રૌષ્મ્" થી શરૂ થાય છે, તે મૂળ પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, અને તે વધારે વિસ્તૃત છન્દમાં લખાયેલા છે એટલે તે સૌતિ તરફથીજ ઉમેરવામાં આવેલા એ ખુદલું છે. પણ કાવ્યના એક પાત્રને મુખેથીજ સઘળા કથાનો સાર કહેવડાવવાની આ યુક્તિ ઘણી ચતુરાઈભરેલી છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વૈશંપાયને પણ ભારતનો સાર સંક્ષેપમાં આપ્યો હતો, પણ તે અધ્યાયના દોઢસોજ શ્લોક હતા ત્યારે આ અધ્યાયમાં શ્લોકની સખ્યા ઘણી વધારે મોટી છે, અને એ પણ સિદ્ધ કરી આપે છે કે લગભગ એ આખો અધ્યાય સૌતિએ નવા સ્વરૂપમાંજ મૂક્યો છે.

સૌતિએ ધણું કરીને પ્હેલીજ વખત એ અન્યને “મહાભારત” નું નામ આપ્યું હતું. આશ્વવાયને “ભારત” અને “મહાભારત” એ બે નામ છૂટાં છૂટાં ગણાવ્યાં છે અને વૈષંપાયનના અન્યને માટે એણે “ભારત” એ નામ વાપરેલું અને સૌતિના વધારે વિસ્તૃત અન્યને માટે એણે “મહાભારત” એ નામ વાપરેલું એવું આપણે માનીએ તો તેમાં આપણે અતિતર્કનો દોષ કરેલો કહેવાશે નહીં; કારણ કે સૌતિએ પોતેજ કહ્યું છે કે એના મહત્ત્વને લીધે અને એના ભારને લીધે એ અન્યને “મહાભારત” નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

“મહત્ત્વાત્ ભારતત્વાच्च महाभारतमुच्यते ॥”

વળી વેંબરે ખતાવી આપ્યું છે કે ‘મહાભારત’ એ નામ પાણિનિના અન્યમાં પણ આવે છે, પણ ત્યાં આગળ તેનો અર્થ તદ્દન જુદોજ છે. ‘મ્હોટો ભારત યોદ્ધા’ એવો ‘મહાભારત’ એ શબ્દનો અર્થ ત્યાં આગળ પાયા છે. પાણિનિએ ભારતની કથામાં જણાવેલાં એવાં યુધિષ્ઠિર વગેરે નામો વાપર્યાં છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે એ કાવ્યના સમ્બન્ધમાં “મહાભારત” એ નામ પાણિનિના વખતમાં ખીચકલ વપરાતું નહોતું.

એ કાવ્ય હવે ધણું મ્હોટું યર્ષ ગયું હતું તેથી સૌતિએ એના નવા વિભાગ પાડ્યા અને એ કાવ્યનાં એણે ૧૮ પર્વ કરી નાખ્યા. મહાભારતની અદર એક ખીજી રીતનો વિભાગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તે વિભાગને પણ “પર્વ” એજ નામ આપવામાં આવ્યું છે, પણ તેની સખ્યા વધારે મ્હોટી છે. આ એક વિભાગ એકજ વખતે અને એકજ અન્યકર્તા તરફથી પાડવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી; કારણ કે જો એમ હોત તો મ્હોટા વિભાગ અને ન્હોના વિભાગ એ બેઉને માટે “પર્વ” એ એકજ નામ રાખવામાં આવત નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, એક અન્યના જુદા જુદા “કાણ્ડ” આપવામાં આવ્યા હોય તો એ “કાણ્ડ”ના વિભાગને માટે પાછો “કાણ્ડ” એ શબ્દજ ન વાપરવામાં આવે, પણ “અધ્યાય” અથવા “પ્રકરણ” એવો કોઈ જુદો શબ્દ વાપરવામાં આવે; ખીજું કંઈ નહીં તો એ પેટાવિભાગને માટે જ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેની આગળ

સૌતિએ તૈયાર કીધી હતી. પણ મહાભારતના મૂળ ગ્રંથનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું જે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું અને અસંભવિત છે એવું કહેવાને આપણી પામે કઈ આધાર ન હોય અને એ ગ્રંથનો રચનાર વ્યાસ નથીજ એવું સાખીત થઈ શકે તેવી મજબૂત દલીલો આપણાવી આપી શકાતી ન હોય ત્યાં સુધી જે સાધારણ રીતે મનાવું હોય તે ચા માટે દફૂલ ન રાખવું એ સમજી શકાવું નથી. વ્યાસને માટે એવું કહેવાય છે ખરૂં કે એણે વેદની વ્યવસ્થા કીધી, વેદના મંત્રોને ખરાખર ગોઠવ્યા તે ઉપરથી એનું નામ “ વ્યાસ ” પડ્યું:—

“ वेदं विव्यास यस्मात्तु व्यास इत्यामिधीयते ॥”

આ પ્રમાણે વેદની એણે વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એમ કહેવાય છે, પણ મહાભારતની એણે રચના નહીં પણ વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એવું કોઈ કહેતું નથી. વળી, વ્યાસ પારાશર્ય નામનો એક ઋષિ ખરેખરે થઈ ગયો હતો એવું આપણને કૃષ્ણ યજુર્વેદના કાઠક ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાભારતની અદર વર્ણવેલા બનાવોના સમ્બન્ધમાં એ ઋષિએ કેવી રીતનો ભાગ લીધો હતો અને એ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું. પણ કૌરવો અને પાંચાલ લોકોની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયેલું તેનો ઇતિહાસ એણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી લખેલો એ વિષે શકા રાખવાનું કઈ

હરિવંશની સાથે મહાભારતને સમ્બન્ધ છે, પણ ઉત્તરકાણ્ડમાં અને એમાં ફેર એટલો છે કે ઉત્તરકાણ્ડને કોઈ દહાડો રામાયણમાંથી બાતલ કરવામાં નથી આવતું ત્યારે હરિવંશને સાધારણ રીતે મહાભારતમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, એને એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ તરીકેજ ગણવામાં આવે છે, અને એની પાછળ જાણે કંઈ આવવાનું ન હોય તેવી રીતેજ એનો અન્ત આવે છે. વૈશંપાયનનાં સો પર્વો હજી મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યાં છે તે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આદિ પર્વના પહેલા અધ્યાયમાં પર્વની સંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે ખચીત સો કરતાં વધારે છે, અને એ ઉપરથી વૈશંપાયનના ભારતમાં સૌતિએ ઉમેરાઓ કરેલા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. સૌતિ જાતે કહે છે તે પ્રમાણે આ સો પર્વનો એણે ૧૮ પર્વમાં સમાવેશ કીધો હતો; કારણ કે એ કહે છે કે “આ સો પર્વ” વ્યાસે રચ્યાં હતાં, પણ ત્યાર પછી નૈમિષારણ્યમાં સૂતના પુત્ર લોમહર્ષણિએ માત્ર અઠારજ પર્વમાં એની કથા કરી.

ઉપર જે કંઈ આપણે કહી ગયા તે સંક્ષેપમાં ફરીથી કહીએ તો “જય” એ નામનું વ્યાસનું જે ઐતિહાસિક કાવ્ય વૈશંપાયને “ભારત” એ નામથી પ્રકટ કરેલું અને સૌતિએ કેટલાક ઉમેરાઓ તેમજ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે સાથે ફરીથી પ્રકટ કરેલું તેજ હાલનું “મહાભારત” છે. એ કાવ્યના જે પ્રકાશકો ગણાય છે તે ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવના હતા કે નહીં એ વિષેનો વિચાર હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વ્યાસ, વૈશંપાયન, અને સૌતિ.

મહાભારતના મૂળ ગ્રન્થનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. પણ વ્યાસ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો થઈ ગયો હતો કે નહીં તે વિષે થકા ધરાવનારા પણ ધણા છે. હવે આપણે એટલું ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ વ્યાસે નહીં, પણ

“લઘુ” એવું કંઈ વિશેષણુ તો વાપરવામાં આવેજ આવે. આ ઉપરથી સાદ્ જણાઈ આવે છે કે વૈશંપાયને પોતાના અન્યનાં ૧૮ પર્વ કયાં નહોતાં, પણ એથી વધારે ન્હાના ન્હાના વિભાગ પાડ્યા હતા, અને એ ન્હાના ન્હાના વિભાગને માટે એણે “પર્વ” એ શબ્દ વાપર્યો હતો. સૌતિએ વધારે મ્હોટા અને વધારે સગવડ પડે એવા વિભાગ પાડ્યા, પણ તે વિભાગને માટે “પર્વ” એજ નામ એણે વાપર્યું. આને પરિણામે કેટલીક વાર એવું થાય છે કે મ્હોટા પર્વનું જે નામ હોય તે નામનું ન્હાનું પર્વ પણ એજ પર્વના પેટા-વિભાગ તરીકે આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સૌમિક પર્વ એ મ્હોટા વિભાગના એક પેટાવિભાગ તરીકે “સૌમિક પર્વ”નુંજ નામ આપણા જોવામાં આવે છે; સભા પર્વ એ મ્હોટા વિભાગના એક પેટાવિભાગ તરીકે “સભા પર્વ”નુંજ નામ આપણા જોવામાં આવે છે. આ પર્વના પણ પાછા અધ્યાય પાડવામાં આવ્યા છે. વ્યાસનો જે મૂળ અન્ય હશે તેને પણ પર્વ અને અધ્યાયમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો હશે, પણ વૈશંપાયનની આદૃત્તિમાં ૧૦૦ પર્વ ગણાવવામાં આવ્યાં છે એટલે વ્યાસના મૂળ અન્યમાં પર્વની સંખ્યા ધણુંખડું ૧૦૦ કરતાં ઓછી હશે. હમેશ પ્રમાણે આ વિચારના સમ્મન્ધમાં પણ મહાભારતની અંદરથીજ આપણને મન્મૂત ટેકો મળે છે. આદિ પર્વના ખીજા અધ્યાયમાં એ સો પર્વ ગણાવવામાં આવ્યાં છે ત્યાં “હરિવંશ”ને “શિલપર્વ” (એટલે ખીજે ઠેકાણેથી લેવાયલું પર્વ) કહેવામાં આવ્યું છે:

“હરિવંશસ્તતઃ પર્વ પૂરણં શિલસંજિતમ્ ।

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે વ્યાસના અન્યમાં “હરિવંશ”નો સમાવેશ થતો ન્હોતો, પણ વૈશંપાયને “હરિવંશ”ને પણ પોતાના અન્યમાં દાખલ કીધો હતો. ખચીત, રાવણનાં પરાક્રમેની હકાંગત વિના જેમ રામાયણની વાર્તા અપૂર્ણ હાગે તેમ શ્રી કૃષ્ણનાં પરાક્રમેની હકીકત જેમાં આપવામાં આવી હોય તે પર્વ વિના મહાભારતના યુદ્ધની વાર્તા પણ અપૂર્ણજ હાગે; અને ઉત્તરદાણ્ડની સાથે રામાયણને જેવો સમ્મન્ધ છે તેવોજ

હરિવંશની સાથે મહાભારતને સમ્બન્ધ છે, પણ ઉત્તરકાણ્ડમાં અને એમાં ફેર એટલો છે કે ઉત્તરકાણ્ડને કોઈ દહાડો રામાયણમાંથી બાતલ કરવામાં નથી આવતું ત્યારે હરિવંશને સાધારણ રીતે મહાભારતમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, એને એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ તરીકેજ ગણવામાં આવે છે, અને એની પાછળ જાણે કંઈ આવવાનું ન હોય તેવી રીતેજ એનો અન્ત આવે છે. વૈશંપાયનનાં સો પર્વો હજી મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યાં છે તે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આદિ પર્વના પહેલા અધ્યાયમાં પર્વની સંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે ખચીત સો કરતાં વધારે છે, અને એ ઉપરથી વૈશંપાયનના ભારતમાં સૌતિએ ઉમેરાઓ કરેલા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. સૌતિ જાતે કહે છે તે પ્રમાણે આ સો પર્વનો એણે ૧૮ પર્વમાં સમાવેશ કીધો હતો; કારણ કે એ કહે છે કે “આ સો પર્વ” વ્યાસે રચ્યાં હતાં, પણ ત્યાર પછી નૈમિષારણ્યમાં સૂતના પુત્ર લોમહર્ષણિએ માત્ર અઢારજ પર્વમાં એની કયા કરી.

ઉપર જે કંઈ આપણે કહી ગયા તે સંક્ષેપમાં ફરીથી કહીએ તો “જય” એ નામનું વ્યાસનું જે ઐતિહાસિક કાવ્ય વૈશંપાયને “ભારત” એ નામથી પ્રકટ કરેલું અને સૌતિએ કેટલાક ઉમેરાઓ તેમજ પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વગેરે સાથે ફરીથી પ્રકટ કરેલું તેજ હાલનું “મહાભારત” છે. એ કાવ્યના જે પ્રકાશકો ગણાય છે તે ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવના હતા કે નહીં એ વિષેનો વિચાર હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વ્યાસ, વૈશંપાયન, અને સૌતિ.

મહાભારતના મૂળ ગ્રન્થનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. પણ વ્યાસ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો થઈ ગયો હતો કે નહીં તે વિષે શંકા ધરાવનારા પણ ઘણા છે. હવે આપણે એટલું ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ વ્યાસે નહીં, પણ

સૌતિએ તૈયાર કીધી હતી. પણ મહાભારતના મૂળ અન્યનો રચનાર વ્યાસ હતો એવું જે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું અને અસંભવિત છે એવું કહેવાને આપણી પાસે કંઈ આધાર ન હોય અને એ અન્યનો રચનાર વ્યાસ નથીજ એવું સાબીત થઈ શકે તેવી મજબૂત દલીલો આપણાથી આપી શકાતી ન હોય ત્યાં સુધી જે સાધારણ રીતે મનાયું હોય તે શા માટે કબૂલ ન રાખવું એ સમજી શકાયું નથી. વ્યાસને માટે એવું કહેવાય છે ખરૂં કે એણે વેદની વ્યવસ્થા કીધી, વેદના મંત્રોને ખરાખર ગોઠવ્યા તે ઉપરથી એનું નામ “ વ્યાસ ” પડ્યું:—

“ વેદં વિવ્યાસ યસ્માન્તુ વ્યાસ-इत्यभिधासते ॥”

આ પ્રમાણે વેદની એણે વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એમ કહેવાય છે, પણ મહાભારતની એણે રચના નહીં પણ વ્યવસ્થાજ કીધી હતી એવું કોઈ કહેતું નથી. વળી, વ્યાસ પારાશર્ય નામનો એક ઋષિ ખરેખરો થઈ ગયો હતો એવું આપણને કૃષ્ણ યજુર્વેદના કાંઈક ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાભારતની અદર વર્ણવેલા બનાવોના સમ્બન્ધમાં એ ઋષિએ કેવી રીતનો ભાગ લીધો હતો અને એ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું. પણ કૌરવો અને પાંચાલ લોકોની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેનો ઇતિહાસ એણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી લખેલો એ વિષે સકા રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. અન્યની અંદર જુદી જુદી હકીકતોનાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી ચોખ્ખુ માલમ પડે છે કે પોતે જે બનાવો વર્ણવ્યા છે તે વિષે અન્યના રચનારને સારી રીતનું જ્ઞાન હતું. અન્યનાં જુદાં જુદાં પાત્રોને એવી સરોટ અને આબેહુજ રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે કે જેની પીછીથી એ પાત્રો આલેખાયાં છે તેને એ પાત્રોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હશે એવું આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. વળી “મુંજય” ને એવાં કેટલાંક નામો ઘણી વખતે કોઈ પણ રીતની પ્રસ્તાવના અથવા કોઈ પણ રીતના વર્ણન વગરજ આપવામાં આવ્યાં છે. પોતાના સમકાલીન માણસોનાં નામની સાથે કવિને કોઈ પણ રીતની પ્રસ્તાવના અથવા કોઈ પણ રીતનું વર્ણન ઉમેરવાની કદી જરૂર પડતી નથી, તેવી રીતે એ નામોના સમ્બન્ધમાં

પણ આ કવિને કંઈ પણ કથન કરવાની જરૂર પડી નથી. વળી સાધારણ રીતે સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે કે મહાભારતનાં પાત્રો કવિકલ્પનાનાં નહીં પણ જાણે ખરેખરાં જીવતાં પ્રાણીઓ હોય તેવાં આપણને લાગે છે. આનું કારણ એજ છે કે એ ગ્રન્થનું મુખ્ય વસ્તુ કવિની પોતાની પ્રત્યક્ષ માહિતીનું છે, કેવળ કલ્પનાનું નથી. રોડેટલીક વખતે એ ગ્રન્થમાં એવી હકીકતો અને એવા વિચારો આવે છે કે તે ઉપરથી ખરેખરા ભૂતકાળનુંજ આપણને માન થાય છે. દૂરકામાં હમાઈ માનવું એવું છે કે મહાભારતનો એક મૂળ રચનારે હતો તેણે પોતાની જાતમાહિતી ઉપરથી એ કાવ્ય રચ્યું છે એવું કહેવાને માટે આપણી પાસે જોઈએ તેટલો આધાર છે, અને એ રચનાર તે વ્યાસ પારાશર્યજ હતો એવું આપણે માનીએ તો તેમાં કોઈ પણ રીતની હરકત નથી.

વૈશંપાયનને માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે એ વ્યાસનો શિષ્ય હતો. અર્જુન, જે વ્યાસનો સમકાલીન હતો, તેના પ્રપૌત્ર જનમેજયની આગળ એ મહાભારતની કથા કહી સંભળાવે છે એ દંતકથા તરફ જોતાં, વ્યાસ અને વૈશંપાયનની વચ્ચે ગુરુશિષ્યનો સમ્બન્ધ હોય તેમાં કંઈ પણ અસંભવિત લાગતું નથી “વૈશંપાયન” એ નામનો માણસ ખરેખરો યદ્યપિ હોતો એ વાત પણ આપણે કબૂલ રાખવી પડશે, કારણ કે આશ્વકાયને ‘ભારત’ના આચાર્ય તરીકે એનું નામ ગણાવ્યું છે. આ સમ્બન્ધમાં ભાયાનું રમાણુ પણ ઘણું અગત્યનું છે. જોકે આખા મહાભારતની ભાષા આપણને પ્રાચીન જેવી અને ત્યાર પછીના સમય કરતાં સ્પષ્ટ જુદી જણાય છે તેપણ મહાભારતની અંદરજ કેટલાક ભાગ એવા છે કે તેની ભાષા ખીજા માગના કરતાં વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ ભાષા માદી હોવા ઉપરાંત રોડ, ગમીર, અને કર્ણને પ્રિય લાગે એવી છે. એનું વ્યાકરણ અને એની શબ્દરચના તથા વાક્યરચના પણ પ્રાચીન જણાય છે. કોઈ હોંશિયાર માણસને તથે સાધારણ વાતચીતની ભાષા વધરાંતી હોય તેવી એ ભાષા જણાય છે. હાહરણ તરીકે, ભગવદ્ ગીતાની ભાષા જુઓ. એ ગીતા વ્યાસે લખી રચી હોય તો વૈશંપાયને તો રચીજ હોવી જોઈએ, અને ભાયાના,

પ્રમાણ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છિયે કે વૈશંપાયનનો સમય તે ઉપ-
નિષદના સમયથી ઘણો આગો નહોતો હોય.

હવે આપણે મહાભારતના છેલ્લા રચનાર સૌતિ તરફ વળીએ. એનું
અકિતવ વૈશંપાયન અથવા વ્યાસના જોડેલું સ્પષ્ટ નથી. મહાભારતની અંદરજ
કેટલેક ઠેકાણે એને માટે “સૂતપુત્ર” નહોં પણ “સૂત” એ શબ્દજ આપવામાં
આવ્યો છે. એનું નામ “ઉગ્રથવા” હતું અને એ રૌમહર્ષણનો પુત્ર
હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે એને માટે “પૌરાણિક”
અથવા “પુરાણ વાંચનારો” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. થળી
એમાં નવાઇમરેલું એ છે કે એ શૌનકની પાસે ગયો હતો એવું મહાભારતમાં
બે ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રન્થની શરૂઆતમાંજ-મહાભારતની
અંદર ગદ્યનું જે પહેલું વાક્ય છે તેમાંજ-કહ્યું છે કે શૌનક કુલ-
પતિ જે વખતે દ્વાદશ વર્ષના યજ્ઞમાં રોકાયો હતો તે વખતે રૌમહર્ષણનો
પુત્ર સૌતિ ઉગ્રથવા એની પાસે આવ્યો હતો. “ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા
છો ?” એવું એને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એણે જણાવ્યું કે “જનમેજયનો
સર્પસત્ર જ્યાં થયો હતો ત્યાંથી હું આવ્યો છું. વ્યાસની રચેલી અને વૈશં-
પાયનની કહેલી જુદી જુદી કથાઓ મહેં સાંભળી છે, અને ત્યાર પછી કુરુક્ષેત્ર
અથવા સ્થર્મતપંચક, જ્યાં આગળ કૌરવોનું અને પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું,
ત્યાં આગળ પણ હું જઈ આવ્યો છું.” આદિપર્વના ચોથા અધ્યાયની
શરૂઆતમાં એજ વાક્ય પાંચ ગદ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને આગળ જે
ત્રણ અધ્યાય આવી ગયા તે જણે બીજકુલ હોયજ નહોં તેવી રીતે કથાનો
આરંભ થાય છે. આ સ્થળે “ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા છો ?” એમ શૌનક
તરફથી સૌતિને પૂછવામાં આવતું નથી, પણ તે સૌતિને નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

“ત્હમારા પિતાએ અગાઉ આખું પુરાણ વાંચ્યું હતું. ત્હમે પણ તે
વાંચ્યું છે ? જો એમ હોય તો ભૃગુકુળની કથા હમને કહેા !”

ત્યાર પછી “સૌતિઃ ઉવાચ” એ પ્રમાણે નહોં પણ “સૂત ઉવાચ”
એ પ્રમાણેના શબ્દો આવે છે. આ ઉપરથી મૂત એ વૈશંપાયનનો
સમકાલીન હતો એવું દર્શિત થતું નથી. પણ એણે પુરાણનો અભ્યાસ કર્યો
હતો એટલેજ દર્શિત થાય છે.

ખેલા અધ્યાય અને ચોથા અધ્યાયનાં આવી રીતનાં બે આરંભ-વચનોની અયોગ્યતા ટીકાકારના જોવામાં આવી છે, અને જુદા જુદા કદ્દોમાં બે સૂત થઈ ગયા હતા એવી રીતનો હંમેશનો ખુલાસો આ સ્થળે પણ જોણે આપ્યો છે. મહાભારતની હાલની વિસ્તૃત આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તેમાં કદાચ બે માણસ કામે લાગ્યાં હોય અને તેઓની વચ્ચે પિતાપુત્રનું સગપણ હોય એ સંભવિત છે. એ બેઉ પૌરાણિક અથવા પુરાણની કથા કરનારા હતા, જોકે “સૂત” એ શબ્દનો “ક્ષત્રિય પિતાથી આહ્વાણ માતાને પેટ અવતરેલા પુત્ર” એવો અર્થ થાય છે, તોપણ ટીકાકાર એવું જણાવે છે કે એ બેઉ આહ્વાણ હતા. ધર્મખર્ચ સૂત લોકો પુરાણની કથાઓ શ્રોતે રાખવાનો ધર્મ કરતા હશે, અને હાલના બાટ લોકોની પેટે સમાજમાં ધીરે ધીરે તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધી હશે એમ જણાય છે. ભારતને હાલના સ્વરૂપમાં મૂકતી વખતે સૌતિ અને એના પિતાને પોતાનું પૌરાણિક જ્ઞાન ધણું ઉપ-યોગી થઈ પડ્યું હશે. એ ગ્રંથને એ સ્વરૂપ ક્યારે મળ્યું અને શા કારણથી મળ્યું તે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૩ જું.

મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ ક્યારે અને શા કારણથી થઈ.

વેબર કહે છે કે: “મહાભારત એ વીરચરિત કાવ્યના અસ્તિત્વ વિષેનું સૌથી ખેલું પ્રમાણ રહેંટાર હાયોન ક્રિસોસ્ટોમ, જે ઈસ્વી સનના ખેલા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેની પાસથી આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. એ કાવ્ય વિષે મિર્ગેસ્થનિસે કંઈ પણ કહ્યું નથી તે ઉપરથી એ કાવ્ય મિર્ગેસ્થનિસના પછી અને ક્રિસોસ્ટોમના ખેલાં સ્યામહું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે જૂલભરેલું કહેવાશે નહીં.” આ સ્થળે વેબરની જૂલ એ જણાય છે કે મિર્ગેસ્થનિસનો ગ્રંથ આપણી આગળ છે નહીં એ વાત એના સ્મરણમાં રહી નથી. મિર્ગેસ્થાનસનું અત્યંત કીમતી પુસ્તક

લુપ્ત થયું છે. એ પુસ્તકમાંના છૂટક છૂટક ઉતારાઓ ખીજાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ વેબરે પોતે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે એટલું માલમ પડે છે કે એક હિરેકિસ અને એક પાંડિયા (એટલે કૃષ્ણ અને એની બહેન) વિષે મિર્ગેસ્થનિસે પોતાના ગ્રન્થમાં કથન કર્યું છે. એ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે મિર્ગેસ્થનિસના વખતમાં પણ પાંડવોની વાર્તા સારી રીતે જાણીતી થઈ ચૂકી હતી (આ વિષયના સમ્બન્ધમાં વધારે વિવેચન આપણે દ્વિતીય વિભાગમાં કરીશું). આ કારણથી, મહાભારતની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી અને ઇ. સ. ૫૦ પહેલાં થયેલી એવો વેબરનો મત આપણે માની શકીશું નહીં. ખરેખર, એ ગ્રન્થ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો એ સઘળાંને માટે આટલો સમય ધણેજ દૂર છે. પણ એટલું સંભવિત છે ખરું કે સૌતિને હાથે મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ આ બે તારીખની વચ્ચેના સમયમાં તૈયાર થઈ હશે. એક તરફથી આપણી પાસે ડાયોન ક્રિસોસ્ટોમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે ઇ. સ. ૫૦ માં એક લાખ શ્લોકવાળું મહાભારત હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાં પણ સારી રીતે જાણીતું થઈ ચૂક્યું હતું. ખીજી તરફથી આપણે અનેક દલીલો વડે એવું પણ સાબીત કરી શકીએ એમ છે કે મહાભારતની જે આવૃત્તિ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ કરતાં વધારે બહેલી તૈયાર થઈ હોય એ ખનવા જોગ નથી. એમાંની મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે મહાભારતમાં એક ઘણી બળવાન પ્રજા તરીકે યવનો વિષે વારં-વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના લોકો સાથે પહેલા સિકંદર ખાદશાહના વખતમાં થવન અથવા ગ્રીક લોકોની સાથે સમ્બન્ધમાં આવ્યા, અને તે વખતથી તે લગભગ ઇસ્વીસનની શરૂઆત સુધી એ સમ્બન્ધ ચાલુ રહ્યો. એ યવન લોકોને જોઈને આખરે હિંદુસ્તાનમાંથી પાછા હઠવું પડ્યું, તોપણ ઘણી વાર તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકોને રણસંગ્રામમાં હરાવતા. યવનો તરફ મહાભારતના સમયમાં કેટલા માતથી જોવામાં આવતું તે દર્શાવનારા અનેક શ્લોકો મહાભારતમાં છે, તેમાંથી એક શ્લોક અત્રે ટાંકવો હમે જરૂરનો ધારીએ છીએ:—

न शशाक वशीकर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।

सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजर्षिर्यवनाधिपः ॥

(જે યવનોના રાજાને પાંડુ જેવા પરાક્રમી પુરુષ પણ તાબે નહોતા કરી શક્યા તેને અર્જુને તાબે કર્યા).

વળી આદિપર્વના પૌષ્પ આખ્યાનમાં નમ્ર ક્ષત્રિય (નગ્ન જૈન) વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મહાવીર નામના આચાર્યથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં, એટલે લગભગ ઐત્તર્યધર્મની સાથેજ, થઈ હતી એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. મહાભારતમાં ઐત્તર્યધર્મ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ તે ઉપરથી એ ગ્રંથ ઐત્તર્યધર્મ પહેલાં લખાયો હતો એવું માનવાને કારણ નથી. શાન્તિપર્વના મોક્ષધર્મ વિષેના અધ્યાયમાં ઐત્તર્યધર્મના જેવી ચર્ચાઓ અને વિવાદોનું મૂલ્યન કરવામાં આવ્યું છે. ઐત્તર્યધર્મ અને જૈનધર્મ એ બેઉ પ્રાચીન આર્યધર્મની સાથે આ સમયે સખ્ત હરીશ્ચંદ્રમાં ઉતરવા માંડ્યા હતા, અને જોકે છુદ્ધ વિષે અથવા ઐત્તર્યધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે મહાભારતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી તોપણ એ બેઉ ધર્મોથી થતી હાનિ અટકાવવાને માટે ભારતની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી એવું આપણે માની લઈએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. એ વખતે ધર્મોપદેશને માટે પોતાનાં સધળાં સાધનોને એકજ ઠેકાણે એકઠાં કરવાની જરૂર પ્રાહ્લણોને જણાઈ હશે અને તેથી ભારતના યુદ્ધની દંતકથાને પાયા તરીકે લઈને તેના ઉપર એક મ્હોટા ઉપદેશાત્મક ગ્રંથની ઇમારત તેઓએ ચણી હશે એ અનુમાન ધણું સ્વાભાવિક જણાય છે. મહાભારતની અંદર ધર્મનો ઉપદેશ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે અને એ ઉપદેશ કરનારાઓનું ગૌરવ વધારવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો પણ આ ઉપરથીજ મળી શકે છે. ધર્મ અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા પ્રાહ્લણો એ બેઉએ વખતે જોખમમાં આવી પડેલાં જણાય છે અને તેથી ધર્મનું રક્ષણ અને પ્રાહ્લણોનું સન્માન એ બે વિષય ઉપર મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે બાર મૂકીને

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વૈશંપાયન અથવા વ્યાસના રચેલા “ભારત” નામના વીરચરિત કાવ્યને ધર્મગ્રંથ અથવા સ્મૃતિનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું અને ભિર્ગસ્થનિસના વખતમાં આર્યે ધર્મ અને નીતિની જે સ્થિતિ હતી તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડનારો વિસ્તૃત ઉપદેશાત્મક ગ્રંથ એ કેવી રીતે થયો તેનો ખરો ખુલાસો હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ કારણ વડેજ થઈ શકે છે.

કદાચ કોઈ તરફથી એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે યવન અને શક લોકો વિષે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે શ્લોકો ધ્રુ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી મહાભારતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હશે, પણ પાકીનો બધો ભાગ વધારે બહેલો લખાયો હશે, પરંતુ આ દલીલ ચાલી શકે એમ નથી. હમે ઉપર જે કંઈ જણાવી ગયા છિયે તેનું વિશેષ સમર્થન કરવાની જરૂર હોય તો તે એટલા ઉપરથી થઈ શકશે કે મહાભારતની અંદર જે સમાજ-સ્થિતિ, જે ધર્મ, અને જે જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડેલું જેવામાં આવે છે તે ભિર્ગસ્થનિસે આપેલા હિંદુસ્તાનના વર્ણન સાથે ધણુંજ મળતું આવે છે. એ ગ્રંથમાં જુદી જુદી વર્ણોના વિભાગ વધારે સ્ફુટ થયેલા જેવામાં આવે છે; માંસાહારની રૂઠિ ધીરે ધીરે નાબુદ થતી જેવામાં આવે છે; અને શિવ-પૂજા તથા વિષ્ણુપૂજનનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂર્ણ વધી ચૂકેલું જેવામાં આવે છે. આખા દેશના જુદા જુદા વિભાગો એ સમયમાં જાણીતા થઈ ચૂક્યા છે, અને ઝીંસના ભૂગોળશાસ્ત્રીઓની પેઠેજ મહાભારતમાં પણ જુદા જુદા લોકોની નિવાસભૂમિ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. નવાઈ જેવું છે કે પોતાના કર્ણથી પોતાનાં અગને ઢાંકનારા લોકો વિષે મહાભારતમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એવી અકુદરતી વસ્તુ વિષે ભિર્ગસ્થનિસે કહ્યું પણ છે અને એ સમ્યન્ધમાં પોતાની શ્રદ્ધા પણ બતાવી છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને વેદાન્તશાસ્ત્રનાં સૂત્રો એ વખતે ઘડાઈ ચૂક્યાં હતાં અને એ ત્રણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવતો હતો. આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા હમે બીજે દેકાણે કરીશું. આ સ્થળે તો હમે એટલુંજ કહીને સન્તોષ માનીશું કે મહાભારત ઉપરથી જે સ્થિતિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તે ભિર્ગસ્થનિસના સમય કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એ સંભવિત નથી.

આ સમ્બન્ધમાં ખગોળશાસ્ત્ર ઉપરથી આપણને એથી પણ વધારે ચોક્કસ પ્રમાણ મળી આવે છે. ખરેખર મહાભારતની અદર ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો વધારો થતો જતો હોય તેવાં ચિન્હ આપણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ કાવ્યમાં જે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયેલી તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતમાં કૃત્તિકાથી આરંભ કરીને સધળાં નક્ષત્રોની ગણતરી કરવામાં આવી છે એવી રીતની ગણતરી કરવાની યોજના હજારો વર્ષ ઉપર દાખલ કરવામાં આવી હતી એ આપણે હવે પછી જોઈશું. જે સમયે વ્યાસે પોતાનો મૂળ ગ્રન્થ રચ્યો તે સમયનું એ ગણતરી વડે આપણને સ્મરણ થાય છે. વળી વેદાંગ જ્યોતિષમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સંક્રાન્તિ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં થતી એ સમયનું મૂલ્યન પણ મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથીજ દીક્ષિતે એવું અનુમાન કર્યું છે કે વેદાંત જ્યોતિષનો ગ્રન્થ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ માં લખાયો હોવો જોઈએ એ ઉપરાંત, જે સમયે શ્રવણ નક્ષત્રમાં સંક્રાન્તિ થતી અને શ્રવણથી આરંભ કરીને નક્ષત્રોની ગણતરી કરવામાં આવતી તે સમયનું મૂલ્યન પણ મહાભારતમાં એક સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતની ગણતરી કરવાની યોજના વિશ્વામિત્રે દાખલ કરેલી કહેવાય છે; મહાભારતના આદિ પર્વના ૭૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે “વિશ્વામિત્રે પોતાની નવીજ દુનિયા રચી, અને એણે શ્રવણથી નક્ષત્રોની ગણતરી કરવા માડી.” અશ્વમેધ પર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમાં પણ નક્ષત્રોની ગણતરીનો આરંભ શ્રવણ નક્ષત્રથીજ થતો જણાવવામાં આવ્યો છે. દીક્ષિતનું અનુમાન એવું છે કે જે સમયે એવી રીતની ગણતરી થતી તે સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ નો હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલનો મહાભારતનો ગ્રન્થ, જેમાં નક્ષત્રોની ગણતરી શ્રવણ નક્ષત્રથી થતી હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ કરતાં વધારે વડેયો રચાયેલો હોઈ શકે નહીં. (જુઓ દીક્ષિતનો “હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૪.)

દીક્ષિતનો “હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ” એ નામનો અનિ મૂલ્યાનુ ગ્રન્થ, જેના વિષે આ સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે, તેવું

ક્રમનસીમે હજી સુધી અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થયું નથી. આ વિષયમાં દીક્ષિતની ઉડી શોધખોળો અને એનાં અનુમાનો સાધારણ રીતે વાસ્તવિક અને વજનદાર ગણાવાને યોગ્ય હોય છે; પણ એક બાબતમાં એ લેખક આડા દોરવાઈ ગયલા જણાય છે, અને એ બાબતને પ્રસ્તુત વિષયની સાથે સમ્બન્ધ છે તેથી એ વિષે આ સ્થળે લખવાની હમને જરૂર પડે છે.

એ તો સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે, અને દીક્ષિત પણ કબૂલ કરે છે કે મહાભારતનો જે ગ્રન્થ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે રાશિ અથવા વારનું કયન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી. દીક્ષિતનું માનવું એવું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫ ના અરસામાં હિંદુસ્તાનના ખગોળ-શાસ્ત્રીઓએ રાશિની કલ્પના પહેલી વારની કીધી હતી (દીક્ષિતનો ગ્રન્થ, પૃ. ૧૩૯); પણ આ માનવું ભૂલભરેલું જણાય છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને ગ્રીક લોકોનો સમ્બન્ધ સૌથી પહેલો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં થયો, અને એ સમ્બન્ધ આશરે ત્રણ સૈકાઓ સુધી ચાલુ રહ્યો, એટલે રાશિઓનો વિચાર ગ્રીક લોકોની પાસેથી લેવામાં આવ્યો હતો એવી દલીલ કરી ચકાય નહીં તેટલા માટે એ રાશિઓની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો તે વિષે દીક્ષિતે આ પ્રમાણેના વિચાર દર્શાવ્યો હોય એમ જણાય છે, પણ તે ખરો લાગતો નથી. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રને ગ્રીક લોકોના સમ્બન્ધથી કેટલો લાભ થયો છે તે વિષે ઉભય પક્ષ તરફથી ઘણું લખવામાં આવ્યું છે, પણ એટલાની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં કે ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્ર સાથેના સમ્બન્ધને લીધે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં નવું બળ આવ્યું હતું, અને એ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિને માટે નવો માર્ગ ઉત્પન્ન થયો હતો. દીક્ષિત પોતે કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે ગ્રહોના સ્થાનની બરાબર ગણતરી કરવાની પદ્ધતિઓ દર્શાવનારા સઘળા સિદ્ધાન્તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછીના છે. એ પદ્ધતિઓમાં રવિમાર્ગના નક્ષત્ર પ્રમાણેના પ્રાચીન વિભાગ નહીં પણ રાશિ પ્રમાણેના વિભાગ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી રાશિઓની કલ્પના ગ્રીક લેખકની પાસેથી લેવાયેલી એવું અનુમાન કરવાને મજબૂત કારણ મળે છે. આ અનુમાન વિરુદ્ધ દીક્ષિતની મુખ્ય દલીલો એ છે (પૃ. ૫૧૫-૧૬). એ કહે

છે કે રાશિઓને માટે સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યાં છે, અને ખીલું, મેષનો આરંભ અશ્વિની નક્ષત્રથી કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એની ગણતરી પ્રમાણે રાશિ અને નક્ષત્ર એ બેનો એ પ્રમાણેનો સમ્બન્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૧ ના અરસામાં સ્થાપિત થયો હોવો જોઈએ. હવે રાશિઓનાં સંસ્કૃત નામ તે ગ્રીક નામોનાજ પુત્યાર્થ શબ્દો છે એ વાતનું દીક્ષિતને વિસ્મરણ થયલું જણાય છે. અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોથી મેષ, વૃષભ વગેરે આકૃતિઓ થતી ધારવામાં આવે છે તે સઘળી કાલ્પનિક છે એ વાત દીક્ષિત પોતે પણ કબૂલ કરે છે. ત્યારે, બેક પ્રજાઓમાં એકસરખી આકૃતિઓની કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવી હોય એ કેવી રીતે સંભવિત ગણી શકાય? રાશિઓનાં નામ સંસ્કૃત છે તોપણ હમારા વિચાર પ્રમાણે ‘ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્ર સાથે રાશિઓની કલ્પનાને સમ્બન્ધ છે’ એ વિચારને એ નામ ઉપરથી ઉઘટા ટેકા મળે છે. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને રાશિઓનાં ગ્રીક નામ જાણીતાં હતાં અને સંસ્કૃત નામના પુત્યાર્થ શબ્દો તરીકે એ નામ તેઓએ ઘણી વાર વાપર્યાં છે પણ ખરાં. ખીજી દલીલ પણ ચાલી શકે એમ નથી. એ દલીલથી માત્ર એટલુંજ સાબીત થઈ શકે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ પહેલાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ નહોતી હોય, પણ પાછળથી દાખલ થઈ હશે. અને ખરેખરે થયું હતું પણ એમજ, કારણ કે અશ્વિની નક્ષત્રનો પહેલો તારક એટરિયસ તેજ મેષ રાશિનું પ્રથમ બિન્દુ છે એવું હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ખગોળશાસ્ત્રીએ કહ્યું નથી. ઉલટું સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં એવું પ્રથમ બિન્દુ તે આ તારકથી આઠ અંશ પાછળ મૂકવામાં આવ્યું છે. એક અંશ પાછળ જતાં વિષુવતે ૭૨ વર્ગ લાગે છે એમ ગણીએ તો આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે આશરે ૫૭૬ વર્ષ પછીનો સમય, એટલે ઇ. સ. ૧૦૦ વિષે સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં લખ્યું છે. હજી પણ આ પ્રથમ બિન્દુના ચોક્કસ સ્થાન વિષે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાં આશરે ચારેક અંશનો મતભેદ છે. આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે જે સમયમાં મહાવિષુવ અશ્વિની અને રેવતી એ બેની વચમાં કોઈ ટેકાણે હતું તે સમયમાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ હતી. આ સમય ઘણો મોટો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ થી

તે આશરે ઇ. સ. ૧૦૦ સુધી એ સમય પહોંચે છે, પણ ઘણુંખરૂં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. જેમાં રાશિઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં હોય એવો જૂનામાં જૂનો સિદ્ધાન્ત આજ દિન સુધી જળવાઈ રહ્યો નથી એ તો સ્વાભાવિકજ છે, પણ તે સિદ્ધાન્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રચાયેલો એવું દીક્ષિતનું અનુમાન છે, અને એજ સમયમાં રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયેલી એમ માનવું વાસ્તવિક જણાય છે.

રાશિઓની કલ્પના આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ માં નહીં, પણ આ અરસામાંજ દાખલ થયેલી એવું દર્શાવનારાં કેટલાંક ખીજાં પ્રમાણો પણ છે. નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રના સ્થાન ઉપરથી કાળનો નિર્ણય કરવાની જે પ્રાચીન પદ્ધતિ હાલના મહાભારતમાં પણ વપરાયેલી આપણા જોવામાં આવે છે તેજ ઐશ્વર્થર્મનાં ત્રિપિટકમાં પણ જોવામાં આવે છે. હમે એ ગ્રન્થો જોટલા જોયા છે તેટલામાં રાશિઓ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું જણાયું નથી. કાળની ગણતરી કરવાના કામમાં તેના તેજ પ્રાચીન નક્ષત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને આપણને એવું લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે અશોકના વખતમાં અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઐશ્વર્થર્મની પહેલી સભામાં ત્રિપિટકો રચાયાં તે સભાના વખતમાં રાશિઓનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનમાં નહોતો. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે કે લાંબા વખત થયાં હિંદુસ્તાન ઉપર જેઓએ ચઢાઈ કીધી હતી અને હિંદુસ્તાનની સાથે જેઓનો સમ્બન્ધ રચાયી થઈ જવાનો સંભવ હતો તે ગ્રીક લોકોની પામેથી હિંદુસ્તાનના લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં રાશિઓની કલ્પના લીધી હશે. હાલના મહાભારતમાં થવોતે વિષે આદરપૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે રાશિઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું નથી તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી તે ૨૦૦ સુધીમાં તૈયાર થયેલી હોવી જોઈએ.

આ સમ્બન્ધમાં એક ખીજી વાત પણ ઉમેરવા જેની છે. ગદા પર્વના સરસ્વતી આખ્યાનમાં એક વૃદ્ધ ગર્ગ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

સરસ્વતીના કિનારા ઉપર તપ કરીને તેણે પોતાના આત્માને પવિત્ર કર્યો હતો, અને કાળ વિષે, યજ્ઞોની ગતિ વિષે, તેમજ શુકન અપશુકન વિષે પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. હવે પાણિનિ, જે સાધારણ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ના અરસામાં થઈ ગયો કહેવાય છે, તેણે ગર્ગ પરાશર એ નામના એક ખગોળશાસ્ત્રી વિષે કથન કર્યું છે; પણ આ ગર્ગને “વૃદ્ધ” કહેવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે મહાભારતની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તે વખતે તેનાથી ન્હાની ઉંમરનો કોઈ ગર્ગ નામનો માણસ પ્રમિદ્ધિમાં આવી ચૂક્યો હતો. મિનેન્ડરના અમલ દરમ્યાન ગ્રીક લોકોએ સ્થાકેત ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેના વિષે આ ગ્રંથમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી કુટલાક એમ ધારે છે કે આ ન્હાનો ગર્ગ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫ ના અરસામાં થઈ ગયો હશે. જે આ વાત ખરી હોય તો મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ ના અરસામાં, અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ રહેલાં તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ. ગર્ગના રચેલા ગ્રંથમાં રાશિઓ વિષે કઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી એમ જણાય છે, અને રાશિઓની કલ્પના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયાનો સમય પણ આની પછીના અરસામાં મૂકવો પડશે. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલાં સવળાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં એકદરે આપણાથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે મહાભારતની હાલની આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૧૦૦ સુધીમાં તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારતનો આટલો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો.

મહાભારતનો વિસ્તાર ક્યે વખતે અને શા કારણથી થયો તેની ચર્ચા આપણે કરી ચૂક્યા. એ વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તેની ચર્ચા હવે આપણે કરીશું. એવી રીતની ચર્ચા કરવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ અને જોખમભરેલું હોય તેમાં કઈ નવાઈ જોવું નથી. એવા વિષયમાં મજબૂત પ્રમાણો આપી

શકાય એ બનવા ભોગ નથી, અને મહાભારતનો અમુક અધ્યાય અથવા અમુક આખ્યાન પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એવું સૂચવવામાં આવે તે હમેશાં હિન્દુ લોકને અરુચિકર અને ત્રાસદાયક લાગ્યા વિના રહે નહીં; પણ મૂળને લાગે છે કે એવા મોટા અન્ય વિષેના વિવેચનમાં એ પ્રકારની ચર્ચા ન કરવામાં આવે તો એ વિવેચન અપૂર્ણજ કહેવાય, અને જે કોઈ એ અન્યનો મૂળાગ્રપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેને સ્વાભાવિક રીતે કટલાંક ચોક્કસ અનુમાનો મૂળ્યા વગર રહે નહીં. એ અનુમાનો ખરાંજ છે એવું તો ન કહી શકાય, પણ એ અનુમાનો ખરાં હોવાનો મમત છે એટલું તો આપણે કહી શકીએ. તેમજ માટે આ પ્રકરણમાં એવા અનુમાનો આપણે જણાવીશું.

આખ્યાનોનો સંગ્રહ—મહાભારતનો વિસ્તાર થયાનું સાચા પહેલું અને મોટી વધારે મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે એ અન્યના હેતુ પ્રકાશક સૌતિને એવી હોશ હતી કે એ અન્યને સઘળા પ્રકારની દંતકથાઓનો ભંડાર બનાવે. ખરેખર, મહાભારતની શરૂઆતમાંજ એ કહે છે કે “આ અન્યમાં જે હશે તેજ ખીજ અન્યમાં હશે અને આ અન્યમાં જે નહીં હોય તે ખીજ અન્યમાં પણ નહીંજ હોય.”

“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्”

આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ભારતથી સ્વતંત્ર એવાં જે જે આખ્યાનો અને ઇતિહાસો હતાં તે સર્વ સચવાયલાં રહે અને એકજ અન્યમાંથી નીકળી આવે તેટલા માટે સૌતિએ તેને ભારતની અદર દાખલ કર્યા. એક તરફથી ઐરાધર્મને લગતી વાર્તાઓ લખાતી જતી હતી તે વખતે આર્યધર્મની પ્રાચીન કથાઓ રહેજસાજ ફેરફાર સાથે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન એ અન્યમાં કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ભારતની અંદરનાં આખ્યાનો અને ઇતિહાસો સર્વ નવાં રચાયાં હતાં એવું કંઈ નહોતું; પણ જે દંતકથાઓ અગાઉ ગાયા, ઇતિહાસ, અને પુરાણ તરીકે સ્વેતત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તેને પાછળથી આ ભારતના અન્યમાં ધુસારી દેવામાં આવી હતી. એ કથાઓ વૈશંપાયન અથવા વ્યાસના મૂળ ભારતમાં નહોતી, પણ પાછળથી એ અન્યમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી.

અન્ય વાંચતા નહીંએ છિયે તેજ વખતે આપણને લાગતું જાય છે કે એમાં અમુક અમુક કથાઓ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવી છે. ખરેખર મહાભારતની અદરજ કહ્યું છે કે ભારતમાં અગાઉ ૨૪,૦૦૦ શ્લોક હતા, અને ઉપાખ્યાન વગરનું મહાભારત તેજ “ભારત”ના નામથી ઓળખાતું હતું. એ ઉપાખ્યાનો ક્યાં અને મૂળના ૨૪,૦૦૦ શ્લોક ક્યાં તે કોઈએ શોધી કાઢ્યું નથી અને કોઈ તરફથી કહેવામાં પણ આવ્યું નથી. આવી રીતના કથનનો ખુલાસો એટલેજ થઈ શકે છે કે કોઈ માણસે પાછળથી ઉપાખ્યાનો દાખલ કરીયાં ત્યાર પહેલાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ભારત હતું. પાછળથી ઉમેરાયેલાં સ્પષ્ટ નજીક આવે એવાં કેટલાંક ઉપાખ્યાનો આપણે આ સ્થળે ગણાવીશું.

ગદાપર્વનું સરસ્વતી ઉપાખ્યાન એ આની રીતનું છે. એમાં સરસ્વતી નદી વિષે તેમજ એ નદીની ઉત્પત્તિ, એનો પ્રવાહ, એના કિનારા ઉપરનાં તીર્થો, એ તીર્થોનો મહિમા વગેરે વિષે હકીકત આપી છે. આ હકીકત બનાવટી નથી, પણ જે વખતે સરસ્વતી નદી ખરેખરી હતી તે વખતની એ કથા છે. ગમે તેમ હોય, પણ ભારતની અદર એ કથા ધુસાડી દેવામાં આવી છે તે ખરાખર બધ બેસતી આવતી નથી. યુદ્ધની વાર્તાનો રસ સપૂર્ણ જામ્યો છે, અનેક મનુષ્યોનો મંદાર થયા છતાં ઉભય પક્ષની હાર-જીતનો છેવટનો નિર્ણય હજી થયો નથી અને દુર્યોધન તથા લીમ એ બે મથના યુદ્ધનું જે પરિણામ આવે તેના ઉપર સંગ્રહો આધાર રહ્યો છે, એવે વખતે બગરામ યાત્રા કરીને પાછા આવે છે અને પ્રેક્ષક તરીકે જોવા રહેવાને માટે ઉભય પક્ષ તરફથી એને વિનંતિ થાય છે. આ પ્રમાણે કથાનો પ્રવાહ ચાલતો હોય છે તેમાં જનમેજય બંગાણુ પાડે છે અને પૂછે છે કે “બગરામ ક્યાં ક્યાં યાત્રા કરી આવ્યા? અને એ તીર્થોનું માહાત્મ્ય કેવું હતું?” આવી રીતે અનેક અધ્યાય અને અનેક શ્લોકો વચ્ચે ધુસી જાય છે. આવી રીતનો વિસ્તાર અસ્થાને હોવાથી આપણને કટાક્ષ આવે છે અને કવિતાની ખુશીમાં ઘણો ઘટાડો થાય છે. એવી રીતનો દોષ વ્યાસ કે વૈદ્યપાણન જેનાને હાથે થયો હોય એ મનઃવિત નથી. એ સરસ્વતી ઉપાખ્યાન તો સૌતિએજ ગમે તેમ પણ ધુસાડી દીધું નજીક છે. બગરામ યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા

એટલી હકીકત આવી તેમા 'યાત્રા' શબ્દ ઉપરથીજ એણે આ ઉપાખ્યાન અદર દાખન કર્યું છે રે ! આ ઉપાખ્યાન પાછળથી ખુસાડી દેવામા આવ્યું છે એવું સિદ્ધ કરી આપવાને માટે આ સિવાયનો એક સ્વતંત્ર પુરાવો પણ છે વ્યાસ અથવા વૈશંપાયનની પત્રીના વૃદ્ધ ગર્ગ, શા-૫ વગેરેના નામ પણ આ અધ્યાયમા આવે છે આનીજ રીતનો, પણ લગાર ઝોધુ ધ્યાન ખેંચે એવો ખીજો દાખનો વનપર્વના રામોપાખ્યાનનો છે દ્રૌપદીને જયદ્રથ લઈ ગયો હતો, પણ પાછળથી તેને છોડારીને પાત્રી લાવવામા આવી હતી એટલા ઉપરથી સૌતિને ગમતી કથા દાખન કરવાનો 'લાગ મગે છે' એ ઉપાખ્યાન લ મુ છે પણ કરીને આખા મહાભારતમાં ધૈત્યી વધારે લામુ ઉપાખ્યાન એ છે, પણ વાચનારને એ ઉપાખ્યાન વાચતી વખતે કોઈ એની ખેલાના અન્યનો સાગ પોતે વાચનો હોય એવું લાગે છે અવગત એ ઉપાખ્યાનના શબ્દો સૌતિના પોતાના છે, અને સૌતિની ભાષા પણ ઘણી ખુબીદાર છે પરંતુ એ ઉપાખ્યાનના વિસ્તાર ઉપરથીજ એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે એ ઉપાખ્યાન પાછળથી ધુસાડવામા આવેલું છે, કારણ કે પોતાના અન્યમા ખીજાના અન્યનો સાર ૭૫૦ શ્લોક જેટલા વિસ્તારથી કોઈ ડાહ્યો અન્યમારે તો આપે નહીં

જ્ઞાનનો સંગ્રહ—મહાભારતમા આખ્યાનોનો મગ્ગ કરવો એટલુંજ નહીં પણ સઘળા વિષયના જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ કરવો એવો સૌતિનો વિચાર હતો આતુ એક ઉદાહરણ લીખપર્વના જમુખડ અને ભૂખડ ઉપરથી મળી આવે છે રણસેત્રની ખરેખરી વડાઈનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન આઓ હોય છે તેવું વખતે કવિતામા ખીનકુન ન શોભે તેની રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજ્ઞાને પૂરે છે કે "જે પૃથ્વીને માટે લોકો લડવાની તૈયારી કરે છે તે પૃથ્વી શું છે અને તેનો વિસ્તાર કેવો છે ?" આ ઉપરથી એ અથગે ભૂગોળનો મણે એક અન્યજ લખરામા આવ્યો છે અને આખી દુનિયાની અને ખાસ કરીને જંબુત્રીપની ભૂગોળ આપવામા આવી છે નિશ્ચય જે વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તે હમેશની જૂની હમતુ, કદાચ અને સંક્રાંતિ યમા આવતું આવેલું હશે તેવું ને તેવું છે, પણ એ વર્ણન અહીં ખુસાડી દેવામા

આવ્યું છે એ કાવ્યના પ્રવાહમાં જે સ્ખલન યાવ છે તે ઉપરથી સ્હેજાધથી સમજી શકાય છે. ભીષ્મપર્વના ૧૨મા પ્રકરણને છેડે ભૂગિર્જા પૂરો થાય છે ત્યાં આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય એકબીજાની સાથે વાતો કરતાં જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછીનું પ્રકરણ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:-
 “પછી, સધળું નગરોનગર જોઈને રણક્ષેત્રમાંથી પાછા ફરેલા સંજયે ભીષ્મના મૃત્યુની હકીગત ધૃતરાષ્ટ્રને કહી.” આ પ્રકરણ ખરૂં જોતાં ભીષ્મપર્વની શરૂઆતમાં પહેલું નકલો તો ખીજું આવતું જોઈએ; કારણ કે રણક્ષેત્રમાં સંજય ક્યારે ગયો હતો અને જગતના વિસ્તાર વિષે સંજય અને ધૃતરાષ્ટ્ર વચ્ચે આ મંવાદ ક્યારે આદ્યો હતો તે કોઈ પણ દેહાણું કહેવામાં આવ્યું નથી. એવીજ રીતનો, પણ કઈક ઓછો સ્પષ્ટ એવો બીજો દાખલો સભાપર્વનો છે. એ પર્વના શરૂઆતમાં યુધિષ્ઠિરને નારદ પૂછે છે કે “તુમે રાજ્ય કેવી રીતે ચલાવે છે?” આ સ્થળે પ્રશ્નના રૂપમાં રાજ્ય-શાસનપદ્ધતિ વિશેનું આખું શાસ્ત્ર તે વખતે જેવું હતું તેવું આપવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધરની છત યદ્યપે અરમામાં સુનિયમિત રાજ્ય વિશે કેવા વિચાર પ્રચલિત હતા તેનો ચિતાર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. જે વખતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તે પ્રાચીન મમયમાં ગાંધ્યશાસનપદ્ધતિનું શાસ્ત્ર આ પ્રકરણમાં જોવામાં આવે છે તેટલું વિદ્યમાન પામેલું હોય એ મંભવિત નથી.

પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યું છે એમ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઘણું કરીને શાન્તિપર્વ અને અનુશાસનપર્વમાં કેટલુંક પાછળથી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અરસામાં ભારતની હેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તે વખતે આ પર્વો તદ્દન નવાંજ દાખલ કરવામાં આવેલાં એવું કહી શકાય એમ નથી; કારણ કે એ પર્વોનો કેટલોક ભાગ આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખરેખર ઘણો પ્રાચીન છે, અને એ ભાગ મૂળ ભારતમાં હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. પણ આ વિષયના જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે બીલકુલ અસંતોષ ઉપગમે એવા નથી, કારણ કે એમાં જૂની કથાઓ, સિદ્ધાન્તો, અને ધર્મક્રિયાઓનો મોટો સમૂહ આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપર અને તેથી પણ ખુલ્લાના સમયમાં આર્ય લોકોની સામાજિક, નૈતિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો નિશ્ચય આપણાથી થઈ શકે છે. એ રસિક વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન બીજા પુસ્તકમાં કરવામાં આવશે.

પુનરુક્તિ—મહાભારતના વિસ્તારનું બીજું મોટું કારણ પુનરુક્તિ છે. કેટલીક વખતે અમુક વાતની પુનરુક્તિ કરવાથી વાંચકના હૃદય ઉપર તે વાત વધારે મજબૂત રીતે ઠસાવી શકાય છે એ ખરું; પણ તે પુનરુક્તિ છે એટલું સ્વીકારવામાં આવવું જોઈએ. મહાભારતમાં તો તેની તેજ વાર્તા હંઈ પણ કારણ વગર અને કોઈ પણ રીતના સ્વીકાર વગર બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ વખત પણ આપવામાં આવી છે. આવી રીતની પુનરુક્તિ આપણા કર્મનું અગ્નિર લાગે છે, અને તેની તે વાર્તા ફરીથી આપવાનું શું કારણ છે તેનો અથવા અન્યકારને પોતાંને પુનરુક્તિ ક્યાંના હંઈ ખ્યાલ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય વાંચકથી થઈ શકતો નથી. આ પુનરુક્તિ આખા પુસ્તકમાં અને કેટલીક વખત તો બહુ થોડે થોડે અંતરે જોવામાં આવે છે. આના અમંખ્ય દાખલાઓ આપી શકાય, પણ ખાસ વધારે ત્રણ ખંચે એવા થોડાકજ દાખલાઓ આ રચને આપીને આપણે સંતોષ માનીશું. આદિ-પર્વમાં આસ્ટીકાખ્યાન બે વખત આપવામાં આવ્યું છે. એ આખ્યાન એક વખત આપી ગયા પછી થોડાંજ પ્રકરણો મૂકીને એ ફરીથી આપવામાં

આવ્યું છે. બીજી વખતનું વર્ણન ખેલી વખતના કરતાં વધારે લાંબું છે. સૌતિને જાણે વૈશંપાયનના સક્ષિપ્ત વર્ણનથી સન્તોષ ન થયો હોય અને તેથી ધણા ઉમેરાઓ સાથે, પણ કેકાણે કેકાણે અસહનના શ્લોકો એમના એમ રહેવા દધને, તેની તેજ વાર્તા એણે ફરીથી કહી હોય એમ જણાય છે. કસ્મપ અને તક્ષકની વાર્તા, તેમજ યયાતિની અને મૃગનો વેપ ધરનાર ઋષિને હણનાગ પાંડુની વાર્તા પણ ફરીથી આપવામાં આવી છે. વનપર્વમાં તીર્થોં જે વખત ગણાવવામાં આવ્યાં છે, અને બીજી વખત ખેલાંના કરતાં વધારે વિસ્તારથી ગણાવવામાં આવ્યાં છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા વિભાગ સૌતિના વખતમાં જોટલા જાણીના થયા હતા તેટલા વૈશંપાયનના વખતમાં કમનસીમે નહોતા થયા, અને તેથી ધણું કરીને હિંદુસ્તાનનાં તીર્થોં ફરીથી ગણાવવાની સૌતિને જરૂર પડી હતી. પુનરુક્તિના આવા આવા દાખલાઓ ધણી વાર બહુ થોડે થોડે અન્તરે આપવામાં આવ્યા છે તેના સમ્બન્ધમાં કેટલેક કેકાણે એવો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે તેના તેજ વિષય અથવા તેની તેજ વાર્તાના સમ્બન્ધમાં વધારે વિગત જાણવાની ઇચ્છા જનમેજયે બતાવી. એથી ઉત્કુંડ, ૧૬ રાજાઓની વાર્તા એ ધણે છોટે છોટે પુનરુક્તિ થયાનો દાખલો પૂરો પાડે છે. હમને યાદ છે તે પ્રમાણે એ વાર્તા પ્રથમ દ્રોણપર્વમાં અભિમન્યુના મરણ પછી કહેવામાં આવી છે. યુધિષ્ઠિરને અભિમન્યુના મરણથી શોક થયો હતો તે વખતે તેનું સાન્તવન કરવાને માટે વ્યાસે યુધિષ્ઠિરને એ વાર્તા કહી છે અને તેજ વાર્તા ગોકશમનને માટે, તેમજ યુદ્ધમાં મજલા વિજયનું ફળ ભોગવવાને માટે, શાન્તિપર્વમાં પાછી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહી છે. અને નવાઈ જેવું એ લાગે છે કે એ વાર્તા પોતાનીજ આગળ અગાઉ કહેવાઈ ગયલી હોવા છતાં હવે યુધિષ્ઠિર એ ભૂલી ગયો છે. (એ ભૂલી ગયો હોય તેમાં કંઈ અમભવિત નથી). સુંજયનો પુત્ર કોણ હતો અને તે કેવી રીતે મરણ પામ્યો હતો એ પ્રશ્ન એ કૃષ્ણને પૂછે છે. પુત્ર-મરણને લીધે સુંજયને શોક થયો હતો તે વખતે એ વાર્તા પ્રથમ નારદે સુંજયને કહી હતી અને વ્યાસ અને કૃષ્ણ એ બેઉએ એ વાર્તા કહી તે બીજાની કહેલી હતી. પણ હવે નારદ પોતે આવીને સુંજય કોણ હતો,

એણે પોતાના પુત્રને કેવી રીતે શુભાવેશો હતો, અને એ પુત્ર એને પાઠે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો હતો તે યુધિષ્ઠિરને કહી મનગાવે છે. દુકામા એ પુનઃકૃતિ અત્યંત કદગી અને મજાભારત જેવા મોટા અન્યભાગ ધર્મ શકે એવી છે તોપણ વાર્તા ઘણી મજાની છે, અને તે ઘણી ભૂતી હોય એવું પણ લાગે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૩ મા કાન્ડમા જેઓએ અશ્વમેધ કરેના એવા પ્રાચીન સમયના પ્રખ્યાત રાજાઓની ડીપ આપી છે તેના ઉપગ્રથી કદાચ એ વાર્તા લખાઈ હશે. મે ત્રણ રાજાઓ મેક્રમા તેના તેજ નેવામા આપે છે, અને એ રાજાઓની પ્રાપ્તિના ને વ્યોમ છે તે પણ બેક્રમા નગમગ તેના તેજ છે.

અનુકરણ—મહાભારતનો વિસ્તાર થયાનું નીચું કારણ અનુકરણ છે. ખરેખર, એ પુનઃકૃતિનું નીચું સ્વરૂપ છે જે મૂળ આખ્યાન હોય તેના જેવું નીચું કંપવામા આપ્યું ગયું છે અને તે મહાભારતમા દાખલ કરવામા આપ્યું હોય છે જેમ કાવિદાસના “મૈત્રેય” એ નામના સુન્દર ન્દાનમાં. કાવ્ય ઉપગ્રથી અનુકરણ યદને બીજા અને “દૂતો” લખાયા છે તેવી રીતે આ આખ્યાનો ગ્યાયા છે. આ પ્રમાણે ઉમેરાયના ઘણા આખ્યાનો મહાભારતમા નેવામા આવે છે એના આખ્યાનોનું મંથી વધારે લક્ષ્ય ખેંચે એવું ઉદાહરણ વનપર્વને છેડે આપેના યજ્ઞપ્રશ્નના ઉપાખ્યાનનું છે. યજ્ઞના મનેના નના તજાનું પાણી પીવાને માટે નકુન જાય છે, અને યજ્ઞના ના કલા છતાં નકુન એ તજાનું પાણી પીએ છે અને પરિણામે એનું મરણ થાય છે એના બીજા ભાઈએ અદે પછી અદે એની સોધ કરવા ની ગી પડે છે અને તેઓનું પશુ એવી રીતે મરણ થાય છે એનો યુધિષ્ઠિર માની રહે છે તે તજાનું પાણી પીનો નથી યજ્ઞના પૂરેના મો પ્રતોના મન્તોયમગ નવાન વાળીને યુધિષ્ઠિર તેને પ્રમન કરે છે, અને પછી યુધિષ્ઠિરના મધગા ભાઈએને યજ્ઞ તરફથી પાછા સજીવન કરવામા આવે છે આ આખ્યાન ૧૯ મા અધ્યાયના ન્દોતપાખ્યાનને મળતું આવે છે તે આખ્યાનમા પણ યુધિષ્ઠિર એવી રીતે પોતાના ભાઈ એને આશ્વમેધી બચાવે છે યજ્ઞપ્રશ્નનું ઉપાખ્યાન પાછાથી ઉમેગવામા

આવ્યું છે એ વાત સ્વતંત્ર રીતે પણ સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે; કારણ કે સહદેવ, અર્જુન, અને ભીમ એ ત્રણે જણ પોતાની આગળના માણસનું શું થયું તેની તપાસ કરવાની દરકાર ન રાખતાં અને યક્ષની ચેતવણીને ન લેખવતાં એકેક પછી એકેક તજાવતું પાણી પીએ એ નવાઈભરેલું છે. આગલા માણસનું મૃત્યુ થયા છતાં યક્ષની ચેતવણી ખરી હોવાની ખાતરી ન થાય એ વાત બનવા જેવી નથી. વળી યક્ષ તરફથી જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે તે સમસ્યાના જેવા છે અને તે કોઈ મોટા લેખકના બનાવેલા હોય એમ જણાતા નથી. આ ઉપરાંત ખીણ વાત એ છે કે આ ઉપાખ્યાન આગળ, અન્યના મુખ્ય વૃત્તાન્તમાં ભંગાણ પડતું જણાય છે. આ ઉપાખ્યાન વનપર્વમાં સૌથી છેલ્લું છે, અને એમાં યુધિષ્ઠિરને યક્ષ એની સલાહ આપે છે કે “તહામરે એક વર્ષ સુધી છૂપા વેપમાં રહેવાનું છે તે વિરાટ નગરમાં રહેવું.” અને તે છતાં ખીજ પર્વની શરૂઆતમાં આપણને માત્રમ પડે છે કે ક્યાં જવું અને છૂપા વેપમાં ક્યાં રહેવું તે વિષે ધર્મને વણી મુચવણ પડી હતી. વળી યક્ષપ્રશ્નોપાખ્યાનને છેડે એવું આવે છે કે ધર્મ સંધ્યા બાદજોતે વિદાય કીધા, અને માત્ર પાંચ ભાઈઓ, દ્રૌપદી, અને ધૌમ્ય એટલાજ છૂપા વેપમાં રહેવાને તૈયાર થયા, અને તે છતાં વિરાટપર્વની શરૂઆતમાં બાદજોતે હજી ત્યાં આગળજ હોય એવું જોવામાં આવે છે અને તેઓને વિદાય કરવાનું હજી બાકી રહ્યું છે. આ સંદર્ભો ઉપરથી આપણને એવું લાગે છે કે યક્ષપ્રશ્નોપાખ્યાન ન હોત તો વાર્તાનો પ્રવાહ અરખણિત વલો જત, અથવા ખીણ રીતે કઢીએ તો એ ઉપાખ્યાન મૂળ અન્યમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હતું.

આજ પ્રકારનો, પણ એટલો સ્ફુટ નહીં એવો ખીજો દાખલો અનુગીતાનો છે. એ ઉપાખ્યાન અશ્વમેધ પર્વમાં આવે છે, અને એના નામ ઉપરથીજ માત્રમ પડે છે તે પ્રમાણે ગીતાનુ અનુકરણ કરીને એ ઉપાખ્યાન લખાયું છે. સુદ્ધ પત્તા પછી શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન કહે છે કે “યુદ્ધની શરૂઆતમાં મ્હને તમે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ફરીથી આપો.” શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “તે વખતના જેવીજ પ્રેરણા અત્યારે પણ મ્હને થાય એ અશક્ય છે,

તોપણ કોઈ ખીજ માણસે કોઈની આગળ કંઈ હવું તે હું હંમે અત્યારે
હી સેમજાવું છું.” અને એ પ્રમાણે અનુગીતાની શરૂઆત થાય છે. ગીતાના
જેટલી ખુબી અનુગીતામાં ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે, અને એ વાત
અનુગીતાના આરંભમાંજ ઉપર પ્રમાણે કબૂલ કરવામાં આવી છે. એમાં
કોઈ નવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો નથી. એ ઉપાધ્યાનમાં ગીતાનું જે
અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે હલકા પ્રકારનું લાગે છે, અને એ ઉપા-
ધ્યાન મૂળ ગ્રન્થમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હોય એવું જણાય છે.

કાવ્યની અલંકૃતિ—કાવ્યની અલંકૃતિની ઇચ્છા એ પણ મહાભારતનો
વિસ્તાર થવાનું એક મજબૂત કારણ છે. પોતાની કવિત્વશક્તિ દર્શાવવાનો
પ્રસંગ જ્યાં જ્યાં મળી આવ્યો ત્યાં ત્યાં સૌતિએ તેનો લાભ લીધો એમાં
કંઈ નવાઈ જવું નથી. યુદ્ધો, કુદરતના દેખાવો, અને વિશ્વાપો એ કવિઓના
ખાસ વિષયો છે. મહાભારતમાં યુદ્ધોનાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે
તે સાધારણ રીતે અલંકારયુક્ત હોય છે અને ઘણી વાર કંટાળો આવી જાય
એટલાં લાંબાં હોય છે. કુદરતનાં વર્ણનો પણ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં
છે. ખાસ કરીને વનપર્વમાં એવાં વર્ણનો વિશેષ જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીપર્વ
તો જાણે ફરીથીજ સ્થાપુ હોય એવું જણાય છે. મહાભારતમાં દિવ્ય
દૃષ્ટિ વિષે ઘણી વખતે લખવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે ગાંધારીના
સમ્બન્ધમાં પણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી રણક્ષેત્રનું દર્શન થવાનું લખવામાં આવ્યું
છે. રણક્ષેત્રનું અને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા લડવાયાઓના શય આગળ
બેસીને રૂદન કરતી સ્ત્રીઓનું વર્ણન ગાંધારીએ આપ્યું છે તે
આખું પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું જણાય છે. એ સ્ત્રીઓના વિશ્વાપો
ગાંધારીની પાસેથી ઉચ્ચારાવવામાં કવાની ખામી જણાય છે, અને એવી
ભૂલ વ્યાખ્યે કે વૈગપાથને કરી દોત નહીં એવું આપણને લાગે છે. વળી એ
વર્ણન અને વિશ્વાપોમાં વિષયનું પ્રાધાન્ય કંઈક વિશેષ જોવામાં આવે છે,
અને “અર્ચ સ રસનોત્કર્ષો” એ જાણીતો શ્લોક* પણ એમાંજ આવે

* અર્ચ સ રસનોત્કર્ષો પીનસ્તનચિમર્દનઃ ।

નાભ્યુરુજયનસ્પર્શી નીવીચિન્નંસનઃ કરઃ ॥

છે. વળી એ દુઃખી વિધવાઓને મનુષ્યો તથા પશુઓનાં હાડકાંચામડોઓના મ્હોટા ઢગલાઓથી ઢંકાઈ ગયલી રણભૂમિ ઉપર યથેચ્છ ફરવા દેવામાં આવી હોય એ સંભવિત લાગતું નથી, અને ધણા દહાડા સુધી પડી રહેલા અને ક્ષુધાર્ત તથા વિકરાળ પશુપક્ષીઓથી ભક્ષણ કરાયેલાં શય્મ ઝોળખાઈ શકે એ પણ અસંભવિત જણાય છે. અભિમન્યુની યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિના મુખ ઉપર યુગ્મન કરે છે, પણ એ મુખ એટલો વખત સુધી તાલું અને તેજીનું ઝ્યાંધી રહ્યું હોય? એ આખો વૃત્તાન્ત અસંભવિત, અપ્રાસંગિક, અને અણુજાનતો છે. કાવ્યાલંકૃતિનો એવોજ પ્રયત્ન વિરાટ પર્વમાં પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ આસપાસના દેખાવનાં અને સ્ત્રીમૈન્દર્યનાં વર્ણનો ધણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ વર્ણનોથી પાત્ર-નિરૂપણના કાર્યમાં કંઈ મદદ મળતી નથી, પણ પાત્રોના સ્વભાવ સાથે એ વર્ણનો ઉલટાં વિરોધ ધરાવતાં જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, થોડા વખત ઉપર ઉત્તર તે એક બ્હીકણુ છોકરા જેવો હતો, પણ અર્જુન પોતાનું ખરું સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રકટ કરે છે એટલે તે એકદમ બહાદુર બની જાય છે અને એનામાં કવિત્વશક્તિ પણ આવી જાય છે. જાડ ઉપરથી ઉતારવામાં આવેલાં પાંચે ભાઈઓનાં ધનુષ્યું વર્ણન એણે આપ્યું છે તે ધણું સુંદર છે, અને એમાંના બે શ્લોકો સમસ્યા તરીકે પણ ધણા સારા છે.

ફટ અથવા સમસ્યાના શ્લોકો વિશે પણ આ સ્થળેજ વિવેચન કરવું સમવડભરેલું યઈ પડશે. એ શ્લોકો સૌતિએ દાખવે કર્યા છે તે પણ કાવ્યાલંકૃતિની ધ્વજાને લીધેજ કર્યા છે. મહાભારતની ગરબાતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “આખા ગ્રંથમાં બધા મળીને ૮,૮૦૦ ફટ શ્લોકો છે.” એટલે દરેક બાર શ્લોકે એક ફટ શ્લોક એવો આશરો નીકળે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ફટ શ્લોકોની જે સંખ્યા જણાવવામાં આવી છે તે ખરી નથી, પણ વધારે મ્હોટી છે. પુસ્તક વાંચતાં જે જે ફટ શ્લોકો દ્વારા જોવામાં આવ્યા તે સંખ્યા એકઠા કરીને હમે પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો ધણા અનુશાષનરેયા છે અને જે બે શ્લોકોમાં બે ધનુષ્યું વર્ણન ઉત્તરે આપ્યું છે તે ફટ શ્લોકોના સારામાં મારા નમૂના

આપણને પૂઠ પાડે છે. આવા શ્લોકોમાં સાધારણ રીતે એક દિ-અર્થો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય છે તે શબ્દનો જે અર્થ વધારે જણાવેલો હોય તેના તરફ વાંચકનું લક્ષ રહેવાથી તે આડો દોરવાઈ જાય છે. એવા કૃત શ્લોકોના સૌથી નકારો દાખવેા કર્ણપર્વના ૯૦ મા અધ્યાયમાંથી મળી આવે છે. કદાચ સૌતિના કરતાં પણ વધારે અર્વાચીન વખતમાં એ શ્લોક મહાભારતમાં ધુસાડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું જણાય છે. ૪૦ મો શ્લોક લાંબા છન્દમાં (શાર્દૂલવિહીકિતમાં) રચાયેલો છે, અને તેમાં “ગો” શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં અનેક વખત વાપરવામાં આવ્યો છે.

આગામી વસ્તુઓનું સૂચન—આગામી વસ્તુઓનું સૂચન કરવું એ પણ કવિની કળા છે, અને એ કળાનાં એવી રીતનાં ઉદાહરણ મહાભારતમાંથી નથી જડતાં એમ નથી. મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિ તરફથી આ કારણને લીધે પણ ટેટલાક ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે. આમાંનો એક દાખવેા સ્ત્રી પર્વમાંથી મળી આવે છે. રણભૂમિના દેખાવ જોઈને, જે જયકર ખૂનરેણ ચાલી રહી હતી તેવું જે વખતે ગાંધારીને ભાન થાય છે તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે એ લડાઈ થતી અટકાવી નહીં એવા વિચારથી કાપાય-માન ધમ્મને ગાંધારી શ્રીકૃષ્ણને શાપ દે છે કે “તું અને હારો વચ્ચે પણ એવી રીતે માંડોમાંડે લડાઈ કરીને વિનાશ પામજે.” આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સ્ત્રી પર્વનો એ આખો વૃત્તાન્ત મહાભારતમાં પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે યુદ્ધની શરૂઆત પહેલાં સ્થામા પક્ષના દરેક મેનાપતિની પામે ધર્મરાજ જાય છે અને તેને પૂછે છે કે “હું તમને કેવી રીતે મારી શકું?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં પાછળથી પોતાનું જે રીતનું મૃત્યુ થયું તેવીજ રીતની દક્ષીણ દરેક તરફથી કહેવામાં આવે છે. હવે આ વૃત્તાન્ત મુજબ મનમાં નહીં હોય, પણ પાછળથી દાખવ કરનામાં આવ્યો હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. યુધિષ્ઠિર એથી હલકો પડે છે એટલું જ નહીં, પણ એ સમર્થ મેનાપતિઓ પણ એથી હલકા પડે છે; કારણ કે તેઓ પોતાનાજ પક્ષના દ્રોહી જણાય છે. વળી ઉગાડી રીતે યુધિષ્ઠિર આવેા ખાયેા પ્રશ્ન પૂછે એ પણ ઘણું હસવા જેવું લાગે છે. શાસ્ત્રની આગળ યુધિષ્ઠિર

પાસે એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું છે કે “તદમને કર્ણના સારથિ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે તે વખતે તદમે કર્ણનો “તેજેભંગ” કરજો.” આ સ્થળે બીજાન્યાસના વ્યાપારને હૃદયહાર લઈ જવામાં આવતો જણાય છે. શાસ્ત્રને સારથિ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવશે એવું આગળથી કોઈ ધારી શકે એમ હતું ખરું? અને એવું ધારી શકાય એમ હોય તોપણ માત્ર કર્ણના તેજેભંગથી યુધિષ્ઠિરને લાભ થશે એવું કોઈના માનવામાં આવે ખરું કે? મહાભારતનો અન્ય જે સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છિયે તે સ્વરૂપમાં પણ શાસ્ત્રને “એવી નીચ વર્તણૂક ચલાવનો નથી દર્શાવવામાં આવ્યો. એથી ઉલટું પોતાની સ્વીકારી લીધેલી દુરજ એ ઘણા પ્રામાણિકપણાથી બળવે છે અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે એ કર્ણનું રક્ષણ કરે છે અને તેને મદદ આપે છે.

ખુલાસો.—અસાધારણ વર્તણૂકનો ખુલાસો આપવાના હેતુથી પણ મહાભારતમાં ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે. મૂળ બતાવે બન્યાનો સમય અને મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિનો સમય એ બેની વચ્ચે હજારો વર્ષ વહી ગયલાં તેને લીધે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં ખુલાસો આપવાની જરૂર પડી છે, અને આ કારણને લીધે સૌતિએ કવચિત્ કવચિત્ કેટલાંક પ્રકરણોનો ઉમેરો કરેલો જણાય છે. પાંચ પાંડવો એકજ સ્ત્રીને કેવી રીતે પરણી શકે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો દ્રુપદ રાજની આગળ વ્યાસ તરફથી કરવામાં આવે છે એ આવી રીતના ઉમેરાનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે. “પાંડવો તે સઘળા ઇન્દ્ર છે” એવું જણાવવામાં આવ્યું છે (મહાભારતમાં બીજે સ્થળે “એકલો અર્જુન તેજ ઇન્દ્ર છે” એવું જણાવવામાં આવ્યું છે તેની સાથે આ વચન બંધબેસતું આવતું નથી) અને આ વચનથી પણ દ્રુપદને સન્તોષ નથી થતો ત્યારે હંમેશની પેઠે દિવ્ય દૃષ્ટિનો આશ્રય લેવો પડે છે અને “સઘળા પાંડવો ઇન્દ્ર છે” એવું દ્રુપદ રાજને પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવે છે. ભીમ દુઃશાસનના ગજાનું તાલું લોહી પીએ છે તેનો ખુલાસો પણ સ્ત્રીપર્વના ૧૫મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આગળ એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભીમે પોતાની પ્રતિજ્ઞાની ખાતર માત્ર દુઃશાસનરુધિરપાન કર્યાનો દેખાવજ

કર્પો હતો. એણે ખરેખરે રુધિરપાન કર્યું નહોતું.

કવચિત્ કવચિત્ થતું વ્યાસનું દર્શન—વ્યાસ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વડે કરીને ઘણી વાર દર્શન દે છે તેના હેતુ પણ એવી રીતનો ખુલાસો આપવાનોજ હોય એવું જણાય છે. કાવ્યનાં પાત્રોને ચેતવણી આપવાના, શિખામણ આપવાના, અને સાન્ત્વન આપવાના હેતુથી પણ ઘણી વાર એનું આગમન થાય છે, પણ એવે પ્રસંગે એના આગમનની ખાસ જરૂર જેવું જણાતું નથી અને એ આગમનનું કંઈ ફળ પણ આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, દુર્યોધનના જન્મ વખતે વ્યાસ ત્યાં આગળ આવે છે, દુર્યોધનથી કેવા કેવા અનર્થ થશે તેના વિષે એ ધૃતરાષ્ટ્રને ચેતવણી આપે છે, અને દુર્યોધનને ગંગા નદીમાં ડેરી દેવો એવી એ શિખામણ આપે છે, પણ તેનું કંઈ ફળ આવતું નથી. એજ પ્રમાણે યુદ્ધ શરૂ થવાની તૈયારી હોય છે તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ વ્યાસ આવે છે અને કેવાં કેવાં અપશુકનો થાય છે, યુદ્ધ કેવું ભયંકર થશે તે સર્વનો ચિતાર આપે છે. અગાઉ ઉદ્યોગ-પર્વમાં ઘણાં અપશુકનો ગણાવવામાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરાંત અપશુકનોની સંખ્યામાં અઢી પાછો ઉમેરો થાય છે, અને તે વખતે ગ્રહયોગ કેવો માઠો હતો તેનું પણ વર્ણન આપવામાં આવે છે. એ વર્ણન ઘણુંખરૂં કાલ્પનિક જણાય છે, અને એ વર્ણનથી જે ઘોઠાળો થયો છે તેના વિષે આગળ ઉપર વિવેચન કરવાની હમને જરૂર પડશે. સાધારણ રીતે વ્યાસના આગમનથી કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થતો નથી, અને એના આવ્યા વગર વસ્તુઓની જે ગતિ થાત તેમાં એના આવ્યાથી કોઈ પણ રીતનો ફેરફાર પડતો નથી.

મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે સૌતિ તરફથી જે ઉમેરોઓ કરવામાં આવ્યા જણાય છે તેને ઉપર પ્રમાણેનાં શીર્ષકોની નીચે ગોઠવી શકાય છે. આ શીર્ષકોમાં સઘળાજ ઉમેરોઓનો સમાવેશ થઈ શકે એમ છે અને એ શીર્ષકોની નીચે જે દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે સિવાય બીજા દાખલાઓ આપી શકાય એમ નથી એવો ઉપરની ચર્ચાનો આશય નથી. મહાભારત જેણે વાંચ્યું ન હોય તેને આ વિષયનો કંટાળો ન આવે એટલા માટે દરેક શીર્ષકની હેઠળ બીજા દાખલાઓજ હમે આપ્યા

છે. ભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ વખતે જે જે અધ્યાય અને જે જે ઉપાખ્યાન ઉમેરવામાં આવેલાં તે સઘળાંની સવિસ્તર નોંધ આપવાથી સામાન્ય વાચકને કંટાળો આવે માટે એવી નોંધ આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવી નેથી. પરિશિષ્ટમાં હમે આ વિષયની વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે.

આવી રીતના ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે છતાં આવો મહોટો ગ્રંથ તૈયાર કરતી વખતે અસંગતિ અથવા વિરોધ ન આવે અને ગ્રંથની એકવાક્રમતા સચવાય તેની સૌતિએ જે કાળજી રાખી છે તેને માટે એને ધન્યવાદ ધટે છે. આખા ગ્રંથમાં અસંગતિ, અસંમત, અથવા અપ્રાસંગિકતાના દોષો કોઈ કોઈ વખતેજ જોવામાં આવે છે. ખરેખર, રામાયણ કરતાં મહાભારતમાં એવા દોષો ઓછા છે. તોપણ, જે ઠેકાણે સૌતિએ ગંભીર ભૂલ કરેલી જણાય છે. ભીષ્મપર્વમાં યુધિષ્ઠિર કહેતા તેજોભંગ કરવાનું શક્યને કહે છે એ ઉપાખ્યાન, જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એમ હમે ઉપર જણાવી ગયા છિયે, તેમાં યુધિષ્ઠિરની પાસે એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું છે કે “ત્હમે ઉદ્યોગમાં આપેલું ત્હમાફ વચન પાળજો”. અહીં “ઉદ્યોગ” એ શબ્દનો “ઉદ્યોગપર્વ” એવોજ અર્થ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હવે નાટક અથવા વીરચરિત કાવ્યના અમુક ભાગ રિપેનું સૂચન કાવ્યના પાત્ર તરફથીજ કરવામાં આવે એ ધર્તું વિચિત્ર છે. એજ પ્રમાણે અશ્વમેધપર્વના ૬૬મા અધ્યાયમાં કુન્તી શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરે છે કે “ઉત્તરાને મળેલું બાળક જન્મે તો તેને સજીવન કરવાનું વચન એપીકમાં (એ નામના એક આગલા પર્વમાં) ત્હમે આપ્યું હતું તે પાળો અને હમને સર્વને આ મહોટી આશ્તમાંથી બચાવો.”

त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।

अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥

सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।

उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥

धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।

सहदेवं च दुर्भર्यं सर्वान्भ્રાતૃમર્હસિ ॥

આપણે ખુશીથી માનીશું કે બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓની જે સામાન્ય શ્રદ્ધા હતી તેજ વ્યાસના ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એ સિવાય બીજાં એક સંપ્રદાય હતો તે શિવનું માહાત્મ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એમ અયર્વવેદના માંડૂક્ય ઉપનિષદ ઉપરથી માલમ પડે છે. એ ઉપનિષદમાં “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્” એ શબ્દોને બદલે શિવ એ નામના “એક પુરુષ”ને પરમાત્મા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. પણ આ સંપ્રદાયનાં માણસો યોડાં હતાં એમ જણાય છે, અને બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓએ એવું સૂત્ર રચ્યું હતું કે “દેવતાઓમાં અગ્નિ એ સૌથી છેલ્લો અને વિષ્ણુ એ સૌથી પહેલો દેવતા છે” (ઋગ્વેદના એૈતરેય બ્રાહ્મણનાં આરંભવચનો જુઓ.)

સૌતિએ કાવ્યનાં પાત્રોને અપેક્ષીજ કાવ્યનાં પૂર્વો વિષેનાં વચનો કેમ કદાબ્ધાં હશે તે સમજી શકવું મુશ્કેલ છે. કાવ્ય ઘણું લાંબું હોવાથી કાવ્યના વિભાગ વિષે કાવ્યનાં પાત્રો તરફથી પણ સૂચન કરવામાં આવે તો તે ક્ષન્તવ્ય છે એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ સમ્બન્ધમાં કહી શકાય એમ લાગતું નથી.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ.

મહાભારત એ મૂળ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અન્ય હતો કે કેમ, એ અન્યમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ કેવી રીતે દાખલ થયું, અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ એ અન્યનું વલણ હાલમાં કેવી રીતનું જણાય છે, એ પ્રશ્નોને આગલા પ્રકરણના વિષય સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ છે. એ પ્રશ્નો વિષેની ચર્ચા કરવાનું કામ ઘણુંજ રસ પડે એવું છે અને ધર્મના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં એ ગમે તેટલું અરુચિકર અને મુશ્કેલીભર્યું હોય તોપણ એ ચર્ચા કરવાની ફરજ આપણા શિર ઉપરથી આપણે ખસેડી શકીએ એમ નથી.

પ્રાર્થનાનો પહેલોજ શ્લોક, જે વ્યાસ સિવાય બીજા કોઈનો લખેલો છે એમ કહી શકાય એવું નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે વ્યાસ એ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરનારો અને વિષ્ણુનો ભક્ત હતો.

“નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જગમતીર્યજેત ॥”

૧૮.
તરફથી

આપણે ખુશીથી માનીશું કે બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓની જે સામાન્ય શ્રદ્ધા હતી તેજ વ્યાસના ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એ સિવાય બીજાં એક સંપ્રદાય હતો તે શિવનું માહાત્મ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એમ અઘર્વવેદના માંડુક્ય ઉપનિષદ ઉપરથી માલમ પડે છે. એ ઉપનિષદમાં “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્” એ શબ્દોને બદલે શિવ એ નામના “એક પુરુષ”ને પરમાત્મા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. પણ આ સંપ્રદાયનાં માણસો થોડાં હતાં એમ જણાય છે, અને બ્રાહ્મણસમયના ઋષિઓએ એવું સ્વરચ્છું હતું કે “દેવતાઓમાં અગ્નિ એ સૌથી છેલ્લો અને વિષ્ણુ એ સૌથી પહેલો દેવતા છે” (ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણનાં આરંભવચનો જુઓ.) “અગ્નિર્વે દેવાનામવમો વિષ્ણુઃ પરમઃ”. શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્ર વિશે અને એના ઉપદેશ વિશે આપણે જુદા પુસ્તકમાં વિવેચન કરીશું. અહીં તો આપણે એટલુંજ કહીશું કે એ વ્યાસનો સમકાલીન હતો અને એ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાતો હતો. વ્યાસ પણ એને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણતો હોય એ સંભવિત જણાય છે, અને એણે “જય” એ નામનો જે ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેમાં કૃષ્ણ તરફની એની માનની લાગણી સર્વત્ર જોવામાં આવતી હશે એ બીવકુલ અસંભવિત નથી. આ કારણથી વ્યાસે પોતાનું મૂળ કાવ્ય કૃષ્ણ અથવા નારાયણ અને અર્જુન અથવા નર એ બેની સ્તુતિને માટે લખ્યું હતું એમ ગણવામાં આપણે અતિતર્કનો દોષ કરીએ છિયે એવું કહી શકાશે નહીં.

હતાં એટલું કબ્જ કરવું પડશે કે વ્યાસે જે વખતે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું તે વખતે આપણાથી સ્વાભાવિક રીતે ધારી શકાય તે પ્રમાણે કૃષ્ણ-પૂજની શરૂઆતજ થઈ હતી; અને મહાભારતની અંદર કૃષ્ણને સાધારણ માનવી તરીકેજ ગણ્યો હોય એવા પણ એક બે દાખલા જોવામાં આવે છે. એ દાખલાઓ જુદાથી કે શરતચૂકથી આ મોટા ગ્રંથમાં રહી ગયા છે અને મહાભારતનું હાલનું સ્વરૂપ અને તે વખતનું સ્વરૂપ એ બેમાં ધણો ફેર હતો એ વાતના ટેકામાં એ દાખલાઓ આપણને કીમતી પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. મહિમાહેતી ખૂનરેજીમરેલી લડાઈમાં યાદ્યોનો નાશ થયો ત્યાર પછી

કૃષ્ણની જે અનેક સ્ત્રીઓ હતી તેને અર્જુન દોરવી ગયો એમ કહ્યા પછી
 ઐસલ પર્વમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે દરયુ સોડોએ અર્જુન ઉપર
 હુમલો કીધો અને અર્જુનના સાથમાંની ધણી સ્ત્રીઓને તેઓ લઈ ગયા.
 વળી ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે “કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની ખુશીથી તેઓની
 સાથે ગઈ.” હવે, એક માણસને અનેક સ્ત્રીઓ હોય ત્યારે એ અનેક
 સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક અસન્તુષ્ટ રહે અને અન્યની સાથે નહાસી જવાને તૈયાર
 થાય એ ધણું સ્વાભાવિકજ લાગે છે, તોપણ કવિ જો પાંડો વૈષ્ણવ હોત
 તો કૃષ્ણની કેટલીક સ્ત્રીઓ અન્યની સાથે નહાસી જવા વિષે એ લખત
 નહીં. વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનું શ્રીકૃષ્ણનું મહત્ત્વ આ હકીકતથી ઓછું
 થાય છે. કૃષ્ણ જેવા પાત્રના સમ્બન્ધમાં પણ આ એક મોટું દ્વંદ્વ હતું
 એવું આ સ્થળે સૂચવવાનો વ્યાસનો હેતુ હતો એમ જણાય છે, અને
 ખીન્ન કોઈ વિચારોને લીધે એ વિષેનો પોતાનો મત છૂટથી દર્શાવતાં એ
 અચકાયો નથી. એજ પ્રમાણે ગદાપર્વમાં, રણક્ષેત્ર ઉપર જળમી થઇને
 પડેલા દુર્યોધનને તેનાં કુષ્ટરોને માટે શ્રીકૃષ્ણ તરફથી ઠપકો આપવામાં
 આવે છે તે વખતે દુર્યોધન એક છટાદાર ભાવથી કહીને પોતાનો બચાવ
 કરે છે અને કહે છે કે “આખરદાર રીતે હું યુદ્ધ કરતો હતો તે વખતે
 આખરદાર હોવાનો દંભ કરનારા એક માણસે ગેરઆખરેલી રીતે મ્હારા
 ઉપર પ્રહાર કરીને મ્હને અશક્ત બનાવ્યો તેથી શું થયું ? મ્હાફે જીવન
 યશસ્વી હતું અને મ્હાફે મરણ પણ એટલુંજ યશસ્વી છે.” કવિ ઉમેરે છે
 કે “મૃત્યુની તૈયારીમાં આવેલા એ માણસ ઉપર દેવતાઓ તરફથી પુષ્પવૃષ્ટિ
 થઈ અને ત્યાં આમજ જેઓ હાજર હતા તેઓ સર્વે શરર્મિદા પડી ગયા.”
 મહાભારતના અન્યમાં દરેક રીતે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધારવામાં આવ્યું
 છે તેમાં પણ આવી રીતનો વૃત્તાન્ત આવે છે એ નવાઈ જેવું છે. જે
 વર્તણૂક તરફ શ્રીકૃષ્ણ જાને પોતાનો સમ્પત્ત અણગમો બતાવે છે તે તરફ
 સ્વર્ગના દેવતાઓ પોતાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું છે.
 એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વ્યાસજી હંમેશાં કૃષ્ણનો પક્ષ લેતા નહોતા,
 પણ કોઈ પણ રીતના પક્ષપાત વગર એ પોતાના વિચારો પ્રકટ કરતા હતા.

વૈશંપાયનનું વૈષ્ણવ ધર્મ તરફનું વક્ષણ વ્યાસના કરતાં વધારે મન્યૂત હશે એમ જણાય છે; કારણ કે પંચરાત્ર એ નામના એક ખાસ ગ્રંથ ઉપરાંત વૈશંપાયનનું ભારત એ વૈષ્ણવ લોકોમાં વેદના જેટલુંજ પવિત્ર ગણાય છે. એ કાવ્યને વૈષ્ણવ લોકો આટલું બધું માન આપે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે ભગવદ્ ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામ એ બેઉનો પણ એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવદ્ ગીતા એ વૈદિક સમય પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યનો સૌથી વધારે કોમતી ગ્રંથ છે એ વિશે કંઈ પણ સંશય નથી, અને એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે શ્રીકૃષ્ણના પોતાનો છે. એ ઉપદેશ વ્યાસની વાણીમાં મૂકાયેલો છે, પણ તેના વિચારો શ્રીકૃષ્ણના પોતાના છે. વૈશંપાયને એ કાવ્યની ફરીથી વ્યવસ્થા કીધી હશે અને કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે ફેરફાર કરીને એને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ગ્રંથનું સ્વરૂપ આપ્યું હશે એ ખરૂં, પણ એ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે વ્યાસની વાણીમાં મૂકાયેલા શ્રીકૃષ્ણના પોતાના વિચારો એ કાવ્યદ્વારા પ્રકટ થયેલા છે. વિષ્ણુસહસ્રનામ એ કાવ્ય મહાભારતના ખીજા ભાગ કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું એની ભાષા ઉપરથી જણાય છે. એ કાવ્ય વૈશંપાયનનું રચેલું છે એમ માનવામાં આવે તો તે સકારણ છે.

કૃષ્ણપૂજને ટેકો આપવાને માટે વૈશંપાયને ખીજા શા શા સુધારા-વધારા કર્યા તે આટલો દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થયા પછી નક્કી કરવું સહેલું નથી; પણ મહાભારતનો જે કોઈ લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તેને એટલું તો ચોક્કસ જણાયા વગર નહીં રહે કે એ ગ્રંથમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું તત્ત્વ વધારે ને વધારે પ્રવેશ પામતું ગયું છે. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે ત્યારે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને અવતારના સમ્યન્ધમાં પુરાણોમાં જે વાર્તા કહેવામાં આવી છે કે પૃથ્વી ત્રાસ પામવાથી ગાયનું રૂપ ધરીને વિષ્ણુની પાસે રક્ષણ માગવાને ગઈ અને પૃથ્વીને ત્રાસ દેનારાઓનો વિનાશ કરવાને માટે વિષ્ણુએ અને સ્વર્ગના સધળા દેવતાઓએ જન્મ ધારણ કર્યા તેજ વાર્તા એટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નહીં પણ ખીજાથામાં આપણે ભારતમાં પણ જોઈએ છિયે. લીળ્મપર્વના ૬૫મા અને ૬૬મા

અધ્યાયમાં વૈષ્ણવો માને છે તે પ્રભાણેના વિષ્ણુના અવતાર વિષેના વિચારો ભીષ્મને મુખેથી કહેવડાવવામાં આવ્યા છે. દુર્યોધનના મગજ ઉપર શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યની છાપ પાડવાનો ભીષ્મનો હેતુ જણાય છે, પણ એ દેવતામાં એ સફળ થયો હોય એવું લાગતું નથી. એ ઠેકાણે ભીષ્મ કહ્યું છે કે “બ્રહ્માની આસપાસ ઋષિઓ અને દેવતાઓ એકા દત્તા તે વખતે બ્રહ્માએ એકદમ એક પ્રકાશમાન જ્યોતિષ પોતાની આગળ દીડો. વિષ્ણુ પરમાત્માની એણે સ્તુતિ કરી અને પૃથ્વીના પરિત્રાણ અર્થે જન્મ પિવાની તેને યાચના કરી. તે ઉપરથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને એની પ્રાર્થના કબૂલ કરવાનું વચન આપ્યું.” આ સ્થળે વિષ્ણુનાં “વાસુદેવ”, “સંકર્ષણ”, “પ્રહસ્ત”, અને “અનિરુદ્ધ” એ ચાર નામ, જેના વૃષ્ણવ ધર્મમાં ખાસ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે, તે જોવામાં આવે છે, અને એમાના ઉદ્ધવા અનિરુદ્ધ-માંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થયેલી કહેવાય છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવર્ષિઓ અને ગંધર્વો આશ્ચર્ય પામ્યા અને બ્રહ્માએ કાંતી સાથે વાતચીત કરી તેની તેઓને સમજણ પડી નહીં, પણ બ્રહ્માએ જે હકીકત બની હતી તે સધળા તેઓને સમજાવી.

પણ વિષ્ણુના અવતાર વિષે આનાથી જુદી અને કંઈક વિચિત્ર હકીકત આદિપર્વના ૧૯૭મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. એ સ્થળે આપેલો વૃત્તાન્ત વધારે જૂનો જણાય છે અને ઉપર જણાવેલાં બીજાં પ્રાચીન વચનો જેની રીતે મહાભારતમાં જગવાઈ રહ્યા છે તેની જ રીતે આ વૃત્તાન્ત પણ શરતચૂકને લીધે અપવાદ પ્રાચીન વચનો તરફની પૂજ્યબુદ્ધિને લીધે જળવાઈ રહ્યો છે. એ વૃત્તાન્ત સચિસ્તર આપના લાયક છે. પાંચ પાંડવો એકજ સ્ત્રીને કેવી રીતે પરણી શકે એ વાત વ્યાસજી તરફથી દ્રુપદગમનને સમન્વયનામાં આવે છે — એક વખતે દેવતાઓએ યજ્ઞ કર્યો તે વખતે મૃત્યુરે શામિત્રકર્મ (એટલે યજ્ઞપથનો વધ કરવાનું કામ) ત્રીકાર્યુ અને દીક્ષા લીધી. આનું પરિણામ એ થયું કે મર્ત્ય લોકોના મરણ થતાં અટકી પડ્યાં અને તેઓની વસ્તી ધણી વધી ગઈ. ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને ગમગમણ થઈ તેથી તેઓ પ્રજાપતિની પાસે ગયા અને કહ્યું કે “માનવીઓનો હમને બધ

લાગે છે, કારણ કે હવે મર્ય લોકો અને અમર લોકો વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ રહ્યો નહીં.” પ્રજાપતિએ જવાબ આપ્યો કે “મૃત્યુરેવ પોતાનું કામ કરી રહેશે એટલે એ માણ્યોનો સવાર કરશે.” પછી ઇન્દ્રરાજા યજ્ઞ જોવાને ગયા અને ગંગા નદીના પ્રવાહમાં એક સુનેરી કમળ ધસડાઈ આવતું એમણે જોયું. એ કમળ ડાઘી આવ્યું તે જાણવાની એમને ઉત્કંઠા થઈ તેથી ગંગા નદીના મૂળ આગળ એ ગયા અને ત્યાં આગળ એક સુંદર સ્ત્રીને રુદન કરતી અને પાણી લેવાને માટે નદીના પ્રવાહ આગળ બેસી એમણે જોઈ. એનું અશ્રુબિન્દુ નદીના પ્રવાહમાં મળ્યું એટલે તરત તેનું સુનેરી

અથવા નારાયણુથીજ કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો એવું માનવાનું છે.” કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો સંપૂર્ણ અવતાર છે એ હાલની માન્યતા સાથે આ વચનને સુ-સંગતિમાં આણવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે ટીકાકારે કરેલો છે. પણ એ ખુલાસા છતાં કેટલીક અસંગતિઓ હજી રહી જાય છે. ઉપરની વાર્તામાં કૃષ્ણની પેઠે બળરામને પણ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે, પણ હાલના વખતમાં બળરામને કોઈ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવું નથી. વળી બીજા વૃત્તાન્તમાં પ્રજાપતિ અને શિવના કરતાં વિષ્ણુનું જોટલું આઠયાતાપણું જોવામાં આવે છે તેટલું ઉપદ્રા વૃત્તાન્તમાં જોવામાં આવતું નથી. એ ઉપરાંત, ઉપલી વાર્તામાં સધળા પાંડવોને ઇન્દ્ર તરીકે અને દ્રૌપદીને માત્ર સ્વર્ગની લક્ષ્મી તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે.

આદિપર્વના “અંશાવતાર” નામના ૧૬૭ મા અધ્યાયમાં જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેમાં આ સધળા બૂવો સુધારી લેવામાં આવી છે. એ અધ્યાયમાં મહાભારતના દરેક પાત્રને કોઈ દેવ અથવા દાનવના અંશાવતાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વૃત્તાન્ત ત્રીજી વારનો છે અને એની રચના ધણુખર્ સૌતિને હાથે થઈ હશે એમ જણાય છે. એ ઠેકાણે વાત એવી રીતની આપવામાં આવી છે કે પૃથ્વી ત્રાસ પામીને બ્રહ્માની પાસે જાય છે, અને બ્રહ્મા સધળા દેવતાઓને પૃથ્વી ઉપર જવાની અને ત્યાં આગળ મર્ત્ય તરીકે જન્મ લેવાની આજ્ઞા કરે છે. પછી તે સધળા નારાયણુની પાસે જાય છે, અને ઇન્દ્ર નારાયણુને વિનંતિ કરે છે કે “ત્વમારા અંશથી ત્વમે પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણુ કરો.” પછી સધળા એકસંપ કરે છે અને રાજા અને બ્રાહ્મણોના કુટુંબમાં સધળા દેવતાઓ પોતાના અંશથી જન્મ લે છે. પછી જે ટીપ આપવામાં આવી છે તેમાં શેષથી બળરામનો અને ઇન્દ્રની સ્ત્રી શચીથી દ્રૌપદીનો જન્મ થયેલો જણાવવામાં આવ્યો છે. ઇન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે અપ્સરાઓથી કૃષ્ણની સોળ હજાર સ્ત્રીઓનો જન્મ થયેલો આ રથજે કહેવામાં આવ્યો છે. સ્વર્ગારોહણપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં, મૃત્યુ પછી કાવ્યનાં સધળાં પાત્રો જે જુદા જુદા દેવતાઓના અંશથી તેઓનો જન્મ થયો હતો તેની સાથે પાછાં બળી ગયેલાં જણાવવામાં આવ્યાં

છે. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ તે મૃત્યુ પછી અપ્સરાઓની સાથે ભળી ગયલી કહેવામાં આવી છે, પણ એમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓના સમ્મન્ધમાં જે વચનો કહેવાયનાં આપણે ઉપર જણાવી ગયા છિયે તેની સાથે આ વચનોને સુસંગતિમાં આણવાં એ કામ ન બની શકે એવું જણાય છે.

કૃષ્ણની પૂજા એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પાયારૂપ છે. એ સંપ્રદાયની શરૂઆત કૃષ્ણથી થઈ અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એ સંપ્રદાયનું બળ વધતું ગયું. મિગેસ્થનિસના વખતમાં એ સંપ્રદાય પૂરેપૂરો સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો, અને એ ઇતિહાસકારે જણાવ્યું છે કે “શૌરસેની લોકો હિરેકિયસ દેવની પૂજા કરતા હતા અને મિયોરા અને ટ્રિમોથો એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં.” ટ્રિમોથો તે ક્યું શહેર એ નક્કી કરવું અઘરું છે, પણ કૃષ્ણના પિતા શૌરસેનના વંશજો તેજ શૌરસેની લોકો હતા, અને એ લોકો મથુરામાં અથવા મથુરાની નજીકમાં રહેતા હતા એ વાત નક્કી છે. હજી પણ મથુરા એ કૃષ્ણની પૂજનું મુખ્ય સ્થાનક ગણાય છે. વૈશંપાયનના ભારતમાં ખામ કરીને કૃષ્ણનાં અને અર્જુનનાં પરાક્રમો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે એટલે એમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ટેકો મળે એવી રીતના ઉમેરાઓ જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ ચતા રહ્યા હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. એવા ઉમેરા યથાના બે વધારે દાખલાઓ આ સ્થળે આપીશું તો તે ખસ ધશે. એક દાખલો ભીષ્મસ્તવરાજ, જે પરમાત્માની સ્તુતિના એક સારામાં સારા નમૂના તરીકે ચાલી શકે એવું કાવ્ય છે, તેનો છે, અને બીજો દાખલો નારાયણાત્મોદ્ધર્પવનો છે.

પણ મિગેસ્થનિસના વખતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેટલો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેટલોજ શૈવ સંપ્રદાય પણ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો, અને આખો સનાતન ધર્મ તે વખતે જેવી સ્થિતિમાં હતો તેવી સ્થિતિમાં બૌદ્ધધર્મ વિરુદ્ધ તેનો બચાવ કરવો એ સૌતિનો ઉદ્દેશ હતો એટલે શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં આખ્યાનો અને કથાઓ પણ પોતાના ગ્રન્થમાં દાખલ કરવાની એને જરૂર પડી હતી. વૈશંપાયનના મહાભારત ઉપર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની મજબૂત છાપ પડી હતી એ બે ખરૂં હોય તો સૌતિનું

મહાભારત શૈવ કે વૈષ્ણવ બેમાંથી કોઈ પણ સંપ્રદાય તરફ ખાસ પક્ષપાત ધરાવતું નથી એ પણ એટલું જ ખરું છે. હાલના મહાભારતમાં આ ખુબી છે તેને લીધેજ હિંદુમાત્રને એ ગ્રન્થ ઘણો પ્રિય લાગે છે અને જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓ એ ગ્રન્થને પવિત્ર ગણીને એના તરફ એકસરખા માનની દૃષ્ટિથી જોય છે. તત્ત્વચિંતનની દૃષ્ટિએ એનાં પણ શિવ, વિષ્ણુ એ જુદા જુદા દેવોને એક તરીકે ગણવાની વૃત્તિ એજ એ વિશાળ ગ્રન્થની મ્હોટામાં મ્હોટી ખુબી છે. અનુશાસનપર્વના ઉપમન્યુ આખ્યાનમાં શિવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ખુબી એ છે કે એ વાર્તા કૃષ્ણ પોતેજ કહી સંભળાવે છે. ૧૪-૧૮ અધ્યાયમાં એવું વર્ણન આવે છે કે કૃષ્ણે હિંમાલય પર્વતમાં જઈને તપ કરીયું, શંકરને પ્રમત્ત કર્યા, અને પોતાની સ્ત્રી જંત્યુવતીને માટે પુત્રનું વરદાન માગી લીધું. શિવનાં સદમ્ભ નામ પ્રથમ તણ્ડીએ ઉચ્ચારેલાં અને ઉપમન્યુએ કૃષ્ણને કહેલાં તે પણ આ રથળે આપવામાં આવ્યાં છે. ઋષિઓને પણ શિવની સ્તુતિ કરતા અને વરદાન મેળવતા જણાવવામાં આવ્યા છે. સનાતન હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની જે એકતા ગણવામાં આવે છે તે પણ આ આખ્યાનમાં ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે, કારણ કે એ આખ્યાનમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્માએ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે પોતાની જમણી બાજુએથી બ્રહ્માને મોકલ્યા, જગત્નું રક્ષણ કરવાને માટે પોતાની ડાબી બાજુએથી વિષ્ણુને મોકલ્યા, અને જગત્તા અન્તતી વખતે મૃદને મોકલ્યા. પણ આ આખ્યાન સૌતિનું દાખલ કરેલું છે એમાં કઈ મંથય જેવું નથી, કારણ કે એની આગળ પાછળના ભાગ સાથે એ આખ્યાનને કંઈ પણ સમ્બન્ધ ન હોવાથી એ આખ્યાન તદ્દન છૂટું પડી જાય છે. તે કપરંત એ અધ્યાયોની ભાષા અને એમાં છન્દો જે વારંવાર ફેરફાર થાય છે તે ઉપરથી પણ એ આખ્યાન સૌતિનું રચેલું છે એમ જણાઈ આવે છે. વળી કૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં લીબ કહે છે કે “એણે એક હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું.” આ તદ્દન અસંભવિત છે, કારણ કે મહાભારતમાં કોઈ પણ પાત્રને હજારો વર્ષ સુધી જીવતું જણાવવામાં નથી આવ્યું. હાલમાં સાધારણ રીતે માણસો જેટલી વય સુધી જીવે

છે તેટલીજ વય મહાભારતમાં પણ દર્શાવવામાં આવી છે. મહાભારતનું યુદ્ધ યયું તે વખતે કૃષ્ણની ઉમ્મર પણ લોકમાન્યતા પ્રમાણે ૮૪ વર્ષની હતી અને એક ખીજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૧૨૩ વર્ષની હતી. આ સધળા ઉપરથી એટલુંજ અતુમાન નીકળી શકે છે કે ઉપમન્યુ આખ્યાન એ સૌતિનું ઉમેરેલું છે.

ખીજે ઘણે દેકાણે, શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારા અધ્યાયો અને આખ્યાનો મહાભારતમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. દ્રોણપર્વમાં, જે વખતે અર્જુને જયદ્રથને મારવાની અને દ્રોણે એને ઘ્યાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે વખતે શિવના વરદાન વડે કરીને અર્જુનનું સામર્થ્ય વધારવાની કૃષ્ણને જરૂર જણાઈ હતી, અને ૯૦-૯૧ અધ્યાયમાં એણે કહેવામાં આવ્યું છે કે સમાધિ ધારણ કરીને અર્જુન શિવની પાસે ગયો અને તેની પાસેથી પાશુપતાસ્ત્ર મેળવ્યું. (આ લગાર વિચિત્ર છે, કારણ કે વનપર્વ, જેમાં શિવની સાથેના યુદ્ધનું ઘણું સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં આ અસ્ત્ર અર્જુનને મળી ચૂકેલું જણાવવામાં આવ્યું છે). આ વૃત્તાન્તમાં પણ ખુબી એ છે કે કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે અર્જુને શિવનું ધ્યાન ધર્યું છે, અને સમાધિમાં બેઠે શિવની પાસે જાય છે અને તેની સ્તુતિ કરે છે. એજ પ્રમાણે, યુદ્ધના રહસ્યસલાહ લડવૈયાઓ રાત્રે બેઠતા હોય છે તેઓની કતક કરવાની તૈયારી અશ્વત્થામા દરે છે તે વખતે પોતાની જાતને જલિદાન તરીકે આપીને એ શિવને પ્રસન્ન કરે છે અને એની પાસેથી એક ઝેરી તરવાર મેળવે છે (જુઓ સૈાસિક પર્વ, અધ્યાય ૭ મો). અહીં પણ શંકર કહે છે કે “અનેક કારણોને લીધે કૃષ્ણ ઉપર મહારી પ્રીતિ છે અને તેમાંનું એક કારણ એ છે કે કૃષ્ણ એ મહારો પરમ ભક્ત છે.” આ પર્વના છેવટના ભાગમાં સ્ત્રિગપૂજન વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એ પૂજન વિષે ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આગળ પણ કૃષ્ણને મુખેથી શિવનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. શિવપૂજનને લગતાં આ સધળાં કથનોનું કારણ એાખ્યું એજ જણાય છે કે સૌતિએ મહાભારતની છેવટની આટ્તિ તૈયાર કરી તે વખતે જે જુદા જુદા સંપ્રદાયો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તે સધળાનું ઐક્ય કરવું એવો સૌતિનો હેતુ હતો. વૈષ્ણવ અને પાશુપત

સપ્રદાયના કેટલાક ખાસ સિદ્ધાન્તો વિશે ધ્વજસૂત્રો, જે ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળ કરતાં વધારે મોડા રચાયા હોય એમ ગણી શકાય એવું નથી, તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે સિદ્ધાન્તોનું ખોટાપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સૌતિએ આ અને બીજા ઉમેરાઓ કર્યા છે, -ઉદાહરણ તરીકે ભીષ્મપર્વમાં દેવીની સ્તુતિ, વનપર્વમાં સૂર્યની સ્તુતિ, અને એજ પર્વમાં કાર્તિકેયની સ્તુતિ દાખલ કરી છે -તેનો હેતુ એકજ છે અને તે એ છે કે જુદા જુદા સપ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદભાવ ટાળી નાખવો. દેવી, સૂર્ય, કાર્તિકેય એ સર્વને એકજ પરમાત્માના જુદા જુદા સ્વરૂપો તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. આ કારણથી મહાભારત એ વૈષ્ણવ સપ્રદાયનોજ અન્ય છે એવું આપણે ગણી શકીશું નહીં. કદાચ શરૂઆતમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફ એ અન્યનું વલણ હશે અને છેવટની આવૃત્તિ તૈયાર થઈ ત્યાર સુધીમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાયના તત્ત્વો * એ અન્યમાં ઉમેરાતા ગયા હશે એ ખરૂં, પણ સૌતિની તૈયાર કરેલી છેવટની આવૃત્તિ વૈષ્ણવ સપ્રદાય તરફજ પક્ષપાત ધરાવે છે એવું કહી શકાય એમ નથી. ભારતને જેઓ ધર્મના અન્ય તરીકે ગણે છે તે વૈષ્ણવો હાલના વખતમાં બીજા દેવતાઓની સ્તુતિઓના સમ્બન્ધમાં એટલોજ ખુલાસો આપી શકે છે કે એ સ્તુતિઓ તો જગતને મોહમાં નાખવાને માટે મહાભારતમાં દાખલ કરવામાં આવી છે ।

પ્રકરણ ૬

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના

એવી રીતના સંધગા ઉમેરાઓ કાઢી નાખીએ તો મહાભારતનો અન્ય જગતના એક સુંદરમાં સુંદર મહાકાવ્ય તરીકે ગણાવાને લાયક છે એ વાતની

* લાગવદ્ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, લક્ષ્મીસ્તવ, ગણેન્દ્રમોક્ષ અને અનુસ્મૃતિ એ ભારતના પચ રત્નો કહેવાય છે. મુખાર્જીને એક આવૃત્તિમાં ગણેન્દ્રમોક્ષ એ ચોખ્ખો મુસાફી દીરેલો જણાઈ આવે છે, અને અનુસ્મૃતિ તો કાઈપણ ઠેકાણે જોવામાં આવતીજ નથી.

કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં. મહાકાવ્ય (epic poem) એ સઘળા પ્રકારની કાવ્યરચનાઓમાં સૌથી ઉંચી પદવી ભોગવે છે અને આતોદ્દિના શબ્દોમાં કહીએ તો એમાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો ભોવામાં આવે છે:-
 “કોઈ એક મહોદી અને વૈવિધ્યભરી પ્રવૃત્તિ એ મહાકાવ્યનો વિષય હોય છે. એનાં મુખ્ય પાત્રો સમાજમાં ઉંચી સ્થિતિ ધરાવતાં હોય છે અને તેમના વિચારો પ્રૌઢ અને ઉન્નત હોય છે. એનો છન્દ કર્ણને પ્રિય લાગે એવો અને વિષયને શોભે તેવા ગૌરવવાળો હોય છે. સંવાદો, સ્વમત ભાષણો, અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણ વડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે.”
 છેક એરિસ્ટોટલના વખતથી આ લક્ષણો મહાકાવ્યમાં જરૂરનાં ગણાતાં આવ્યાં છે. મહાભારતમાં એ લક્ષણો કેટલે અંશે ભોવામાં આવે છે તેની આ સ્થળે આપણે પરીક્ષા કરીશું.

એકન્ન વંશના કૌરવો અને પાંડવો એ બે પક્ષની વચ્ચે કુરુક્ષેત્ર આગળ જે મહોદી લડાઈ થઈ હતી, અને તે વખતે હિંદુસ્તાનનો જેટલો ભાગ જીત્યો હતો તેમાં વસનારી જુદી જુદી પ્રજાઓએ જે લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો તે લડાઈ એ આ કાવ્યનો વિષય છે. એ વિષયનું કવિએ પ્રાર્થનાના પહેલાજ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

“નારાયણ દેવને અને સઘળા નરોમાં ઉત્તમ એવા નરને, તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને પછી ‘જય’ની કથા આપણે શરૂ કરીએ.”

હોમરે ઇલિયડ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો નાયક એકિલિસ છે અને એકિલિસનો કોપ એ એના કાવ્યનો વિષય છે. કાવ્યના નાયક (એકિલિસ) અને કાવ્યનો વિષય (એકિલિસનો કોપ) એ બેકતું સૂચન હોમર કવિએ પોતાના કાવ્યની શરૂઆતમાં કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે વ્યાસે પણ પોતાના કાવ્યનાં મુખ્ય પાત્રો (નર અને નારાયણ) તેમજ કાવ્યનો વિષય (નર અને નારાયણે મેળવેલો જય) એ બેકતું સૂચન આ શરૂઆતનાજ શ્લોકમાં કર્યું છે. સૌાતિએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કવિની આ કથાને

ખિલવવામાં કયાશ રાખી નથી અને કાવ્યના વિષયના એણે એકદમજ આપણને પરિચય કરાવ્યો છે. એ શૌનકને કહે છે કે જનમેજયના મહોટા સર્પસત્રમાં વૈશંપાયનને મુખેથી મહાયુદ્ધ વિષેની વિવિધ કથાઓ મહં સાંભળી હતી તેથી પ્રેરાઈને રણક્ષેત્રની એ પ્રખ્યાત ભૂમિને હું જોઈ આવ્યો છું:-

“ જનમેજયસ્ય રાજર્ષેઃ સર્પસત્રે મહાત્મનઃ ।

કૃષ્ણદ્વૈપાયનપ્રોક્તાઃ સુપુણ્યા વિવિધાઃ કથાઃ ॥

કથિતાશ્ચાપિ વિધિવદ્યા વૈશંપાયનેન વૈ ।

શ્રુત્વાઽહં તા વિચિત્રાર્થા મહાભારતસંશ્રિતાઃ ॥

ગતવાનસ્મિ તં દેશં યુદ્ધં યત્રાભવત્પુરા ।

ક્રૂરૂણાં પાંડવાનાં ચ સર્વેષાં ચ મહોક્ષિતામ્ ॥ ”

ધર્મીય દૃકો જણાય છે. એટલે મહાભારત, જેને સઘળા લેખકો મહાકાવ્ય (epic poem) ના વર્ગમાં મૂકે છે, તેમાં પાંડવોનું જીવનચરિત્ર નહીં પણ મહાભારતનું યુદ્ધ એજ કવિતાનો ખરેખરો વિષય છે એવું આપણે ગણીએ તો તે ખૂબભરેહું કહેવાશે નહીં.

આ વિષય વૈવિધ્યમયો છે એની તો કોઈથી કદી પણ ના પાડી શકાશે નહીં. ખરેખર, ‘મહાભારત’ એ શબ્દથીજ વિશાળ અને અત્યંત વૈવિધ્ય-વાળા એવી કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ આપણને આવે છે. પણ કવિત્વના દષ્ટિ-બિન્દુથી મહાભારતમાં વિષયની કેટલી વિશાળતા અને વિવિધતા છે તેનું ખાન ધણા થોડાનેજ હોય છે. કાવ્યરચનાને અનુકૂળ પ્રસંગો મહાભારતમાં એટલા સંખ્યાબધ અને એટલા વૈવિધ્યમયો છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિ-ઓએ જે કોઈ રસમયો પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું હશે તે સર્વનું ખીજ મહા-ભારતમાંથી જડી આવ્યા વગર ભાગ્યેજ રહેશે. સૌતિ જાતે પોતાના અન્યની શર્યાતમાં અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે “એક વિશાળ વટજાની પેઠે મહા-ભારત એ સઘળા અર્વાચીન કવિઓનું આશ્રયસ્થાન છે.” એ અમર ઝરણા-માંથી અનેક કવિઓએ સુધારસનું પાન કર્યું છે અને નવું ચેતન મેળવ્યું છે.

મહાભારતના જુદા જુદા અને વૈવિધ્યમયો પ્રસંગો એકજ વાર્તાના રૂપમાં એવી સારી રીતે ગ્રયિત થયા છે કે એથી વધારે બળ અને સુયોજિત વસ્તુ (plot)ની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મહેને ધણી વાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે મહાભારતની કથા જે ઐતિહાસિક ન હોય તો ખચીત એ કથાની ઉત્પત્તિ જેનાથી થઈ તે કલ્પના શેક્સપિયરના કરતાં પણ વધારે ફળદ્રુપ હોવી જોઈએ. પાત્રોની વિવિધતા અને સ્વાભાવિકતા જેટલી શેક્સ-પિયરનાં નાટકોમાં જેવામાં આવે છે તેટલીજ મહાભારતમાં પણ જેવામાં આવે છે; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મહાભારતમાં એકજ વસ્તુ (plot)-ની અંદર આટલાં બધાં પાત્રોને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે. શેક્સપિયરે અનેક નાટકો રચીને જે દર્શાવ્યું તે વ્યાસે એકજ વિશાળ વસ્તુ વડે દર્શાવ્યું છે. વસ્તુનાં અગો વિશાળ હોવા છતાં ગમ્મરાજનાં અવયવોની પેઠે એક સુબદ્ધ અને સુંદર શરીરમાં તેની ઘટના થઈ છે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે મહાભારતના અમુક પ્રસંગો ઉપરથી પાછલા સંસ્કૃત કવિઓને મહાકાવ્યો તથા નાટકોને માટે અતુકૂળ વિષયો જડી આવ્યા છે. એ પણ જાણીતી વાત છે કે હાલના કયાકારો એ વિશાળ ગ્રન્થમાંથી અમુક છૂટક છૂટક પ્રસંગો લઈને તે ઉપરથી કલાકોના કલાકો સુધી ખેંચે એવી કથાઓ ચલાવે છે. પણ એ જાણીતી વાત નથી કે મહાભારતની કથા મહોટી અને સુમધિત છે એટલુંજ નહીં, પણ એનો હજી વિશેષ વિસ્તાર થવાને માટે અવકાશ રહે છે. ખરેખર, મહાભારતનું યુદ્ધ એ મુખ્ય વિષયને કવિએ પોતાનાં મનશ્ચક્ષુ આગળ હંમેશાં રાખ્યો છે અને વિસ્તાર કરવાની લાલચને વશ થઈને એ બહુ આડો ચાલ્યો ગયો નથી. મહારા કહેવાનો શો ભાવાર્થ છે તે સમજાવવાને માટે એકજ ઉદાહરણ બસ યશ. ‘દુર્યોધનની સ્ત્રી’ એ પાત્ર મહાભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે દૃશ્યમાન થતું નથી. રે ! પાછલા કવિઓએ એનું નામ ભાનુમતિ જણાવ્યું છે પણ તે નામ પણ મળે માદ છે તે પ્રમાણે મહાભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. “ઇલિયડ” ના કાવ્યમાં હેક્ટર અને ઍટ્રોમેશનો સંવાદ આવે છે. હેક્ટર એ ટ્રોજન પક્ષનો પરાક્રમી યોદ્ધા હતો. ઍકિલિસ જેવો પ્રતાપી ગ્રીક પણ એનાથી કંપતો હતો. આખરે એ ઍકિલિસને હાથે માર્યો ગયો. ઍકિલિસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે રણક્ષેત્રમાં જવાની તૈયારી એ કરતો હતો અને એ યુદ્ધનું પરિણામ કેવું આવશે તે વિષે એના ચિત્તમાં ધણો ભય થયો હતો તે વખતે પોતાની પ્રેમાળ અને સદ્ગુણી સ્ત્રીને-ઍટ્રોમેશને-છેલ્લી સલામ કરવાને માટે એ આવ્યો હતો. હેક્ટર અને ઍટ્રોમેશના એ સમયના સંવાદનું પાછલા સમયના કવિઓએ ધણી વાર અતુકરણ કર્યું છે. પણ એવી રીતનું ચિત્ર મહાભારતમાં ખીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. આ સ્થળે એટલી ટીકા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે એવું ચિત્ર ન આપવામાં મહાભારતના રચનારે વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું કૌશલ દાખવ્યું છે, કારણ કે નાયકના પ્રતિપક્ષીના દુરાગ્રહ અને અભિમાનથી એ પ્રતિપક્ષીના વિરુદ્ધમાં વાંચકના હૃદયમાં જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે મંદ પડી જવાને બદલે એવું કોઈ ચિત્ર ન હોવાથી જોવી ને તેવી કાયમ રહે છે. આ વિષયની વધારે ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર ચલાવીશું.

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની સમાલોચના. ૪૦૪૫

મહાભારતનો વિષય જેવો વૈવિધ્યમયો છે તેવોજ પ્રૌઢ છે એ વૈતના પણ કોઈથી ના પાડી શકશે નહીં. રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરનારા ઉભય પક્ષનો મમત અને દ્વેષ એવો હતો કે ઉભય પક્ષની મ્હોટી સેનાઓના સંપૂર્ણ વિનાશમાંજ એ યુદ્ધનો અન્ત આવ્યો. વળી, એ યુદ્ધનો બનાવ ધત્તો સ્મરણીય હતો. ઇતિહાસથી ચોક્કસ સાબીત થઈ ચૂક્યું છે તે પ્રમાણે કંઈ નહીં તો હિંદુસ્તાનને માટે તો એ યુદ્ધના પ્રસંગથી અવનતિકાળનો આરમ્ભ થયો હતો. અશ્વમત, ‘ચેરેડાઇસ લૉસ્ટ’નો વિષય એનાથી જુદા પ્રકારનો છે. અમુક પ્રજાની સાંકડી મર્યાદાને ઝાળીને તેને પેલે પાર સુધી મિસ્ટન કવિના એ વિષયની અગત્યતા પડેલી વળે છે. ચેરેડાઇસ લૉસ્ટનો વિષય અને મહાભારતનો વિષય એ બેની સરખામણી કરી શકાય એમ નથી. પણ હોમરના “ઇલિયડ”નો વિષય અને “મહાભારત”નો વિષય એ બેની સરખામણી સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. “ઇલિયડ” એ જેમ ગ્રીસની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું તેમ “મહાભારત” એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું અને હજી પણ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લગતી વંશાવલી, દંતકથાઓ, અને પ્રાચીન તત્ત્વવિદ્યાનો મહાન્ સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં થયેલો છે.

આત્માર સુધી મહાભારતના વિષયસમ્બન્ધી વિવેચન આપણે કર્યું. હવે મહાભારતનાં પાત્રો વિષે આપણે બોલીશું. જે પાત્રોનાં ઉચ્ચ પરાક્રમે અને પ્રૌઢ વિચારો મહાભારતમાં ધણી અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે પાત્રોની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રૌપદી, દ્રોણ અને ભીષ્મપિતામહ એ સઘળાં પાત્રો મહત્તા અને નીતિમત્તાના આદર્શ તરીકે ગણાયાં છે અને હંમેશાંજ ગણાતાં રહેશે. કર્તવ્યના પાલનને અર્થે જેમાં આત્માનું અર્પણ કરવું પડતું હોય એવા કૃત્યો કરવાનું પ્રેરક બળ હિંદુસ્તાનની આર્થ પ્રજાને એ પાત્રો વડે કરીને હમેશાં મળતું રહ્યું છે. હુયોધન જેવા પાત્રમાં પણ કષ્ટ અને રૂઝડો સૌન્દર્ય અને પ્રતાપ જેવામાં આવે છે. એનો અડગ નિશ્ચય, મૃત્યુ અને રાજ્યસુક્ર એ બેની વચ્ચેનો અધકચરો કોઈ પણ માર્ગ ન રીકારવો એવો એનો ઉચ્ચાભિપ્રાય, એનું નિરૂપણ કવિએ

ધણી અસરકારક રીતે કર્યું છે અને એમાયી નવોજ ઉપદેશ આપણાથી તારવી કદાચ છે પાત્રાલેખનના કાર્યમાં હોમર અને મિલ્ટનના કરતા પણ મહાભારતના કવિનું ચઢિયાતાપણું જણાઈ આવે છે ઇલિયડમાં અને પેરેડાઇસ લૉસ્ટમાં નાયકના પ્રતિપક્ષીનું ચિત્ર એવી રીતે ચીતરવામાં આવ્યું છે કે તેના ઉપર તિરસ્કાર આવવાને બદલે હલ્લી સમજાવની લાગણી આપણને ઉત્પન્ન થાય છે મિલ્ટન વિષે આર્નોલ્ડે કહ્યું છે કે “સેતાનને કેવળ દોષભર્યોજ ચીતરવો જોઈએ એ વાત કવિ સારી રીતે સમજે છે અને એ વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ એ કરે છે, છતાં સેતાનના મુખમાં એ વારંવાર એવા શબ્દો મૂકે છે કે જે કવિની મુખ્ય કલ્પનાને બાધકર્તા થઈ પડે” એજ પ્રમાણે હોમરના હેક્ટરથી વાચનારને આનંદ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેના તરફ ધણી વાર સમજાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે હેક્ટર એ દ્રોજનોના પક્ષમાં છે એ પક્ષ અધર્મનો છે તે છતાં પોતાના દેશને અને પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા બહાદુર યોદ્ધાને માટે આપણને કષ્ટક દયા જેવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી હેક્ટરની સહયુષ્ણી સ્ત્રીનું અને છેલ્લા મેગાપ વખતે ઉછળતા પ્રેમ સાથે હેક્ટર પોતાના નિર્દોષ બાળકને મુખન કરે છે તેનું જે ચિત્ર હોમરે આપ્યું છે તે ધણું સુંદર અને ભવ્ય છે, તોપણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે કાવ્યની સામાન્ય યોજનાને એ ચિત્રથી હાનિ પહોંચ્યા વગર રહેતી નથી પેરેડાઇસ લૉસ્ટ અને ઇનિયડના વાચકોને કેટલીક વાર એવુંજ લાગી આવે છે કે જાણે એડમ અને એકિલિસને બદલે સેતાન અને હેક્ટર એજ કાવ્યના નાયકો ન હોય !

મહાભારતના સ્ત્રીપાત્રો પણ ઇલિયડના સ્ત્રીપાત્રો કરતા ચઢિયાતા જણાય છે હેલન અને એન્ડ્રોમેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી દ્રૌપદીના પાત્રદારા મહાભારતના રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ બાન કરાવ્યું છે કે એના પાત્રની યોગ્ય પ્રશસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે આત્મ-સંતોષનું બાન એ કદી શુભાવતી નથી મહોટામાં મહોત્રી વિપત્તિઓને પ્રસંગે

પણ એ પોતાનો મિત્રજ પોતી નથી. માણસના ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે. તે છતાં એનામાં માતૃપીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અત્યાગ્રહ એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર આયુષ્ય બાળતમાં એ મમત કરે છે તે એના પતિએને પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડે છે. તોપણ એ હલકી નથી. હેઠ્ઠર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ધરધંધાનેજ યોગ્ય ગણે છે તેવી રીતે દ્વૈપદીને પ્રમુખ ગણી શકાય એમ નથી હોતું. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતનું શૌર્ય અને મનોબળ એના વદન ઉપર ઝળહળી રહ્યું છે. ૨ ! કીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુરસાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે તેઓ પૃથ્વી ઉપર ગમડી પડે છે. એની સમય-સૂચકતા પણ એવી છે કે પુરુષોમાં જો એની સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યા વગર રહે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વયંવર વખતે ધનુષ્ય ખેંચવાને માટે કર્ણે ઉઘો ધાપ છે તે વખતે “હું એક સારથિની સાથે પરણુવા ઇચ્છતી નથી” એવું કહેતાં એને જરા પણ વિશંબ થતો નથી; અને “પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાઈ છે” એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જેથી દુર્યોધનના ફરબારીઓ ઘણા ગુંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો, સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ તે વખતે ગરીબ બ્રાહ્મણના વેપમાં ઉભેલા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાનો એનો ઉદાર સંકલ્પ, અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ સધળા સંજોગોમાં ધીરજ અને સન્તોષવૃત્તિ રાખીને એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા હિંદુ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં નિરંતર કરતાં રહ્યાં છે.

કુંતી એ મહાભારતનું એક ખીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લઈને બાર વર્ષના વનવાસને માટે જાય છે તે વખતે કુંતી-માતા જોકે વિદુરના ઘરમાં રહે છે તોપણ કૃષ્ણની સાથે પોતાના પુત્રોને જ સન્દેશો એ મોકલાવે છે તે ખરેખરો રજપૂતોની રીત ન

અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રમળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. “વિજય મેજરો અથવા મરણ પામે” એવી ઇચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આગળ પ્રગટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે એમ નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન પર બેસે છે ત્યારે કુન્તી તેઓને છોડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે અને એ આંધળા ડોસાની સેવા બજાવતાં બજાવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે લીમ એને ધણું વીનવે છે કે “ત્હમે હમારી સાથે રહો અને ત્હમારી શિખામણું પ્રમાણે આસ્થાનું હમને જે ફળ મળ્યું છે તે ત્હમે પણ હમારી સાથે રહીને ભોગવવા લાગો.” પણ એ ચોખ્ખો જવાબ આપે છે કે:—“મ્હારા પતિના વખતમાં મ્હં ધણાએ ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મ્હને ભોગની ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મ્હં ત્હમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મ્હં ત્હમને ઉશ્કેર્યા તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે ત્હમે ભીખ માગો એવું હું ઇચ્છતી નહોતી.” છતાં પડતી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુચર્યુંના અક્ષરથી તોંધી રાખવા જેવી છે:—

“ધર્મ તરફ ત્હમારી મતિ રાખો. સુદ્ધિ હંમેશાં ઉદાર રાખો.” (धर्मो रक्षति रक्षितः). આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે.

મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો સાધારણ સ્ત્રીઓના કરતાં ધણાં અદ્વિયાતાં છે, પણ જે માનવીપણાનું તત્ત્વ અન્યત્ર આપણા જોવામાં આવે છે તે તેઓમાં ખણુ છેજ. જે વખતે અર્જુન પોતાની દ્વિતીય ભાર્યા સુભદ્રાને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં લાવે છે તે વખતે દ્રૌપદી એક સચોટ દૃષાન્ત વડે પોતાનો ઇર્ષ્યાભાવ પ્રકટ કરે છે. તે કહે છે કે “ખેલી ગાંઠ ગમે તેવી સમ્પત્ત અને મજમૂત હોય તોપણ તેની પાછળ બીજી ગાંઠ આવે એટલે તે ઢીલી પડ્યા વગર રહે નહીં.” યુદ્ધના મેદાનમાં કર્ણને જોય છે તેની સાથેજ કુન્તીને મૂચ્છા આવે છે. કૌરવોની સ્થામે ચઢાઈ કરવાને માટે ઉત્તરાનો ભાઈ જે વખતે જાય છે તે વખતે ઉતરા આર્જુનને એની સાથે રહેવાનું કહે છે અને “મ્હારી

દીગલીઓને માટે સારા સારા વસ્ત્રના કકડા લેતા આવજો ” એવી વિનતિ કરે છે, પણ કૌરવોની મોટી સેનાઓ પોતાના બાઈને હરાવશે એની શકા પણ ઉત્તરાના મનમાં ખીતકુલ નથી આવતી. સ્ત્રીજાતિની નિર્બળતા સૂચવનારા આવા આવા પ્રસંગો કવિએ પોતાના ગ્રન્થમાં દાખન કર્યા છે તેને લીધે મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો તરફ આપણને નિશ્ચય પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રીપાત્રો ઉપરાંત દેવતાઈ પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે છે. એ પાત્રો ખરેખરા દેવતાઈ છે; ઇલિયડના દેવતાઈ પાત્રોની પેઠે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવાં નથી. સાધારણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે મહાકાવ્યની ગભીર અને પ્રૌઢ રચનામાં હાસ્યરસનાં ચિત્રોને માટે ઝાઝો અવકાશ રહેતો નથી, છતાં ઇલિયડની અંદર જો કોઈ પણ હાસ્યરસનાં ચિત્રો હોય તો તે ઓલિમ્પસ પર્વત ઉપરના દેવતાઓ વિષેના છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પૃથ્વી ઉપરના બનાવોને માટે તકરાર કરે છે. ધણી ક્ષુદ્ર હેતુથી યેરાઈને માનવી-ઓને મદદ કરવામાં તેઓ અત્યન્ત ધૂનભરેલી વર્તણૂક રાખે છે. રે / સૌથી સમર્થ દેવતા જ્યુપિટર તે પણ અમુક અમુક પક્ષપાત ધરાવનારી પોતાની સ્ત્રી જયૂનોના અત્યાગ્રહથી ધણી વાર વ્યગ્ર બની જાય છે, અને કોઈ કોઈ વખત તો એ સ્ત્રીને માર મારવાની ધમકી પણ એને આપવી પડે છે. મહાભારતના દેવતાઓ ધણી બાબતમાં ગ્રીક લોકોના દેવતાઓ જેવા છે; પણ તેઓના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી કવિ તેઓને કદી પદ્મપદ કરતો નથી. કવિતામાં ધણી અસરકારક રીતે એ પાત્રોને એ દાખલ કરે છે અને એમ કરીને કાવ્યનાં પાત્રોના વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. માનવીઓની બાગતમાં વ્યાસના દેવતાઓ કવચિતજ વચ્ચે પડે છે જો કદી પણ તેઓ વચ્ચે પડતા હોય તો તેઓ પોતાનું વર્તન દેવતાઓના જેવું રાખે છે; સ્વાર્થી માનવીઓના જેવું વર્તન તેઓ નથી રાખતા. આનું એક ઉદાહરણ આપણે આપીશું. યુદ્ધમાં કર્ણ નજીવી શકાય એવો છે એમ અર્જુનને ન લાગે એટલા માટે કર્ણનું કુદરતી બખ્તર, જે એના જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે લઈ લેવાને માટે ઈન્દ્રને કર્ણની પાસે જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કર્ણ બ્રાહ્મણોને કોઈ પણ વસ્તુની નાજ ન કરે એવો દાતા ગણાતો હતો તેથી બ્રાહ્મણો વેપ લઈને ઇન્દ્ર

કર્ણની પાસે આવે છે અને “તહમાં જ અપ્તર મ્હને આપો” એમ કહે છે. એ ઉદાર માણસ ઇન્દ્રને ઝોળખે છે છતાં પોતાનું અપ્તર એ તેને આપે છે. આ ઠેકાણે “ઈન્દ્ર એ અપ્તર લઇને છાનોમાનો ચાલતો થયો” એવું વર્ણન મહાભારતમાં નથી આપ્યું, પણ દેવતાને શોભે તેવી રીતનું વર્તન રાખતો એ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કર્ણના ઉપર એ પ્રસન્ન થાય છે અને દેવતા તરીકે એ કર્ણને વરદાન આપવાનું કહે છે. કર્ણ એવું વરદાન માગે છે કે “એક મર્ત્યની વિરુદ્ધ વાપરી શકાય એવું અમોઘ આયુધ મ્હને આપો.” પછી, એ આયુધ કદાચ અર્જુનની વિરુદ્ધ વાપરવામાં આવે તેની દરકાર ન રાખતાં ઇન્દ્ર એ આયુધ એને આપે છે. વળી, અર્જુન સ્વર્ગમાં અથવા ઇન્દ્રની દરબારમાં જાય છે ત્યાં એને શિવનાં દર્શન થાય છે, અને શિવ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એ બનાવ-જેનો ભારવિએ પોતાના “કિરાતાર્જુનીય” નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર કર્યો છે-તેનું ચિત્ર મહાભારતમાં થોડીક સુસ્મૃત રેખાઓ વડે જ ચીતરવામાં આવ્યું છે અને એમાં સ્વર્ગનાં પાત્રોનું વર્તન માનવીઓના જેવું નહીં, પણ દેવતાઓના જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

વ્યાસ પોતાનાં પાત્રોને કેવી રીતે ખીલવે છે, એની કથા કેવી રીતે આગળ વધે છે એ સવાલ તરફ હવે આપણે વળીશું. એનાંદરે મહાકાવ્ય- (epic poem) નું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેમના અમુક ભાગ આ સ્થળે આપણે પાછો સ્મરણમાં આણીશું. “સંવાદો, સ્વગત ભાષણો, અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણ વડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે.” મહાભારતના મન્યમાં મહાકાવ્યનાં ખીજાં લક્ષણો જેવાં મજબૂત જેવામાં આવે છે તેવું જ આ લક્ષણ પણ જેવામાં આવે છે. મહાભારતમાં સંવાદો ધણી ઉત્તમ હોય છે. ખરેખર, સંવાદોમાં જ એ કાવ્યનું ખાસ બળ રહેલું છે. ઇલિયડ અને ષેરેડાઈસ હોસ્ટની પેઠે આ કાવ્યનાં સઘળાં ભાષણો સુયોજિત, વ્યવસ્થિત, બર્ધા, અને જુસ્સાદાર છે, અને જુદાં જુદાં પાત્રોને મુખેથી જે ભાષણો કશવવામાં આવ્યાં છે તે તે પાત્રોના મુખમાં શોભે એવાં છે. અમુક સંવાદો સંવિસ્તર આપવા એવું આ સ્થળે બની શકે એમ નથી, એટલે કેટલાંક

ઉત્તમ ભાષણોનું સૂચન કરીનેજ આપણે અટકવું પડશે. આદિપર્વમાં ધનુર્વિદ્યાના જ્ઞાનની પરીક્ષા વખતે દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ; સભાપર્વમાં જે સંવાદને અન્તેકૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર દ્વંકીને શિશુપાળનો નાશ કર્યો તે શિશુપાળ અને ભીષ્મનો સંવાદ; વનપર્વમાં, પ્રપંચની રહામે પ્રપંચ વાપરવાની સલાહ દ્રૌપદી તરફથી જેમાં આપવામાં આવે છે તે યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને દ્રૌપદીનો સંવાદ; દ્રોણપર્વમાં દ્રોણ જે વખતે પોતાનો જ્યાવ કરવાને અસમર્થ હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એનો વધ કર્યો ત્યાર પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, અર્જુન, અને યુધિષ્ઠિર એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ, એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે. ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાના હેતુથી કૃષ્ણ જાય છે અને કૌરવોની આગળ જે ભાષણ કરે છે તે સાહિત્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે અને એ એકજ નમૂનો સમર્થ ભાષણની કદરના કરવાની વ્યાસની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ વાંચકને ધણી સારી રીતે આપી શકશે. કૃષ્ણનાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષણોનું એક ખીન્નું ઉદાહરણ કર્ણપર્વમાંથી મળી આવે છે. કર્ણની સાથે લડવાને માટે અર્જુન આગળ વધે છે તે વખતે અર્જુનનું પ્રેતસાહન કરવાને માટે કૃષ્ણ જે ભાષણ ચલાવે છે તે ધણું છટાદાર અને અસરકારક છે. આ અને આવાં અનેકાનેક ભાષણો મહાભારતના કાવ્યમાં કંઈક જુદીજ રમ્યતા આણે છે, અને એ કાવ્યને જાણે તાટકતા જેવું બનાવી દે છે.

નિર્ભયપણું એ મહાભારતની અંદરનાં ભાષણોનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સહામા માણસને મોઢે પોતાના અભિપ્રાય હિંમતથી કહી સંમળાવે એવા નિખાલસ હૃદયનાં અને પ્રામાણિક માણસોનાં વચનો એ ગ્રન્થમાં પ્રકટ કરાયેલાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, દુર્યોધન જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ ખોટું કૃત્ય કરે છે ત્યારે ત્યારે વિદુર તેને સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપવાનું કદી ચૂકતો નથી. પણ વિદુરને માટે તો કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે એની પદવી અને એનું સગપણ એની રીતનાં હત્યા કે એ વધારે છૂટથી બોલે તોપણ એને કંઈ હાનિ યાપ નહીં. શકુન્તલાને એવું કંઈ નિર્ભયતાનું કારણ નહોતું. 'હતાં વ્યાસની શકુન્તલા એ કાલિદાસની શકુન્તલાથી તદન'

જીવીજ છે. એ ગ્રામ્ય બાળા નિખાલસ હૃદયની, હિંમતવાન, અને સદ્-
ગુણના ગૌરવને સમજનારી છે. ભરસામા વચ્ચે દુષ્યન્ત રાજાએ જ્યારે
એને એમ કહ્યું કે “ મહે ત્હને કદી જોઈજ નથી તો ત્હારી સાથે પરણ્યો
તો ક્યાંથીજ હોઈ ? ” ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે:- “ સત્યને માટે
ત્હમને માન નથી તો ત્હમારા જેવાની સોજત મ્હારે જોઈતી નથી. પતિ
અથવા પુત્રના કરતાં પણ સત્ય એ વધારે કીમતી વસ્તુ છે. ” કાસિદાસના
પ્રખ્યાત નાટકની કૂમળી નાયિકાની પેઠે એ મૂઝાઈ પામતી નથી, પણ એ
ચીઢવાઈને દરબારમાંથી જતી રહે છે.

કર્ણપર્વમાં શરૂ અને કર્ણની વચ્ચેનો સંવાદ તે મહાભારતનાં પાત્રો
કેવાં હૃદયી બોલે છે તેનું એક ખીલું ઉદાહરણ છે. અમુક ઉપદેશ આપવાના
હેતુથી હંસ અને કાગડાની જે વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે ધણી સરસ અને
વાંચવા લાયક છે. ખરેખર વ્યાસે પોતાનાં પાત્રોને મુખેથી નીતિનો ઉંચામાં
ઉંચો ઉપદેશ ધણી ખુશીદાર રીતે અપાવ્યો છે, અને સત્યતા, સરળતા,
સ્વાભિમાન, કર્તવ્યપરાયણતા, ઉદારતા, આત્મસંયમ વગેરેની આવશ્યકતા
વિષે અસંખ્ય ઉપદેશો અને દષ્ટાન્તો એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. માત્ર
એકજ સદ્ગુણ-દેશાભિમાન-વિષે એ ગ્રંથમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું
નથી. “ ઇન્દ્રિયક ” નાં કેટલાંક બાપણોમાં દેશાભિમાનનું જોર સંપૂર્ણ
જોવામાં આવે છે ત્યારે અહીં તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આમ હોવાનું કારણ
ધણુંખડ્ડ એ હશે કે પશ્ચિમના દેશોમાં રાજકીય મહત્તા વધારવાને જરૂરના
દેશાભિમાનાદિ જે જે સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો તે હિંદુસ્તાનના આર્ય
લોકોમાં નહોતો થયો, અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે એકજ કુટુંબના
બે પક્ષની વચ્ચેનું યુદ્ધ એ વિષયજ એવો છે કે તેમાં દેશાભિમાનના ઉદ્ગારોને
માટે કંઈ પણ પ્રસંગ આવે નહીં.

હવે આપણે સ્વગત બાપણો તરફ વળીએ. સંસ્કૃત કવિઓએ નાટકો
સિવાય ખીજી રચનાઓમાં સ્વગત બાપણોનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો જણાતો
નથી. નાટકોનાં “ સ્વગત ” પણ ધણું દુર્લભ હોય છે અને તેમાં વક્તવ્યની
ખુબી બહુ જોવામાં આવતી નથી. રણક્ષેત્રમાં જખમી યર્ધને પડેલો દુર્યોધન

ને વિધાય કરે છે તેને જો 'સ્વગત ભાષણ' માં ન ગણીએ તો આખા મહાભારતમા એક પણ સ્વગત ભાષણ આવતું નથી એમ આપણાથી કહી શકાશે હમારા વિચાર પ્રમાણે, 'સ્વગત ભાષણ' એ કંઈક અકુદરતી વસ્તુ છે. માણસ કેટલીક વાર મ્હોટથી વિચાર કરે એ બનવા જોગ છે, પણ મનમાં વિચાર ચાલતા હોય તે વખતે એક અખડ અને જુરસાદાર ભાષણ અપાઈ જતુ એવુ તો ઘણા થોડાનેજ બનતું હશે, કદાચ કોઈને પણ નહીં બનતું હોય. પણ એ બાબતમા હમે કોઈ પણ રીતની ચર્ચામાં ઉતરવા માંગતા નથી. મહાભારતમા સ્વગત ભાષણો ખીલકુલ નથી એવી વાત તોઈનેજ હમે સન્તોષ માનીશુ.

વર્ણનની બાબતમા મહાભારતના કવિનું સામર્થ્ય હોમર અથવા મિલ્ટનના જેટલુંજ જોવામા આવે છે એની વાર્તા દહેવાની રીતમા હમેશાં જુસ્સો અને સ્પષ્ટતા જોવામા આવે છે અને એના વર્ણનો ઘણાખરા યથાર્થ અને પ્રૌઢ હોય છે. યુદ્ધના સંવિત્તર વર્ણન આપવામા તો વ્યાસની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુતજ છે. મહાભારતના છૂટા છૂટા દ્વયુદ્ધોના જે વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે તેના સમ્મન્ધમા કદાચ કોઈને એવી ટીકા કરવાનું મન થાય કે એ વર્ણનોમા પુનરુક્તિ ઘણી છે, 'ફલાણા લડવૈયાએ પ્રતિપક્ષીના રહામું આપ્યા અસ્ત્ર ફેંક્યા એટલે તેણે પાછા આટલા અસ્ત્ર રહામા ફેંક્યા' એવી રીતે દ્વયુદ્ધોના વર્ણન આપવામા આવ્યા છે, અને એવા ને એવા વર્ણનો ફરી ફરીને આવે એટલે વાચકને સ્વાભાવિક રીતે કટાણો આવ્યા વગર રહે નહીં. ઇનિયિડમા પણ એવીજ રીતના વર્ણનો આવે છે અને તેથી પણ આપણને જરા કટાણો આવે છે. પણ જે સમયે એવી રીતના અસ્ત્રો એજ યુદ્ધનું મુખ્ય સાધન હતું અને જે સમયે રણસપ્તામમા ઉભય પક્ષના સરદારોની વચ્ચે દ્વયુદ્ધોજ વધારે જોવામા આવતા તે સમયનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા ચિત્તમા આપણે રાખવો જોઈએ. મહાભારતમા યુદ્ધના જે વર્ણનો જોવામા આવે છે તેમા પણ કવિ તગ્મથી જે વિધિ પ્રદર્શનાં ગિતો ચીતરવામા આવ્યા છે અને જુરસાદાર રીતે તેના જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યા છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા છે. ઇલિયડની પેઠે મહા-

ભારતની, ખાસ કરીને એના યુદ્ધવિભાગની કથાથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં રોચની લાગણી ઉજળવા માટે છે, અને શિવાજીમાં જે પરાક્રમીપણું આપ્યું હતું તે આ કથાના શ્રવણથી આપ્યું હતું એ વાત સર્વ કાંઈની જાણીતી છે.

સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં વર્ણનોની બાબતમાં મહાભારતનું કાવ્ય રામાયણના કરતાં કંઈક ઉતરતું જણાય છે. આખા મન્યમાં એવી રીતનાં વર્ણનો ધણાં થોડાંજ જોવામાં આવે છે. પણ વનપર્વમાં હિમાલયનું વર્ણન એવી રીતનું છે કે બરફથી ઢંકાયેલા હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફના એ પ્રદેશને જોણે નજરોતનજર જોયો હોય અથવા જોણે એ પ્રદેશમાંજ નિવાસ કર્યો હોય તેના તરફથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એવું આપણને લાગે છે. પર્વત ઉપરથી પડતા બરફના ઢગલાઓમાં પાંડવો અને દ્રૌપદી રસાઈ ગયાં હતાં તેનું વર્ણન એવું આજેહુમ છે કે હાલના વખતમાં પણ બરફના તોફાનમાં મેલ ગાડી કેટલીક વાર સપકાઈ જાય છે અને માણસોના જાનને પણ હાનિ પહોંચે છે તેના જેવા તોફાનનો અહેવાલ આપણે ન્યૂસ્પેપરમાંથીજ વાંચતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે. પણ ગંધમાદન પર્વતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે જોકે ધણું સુંદર અને સંપૂર્ણ છે તોપણ તેમાં કેટલીક વિગતો સૈાતિએ પોતાની ગાંઠની ઉમેરેલી જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પર્વતને શોભાવનારાં વૃક્ષોમાં તાલવૃક્ષોનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. એવી રીતના કથનને માટે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નહીં હોય, પણ કલ્પનાનો આશ્રય લેવાયો હશે એમ લાગે છે.

માણસોનાં વર્ણન આપવામાં મહાભારતની શૈલી નિર્મળ અને જુસ્સાદાર જણાય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં વર્ણનોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત કવિઓના જેવી વિષયપરાયણતા મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. દ્યુતક્રીડાને પ્રસંગે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિર તેનું જે વર્ણન આપે છે તે આવી રીતનાં વર્ણનોનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે:—

“નૈવ હસ્વા ન મહતી ન કુશા નાપિ રોહિણી ।

નીલકુંચિતકેશી ચ તયા દીવ્યામહં ત્વયા ॥

શારદોત્પલપત્રાહ્યા શારદોત્પલગંધયા ।
 શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીસમાનયા ॥
 તથૈવ સ્યાદાનૃશંસ્યાસથા સ્યાદ્રૂપસંપદા ।
 તથા સ્યાચ્છીલસંપત્યા યામિચ્છેત્પુરુષઃ સ્ત્રિયમ્ ॥
 ચરમં સંવિદાતિ યા પ્રથમં પ્રતિવુદ્ધ્યતે ।
 આગોપાલાવિષાલેભ્યઃ સર્વે વેદ કૃતાકૃતમ્ ॥
 તથૈવવિધયા રાજન્ પાંચાલ્યાડહં સુમધ્યયા ।
 ગ્લહં દીવ્યામિ ચાર્વેગ્યા દ્રૌપદ્યા હંત સૌવલ ॥”

(ઈંગણી પણ નહીં અને ઉંચી પણ નહીં, સૂકી પણ નહીં અને
 જાડી પણ નહીં, કાળા અને વાંકડિયા વાળવાળા દ્રૌપદીને હું હોડમાં
 મૂકું છું. શરદન્કતુના કમળપત્રના જેવી આંખવાળી, શરદન્કતુના કમળના
 જેવી ગંધવાળી, શરદન્કતુના કમળને સેવનારી, અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિ-
 વાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં, અને શીલસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની
 સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સૂર્ય ગયા પછી સૂર્ય અને પતિના
 જાડતા પ્હેલાં જાડે એવી, પાતળી કમ્મરવાળી, અને સુંદર અવયવોવાળી
 દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું).

ક્રીયક જેવા વિષયાસક્ત પાત્રને મુજેથી કવિએ દ્રૌપદીના સૌન્દર્યની
 જે પ્રશંસા કરાવી છે તે પણ જેટલી ધારવામાં આવે તેટલી મહિન નથી.
 બૃહન્નના અથવા બ્યંડળના વેષમાં છૂપાયેલા અર્જુનનું વર્ણન આપવામાં
 આવ્યું છે તે પણ ઘણું જ સુંદર અને સાચું છે; અને ભીષ્મ તથા દ્રૌણ
 એ બેઉ લડવૈયાઓ યુદ્ધમાં જાય છે તે અને આદિપર્વમાં બીજાઓની સાથે
 સ્પર્ધામાં ઉતરવાની કૃણું તૈયારી કરે છે તે વર્ણનો પણ એવાં જ છે. આ
 સમ્બન્ધમાં ઉદાહરણ તરીકે આટલા જ દાખલાઓ બસ થશે.

મહાભારતમાં વપરાયેલા છન્દ અને મહાભારતની ભાષા એ એક પ્રશ્ન
 વિચારવાનો હવે બાકી રહે છે. મહાભારતનું કાવ્ય મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ્
 છન્દમાં રચાયેલું છે. એમાં ઉપજાતિ છન્દ પણ ઘણી વખત વાપરવામાં
 આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહાકાવ્યની અંદર ઘણુંખડું એ બે છન્દોનો જ

ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે જાણીતાં મહાકાવ્યો છે તે સદ્રશાં મહેરે બાગે એ જે છન્દોમાંજ રચાયલાં છે, અને વચમાં કોઈ કોઈ કેદાવેજ જીભ છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. પુરાણ, ઉપપુરાણ, તેમજ વિદ્યાકળાના ગ્રન્થો એ સદ્રશામાંજ અનુષ્ટુભ્ છન્દનો ઉપયોગ યતો હોવાને લીધે એ છન્દનું ગૌરવ ધટી ગયું છે. એ છન્દ અતિશય વપરાશમાં આવી ચૂકેલો અને રહેલો હોય એવું આપણને લાગે છે. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સમર્થ કવિઓ તરફથી એ છન્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે એના પ્રતાપ તથા સામર્થ્યમાં જીલકુલ ધટાડો થયેલો જણાયો નથી. ‘કાલિદાસે “રઘુવંશ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો ખેલો અને ચોથો સર્ગ અનુષ્ટુભ્ છન્દમાંજ રચાયેલો છે, છતાં તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ એવા બન્ને અક્ષરના પદવાળાં અંગ્રેજી છન્દો—“Iambic”—ની પેઠે અનુષ્ટુભ્ છન્દ જોકે સદ્રશાં વીરચરિત કાવ્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે તોપણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બેક ભાષામાં કાવ્યનો રચનાર ખરેખરો કવિ છે કે માત્ર જોડકણાં જોડનારો છે તેના ઉપરજ કાવ્યના ગૌરવની વધધટનો આધાર રહે છે.

મહાભારતની ભાષા પણ ગૌરવયુક્ત અને મહાકાવ્યને શોભે એવી છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ જોવામાં આવે છે: સરળતા, પ્રાદતા, અને શુદ્ધતા. સરળતા અને પ્રાદતા એ બેક સાથે જોવામાં આવે એવું તો ખરેખર ક્વચિતજ બને છે. વધારે અર્વાચીન મહાકાવ્યોમાં વાણીનું ગૌરવ જોવામાં આવે છે ખરું, પણ એ ગૌરવ આણવાને માટે સ્પષ્ટાર્થતાનો ભોગ આપવામાં આવેલો જણાયા વગર રહેલો નથી. એ કાવ્યોની વાણીના શ્રવણમાત્રથી આપણને આનન્દની પ્રાપ્તિ યાપ છે, પણ અર્થ સમજતાં ખેડેલાં દરેક દરેક અક્ષર આગળ ધંભીને વિચાર કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. મહાભારતની ભાષા એવી રીતની નથી. પાછલા સમયનાં પુરાણો એ સરળતાની ખાતમમાં કદાચ મહાભારતના કરતાં પણ ચઢી જાય એવાં હશે, પણ તેમાં કેટલીક વાર ઘણીજ અશુદ્ધ ભાષા વપરાયેલી છે, અને એવા અશુદ્ધ પ્રયોગોના સમ્બન્ધમાં રચેલે રચેલે દીકાકારોને પણ “આ આર્પ પ્રયોગ છે” એવી

રીતનો અચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. વળી એ પુરાણોની ભાષા પણ પ્રૌઢ અથવા ગૌરવયુક્ત નથી. વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ઉપર કાબુ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખકની છાપ મહાભારતની ભાષા ઉપર ચોક્કસ પડેલી જોવામાં આવે છે. મિલ્ટન કવિના સમ્યન્ધમાં આનોદે જણાવ્યું છે કે મિલ્ટનની ભાષા વૈષમ્યવાળી હોવા છતાં- વિષમતા ગૌરવની સાથે એ ભાષાના ગૌરવમાં પણ વધારોઘટાડો યતો જાય છે તોપણ-એનું અંગ્રેજી શુદ્ધ અને દૂષણ વગરનું નથી હોતું; અંગ્રેજી લખાણોમાં લૅટિન અને ગ્રીક શબ્દો, રે ! લૅટિન અને ગ્રીક વાક્યરચનાઓ પણ એ છૂટથી દાખલ કરે છે. હું ધારું છું કે મહાભારતની ભાષા જો કે “પૅરેડાઈસ લૅસ્ટ”ની ભાષા જેવી ગૌરવયુક્ત નથી, તોપણ શુદ્ધતાની બાબતમાં એ ભાષા “ પૅરેડાઈસ લૅસ્ટ”ના કરતાં ચઢિયાતી છે.

મહાભારતની ભાષાનું સૌન્દર્ય સમજવાની જો કોઈની પણ ધમ્મજા હોય તો તેણે “ભગવદ્ ગીતા” વાંચી જોઈએ. ગીતાને વિષે કવિએ પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આખા મહાભારતનું અમૃત અને સર્વસ્વ એ કવિતામાં આવી જાય છે. મહાભારતની જે ઉચામાં ઉચી દિલસુરી તેનો ઉપદેશ એમાં આપવામાં આવ્યો છે એટલુંજ નહીં, પણ કવિને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર કેટલો કા છે તે પણ એ કવિતા ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. વૈદિક સમય પછીના એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રદેશમાં એવો એક પણ અન્ય નથી કે જે ભાષાની સરળતામાં, વાણીની મિઠાશમાં, અને શૈલીની પ્રૌઢતા તથા રુચિરતામાં ભગવદ્ ગીતાની બરાબરી કરી શકે. એ ઉત્તમ ગીતના શબ્દો અને વાક્યો ખરેખર શુદ્ધ સુવર્ણના બનેલા છે, કારણ કે એ કદમાં ન્હાનાં, વજનદાર, અને તેજસ્વી છે.

મહાકાવ્યમાં કંઈ નીતિનો ઉપદેશ સમાવશે હોવોજ જોઈએ એમ નથી; પણ મહાભારતમાંથી એવો ઉપદેશ ચોખ્ખો નીકળી શકે છે. એ ઉપદેશ આખા વિશાળ પઠમાં ફેલાઈને સદા તન્તુઓને સાથે રાખનારા સૂત્રના જેવો છે. એ ઉપદેશ કયો છે તેના તર્ક કરવાની જરૂર પડે એવું કવિએ રાખ્યું નથી. કવિએ જાનેજ એ ઉપદેશ આપણને કહ્યો

છે. દરેક સ્થિતિમાં, ગમે તેવા વિપત્તિના પ્રસંગમાં પણ, ધર્મને વળગી રહેવું એવો ઉપદેશ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. “ધર્મ” એટલે “ધૃતિર પ્રત્યેના તથા માનવી પ્રત્યેનાં આપણાં સધળાં કર્તવ્યો” એવો ધર્મનો અર્થ આપણે કરી શકીએ. મહાભારતને છેડે ચાર શ્લોકો છે તેમાં આ ઉપદેશ ખાસ કયવામાં આવ્યો છે. એ ચારે શ્લોકોને સામટા લખને તેને માટે “ભારતસાવિત્રી” એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. એક શાસ્ત્રીએ મ્હને જણાવ્યું હતું કે “પ્રાતઃસ્મરણ” કરતી વખતે રોજ સહવારે ધર્મિક પ્રાર્થના આ ભારતસાવિત્રી બોલી જાય છે. એમાંનાં એક શ્લોક અત્રે ઉતારીને આ સમાલોચના આપણે પૂરી કરીશું:—

“ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥”

ગુજરાતીમાં આ શ્લોકનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરી શકાશે:—

“ સુણે ના કોઈ, જોકે હું ઉર્ધ્વબાહુ રહું અહીં ।

ધર્મથી અર્થ ને કામ, ધર્મ શું સેવવો નહીં ? ”

ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

ઇતિહાસ તરીકે મહાભારતની સમાલોચના.

પ્રકરણ ૧લું.

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અખાધિત સત્ય તરીકે જને ગણાવી શકાય. એવો ખેલો બનાવ મહાભારતના યુદ્ધનો છે. રામને લંકાપતિ રાવણની સાથે યુદ્ધ થયું હતું કે નહીં એ વિષે ધણાઓ તરફથી શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ઉભય પક્ષની સેનાઓના સંપૂર્ણ વિનાશમાં જોતો અન્ત આવ્યો તે કુરુક્ષેત્રની ભયંકર લડાઈના સાચાપણા વિષે કોઈના પણ મનમાં શંકા ઉદ્ભવી નથી. એ લડાઈ ક્યારે થઈ હતી ? આ પ્રશ્નના સમ્યક્માં ધણા જુદા જુદા અભિપ્રાયો જોવામાં આવે છે. મહાભારતની અંદરનાં કેટલાંક ખગોળ-શાસ્ત્રને લગતાં પ્રમાણો ઉપરથી મિ. મોદકે મહાભારતનો જે સમય નક્કી કર્યો છે તે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. એ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય એવો છે કે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની વખતે મહાવિષુવ પુનર્વસુમાં હતું એટલે એ બનાવ પછી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હોવાં જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાનો વરાહમિહિરના મતને અનુસરીને એવું માને છે કે એ યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૪માં થયું હતું. એથી ઉનહું, યુરોપના પંડિતો વિષ્ણુ પુરાણના એક શ્લોકને આધારે એવું માને છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ના અરસામાં એ યુદ્ધ થયું હતું. મગધના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે કુરુ-પંચાલનું યુદ્ધ અને યુદ્ધનો સમય એ બેની વચ્ચેના અન્તરમાં ૩૫ રામ-ઓએ મગધ દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું, તે ઉપરથી મિ. દત્ત એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦માં કુરુ-પંચાલનું યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ. મિ. વેન્નાંદિ આયરે હમણાંજ એક ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં એ એની ગણતરી કરે છે કે બરાબર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૯૪ના અક્ટોબર માસની ૧૪મી તારીખે એ યુદ્ધ થયું હતું. પણ સૌથી વધારે જૂનો અને પ્રતિષ્ઠિત મત એ છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં થયું

હતું. હિંદુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે કલિયુગનો આરંભ યયાને પાંચ હજાર વર્ષ ઇ. સ. ૧૮૯૯માં પૂરાં થયાં છે. આ ઉપરથી મહા-ભારતના સમય વિષે ઉપર જણાવેલી તારીખનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ નિર્ણયની સાથે હમે પણ મળતા આવીએ છિયે, અને એ નિર્ણય સ્વીકારવાને માટે આંતર તથા બાહ્ય, હિંદુસ્તાનનાં તેમજ પરદેશનાં, પ્રમાણો આપણી પાસે ક્યાં ક્યાં છે તેની ચર્ચા હમે આ પ્રકરણમાં કરીશું.

હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ અને કલિયુગનો આરંભ એ એક સમકાલીન વસ્તુઓ છે, અને આ માન્યતા સ્વાભાવિક પણ છે. અન્ય સ્થળે આપણે બતાવીશું તે પ્રમાણે યુદ્ધને વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોની નીતિવિષયક તેમજ આર્થિક સ્થિતિ ધણા ઉંચા પ્રકારની હતી, અને યુદ્ધના વખતથીજ તેઓની અવનતિ થવા માંડી. નીતિના સ્થાપિત નિયમોનો એક પક્ષ તરફથી પરિત્યાગ કરવામાં આવ્યો તેના બદલામાં સ્થાના પક્ષ તરફથી પણ અનેક વાર એ પ્રમાણેજ કરવામાં આવ્યું, તે એટલે સુધી કે ભીમે પોતાની ગદા લઇને દુર્યોધનની જંઘા ભાંગી નાંખવાનો છેલ્લો અક્ષન્તવ્ય અપરાધ કર્યો* તેના બદલામાં અશ્વત્થામાએ રાતની વખતે ભરનિદ્રામાં સૂતેલાં નિર્દોષ માનવીઓ અને બાળકોની કતલ કરી. ઉભય પક્ષની આવી રીતની નીતિવિષયકે શિથિલતાની પાછળ ખીજી સપ્તજી રીતની શિથિલતા આવીને ઊભી રહી અને પરિણામે આર્ય લોકોની ધીરે ધીરે અવનતિજ થતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે ઇતિહાસથી ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે તે પ્રમાણે એ અવનતિમાંથી આર્ય લોકો પાછી અસલના જેવી ઉત્તત સ્થિતિને કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યાજ નહીં. ટૂંકામાં પાંડવો અને કૌરવોની મ્હોટી લડાઈથી કલિયુગની શરૂઆત થઈ એવું જે ગણવામાં આવે છે તે યોગ્યજ છે.

ટૅલબાય બહીલરે એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે

* ભીમની આ અયોગ્ય વર્તણૂકના બચાવમાં કૃષ્ણ પોતાના કુપિત ધ્યક્ષા બ્રાતા બજરામની આગળ એટલુંજ કહી શકે છે કે,—

“પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદ્ધિ પ્રતિજ્ઞા પાંડવસ્ય ચ ॥” (મદા. ૫.)

શ્રીકૃષ્ણનું અસ્તિત્વ જ નહોતું પણ શ્રીકૃષ્ણને એવી રીતે પાંડવોથી છટા પાડી શકાય એમ નથી. ખરેખર, શ્રીકૃષ્ણ એ ચમત્કારી પુરુષના વિના મહા-ભારતનું મહાભારતપણું જ રહેત કે નહીં એ વિષે શંકા રહે છે. એ સમ્યન્ધમાં આપણી પાસે બાલ્ય પ્રમાણુ પણ મળ્યું છે. હિરેકિનસ (જે બીજો કોઈ નહીં પણ કૃષ્ણ પોતે જ છે) અને પાંડિયા એ બેઉની હકીકત શ્રીકૃષ્ણ ઇતિહાસકારોએ સાચે જ આપી છે, જોકે દક્ષિણના પાંડિયા અને આ પાંડવો એ બેના સમ્યન્ધમાં અવાજના સરખાપણાને લીધે ખચીત ભ્રમ થયો છે.* શ્રીકૃષ્ણ લેખકોએ એવી વિચિત્ર વાર્તા કહી છે કે હિરેકિનસને પાંડિયા એ નામની પુત્રી હતી અને તે પુત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરીને એણે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી. પછી જે પ્રદેશ દક્ષિણ તરફ આવેલો છે અને સમુદ્ર તરફ ફેલાયેલો છે તે એણે એ પ્રજાને સોંપ્યો (જુઓ ઍક્રેક્ટિડલનો પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ). આ સ્થળે જુદા જુદા નામોનો અને જુદા જુદા બનાવોનો કઈ અજમ ઘોઠાળો થયો હોય એમ જણાય છે. એ તો નક્કી છે કે પાંડવો એ કૃષ્ણની ફાઇના છોકરાઓ થતા હતા, અને કૃષ્ણની પોતાની બહેન (સુભદ્રા) તે પાંડવોની પછીના વારસની માતા થતી હતી. પણ પાંડિયા એ તો તદ્દન જુદાજ લોક હતા. તેઓએ હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ પ્રદેશમાં જઈને નિવાસ કર્યો હતો અને એ દેશના મૂળ વતનીઓમાં લક્ષ-સમ્યન્ધી કેટલાક વિચિત્ર રિવાજો પ્રચલિત હશે, જેમકે બાઈબહેનનાં લક્ષનો રિવાજ, તેનો તેઓએ સ્વીકાર કર્યો હતો. ફરીસ્તાએ પોતાના મહા ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન દત્તકયાઓનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ્યો છે તેમાં જ્ઞાને લાગે છે કે શ્રીકૃષ્ણ લોકોની કહેલી વાર્તાનું જ અનુકરણ એણે કર્યું છે. હવે આપણા મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવીને આપણે કહીશું કે શ્રીકૃષ્ણ લેખકોએ આ ખોટો અહેવાલ આપ્યો છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે

* વેબર આ વાતનું અને એ વાત ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે જે અનુમાન થાય તેનું પણ સૂચન કરે છે, પણ એ વાત તરફ એ બહુ લક્ષ આપતો નથી. પાણિનિનાં સૂત્રોમાં વાસુદેવ અને હર્જુન એ બેઉનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે તે વાતને પણ એ એવી જ રીતે ઠરાવી દે છે. પૃ. ૧૩૭

કે છેક ઇ. સ. ૩૦૦માં શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો એ બેના વિચાર હિંદુસ્તાનના લોકોના ચિત્તમાં એકબીજાની સાથે સજડ ગૂંથાઈ ગયા હતા.

આ કારણોને લીધે આપણને કબૂલ કરવું પડશે કે મહાભારતના યુદ્ધનો સમય નક્કી કરવો અને કલિયુગના આરંભનો અથવા શ્રીકૃષ્ણનો સમય નક્કી કરવો એ સઘળું સરખુંજ છે. મહાભારતનો સમય, કલિયુગના આરંભનો સમય, અને શ્રીકૃષ્ણનો સમય એ ત્રણે મુદ્દાઓને લગતાં પ્રમાણો હવે આપણે એકઠાં કરીશું અને તેની ચર્ચા ચલાવીશું.

આન્તર પ્રમાણોની ચર્ચા કરતી વખતે એટલું આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રથમ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, મહાભારતના મૂળ ગ્રંથમાં ઝોહામાં ઝોહા બે વખત ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા, અને એ ગ્રંથની છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં તૈયાર થઈ હતી. અમુક ભાવ, અમુક વિચાર, અથવા અમુક હકીકત, મહાભારતમાં દીઠામાં આવે ત્યારે તે પાછલા સમયની છે કે મૂળ ગ્રંથ ને સમયે રચાયો તે સમયની છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણી વખત અઘરું થઈ પડે છે; પણ એનો નિર્ણય કર્યા વગર આપણને ચાહે એમ નથી, અને એ નિર્ણય કંઈક ચોક્કસાઈથી કરી શકાય તેને માટેના કેટલાક સામાન્ય નિયમો આપણે આગળ જણાવી ગયા છે. એ નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને, મહાભારતના મૂળ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી સમાજની અને જ્ઞાનની સ્થિતિ ઉપરથી એ ગ્રંથના સમય વિષે શું અનુમાન નીકળી શકે છે તેનો પ્રથમ આપણે વિચાર કરીશું.

વૈદિક સમયના સાધારણ રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે: મંત્રોનો સમય અને બ્રાહ્મણોનો સમય. બ્રાહ્મણના સમયના મધ્ય ભાગમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું લગભગ ચોક્કસ જણાય છે. વ્યાસ કવિના વખતમાંજ એ યુદ્ધ થયું હતું અને એ યુદ્ધ પછી કેટલોક વખત રહીને વ્યાસે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હતું એવું આપણે માનીએ છીએ, એટલે મૂળ ગ્રંથની ભાષા ઉપરથી એના કાલનિર્ણયની કંઈક દલીલ આપણાથી કરી શકાશે. વ્યાસની ભાષા સરળ અને જુરસાદાર છે, અને સાધારણ વાત-

ચીતમાં વપરાતી ભાષાના જેવું એનું સ્વરૂપ છે. એ ભાષા પ્રાચીન જણાય છે અને એનું ૫૬ ઉપનિષદોની ભાષાના જેવુંજ લાગે છે. મેકડાકાબ અથવા પુરાણના કાવ્યમાં સાધારણ રીતે અનુષ્ટુભ્ છન્દજ વાપરવામાં આવે છે, પણ મહાભારતના કવિને વેદના દળની છન્દસ્યતા રચવાનો શોખ પણ ધણી વાર થઈ આવે છે. એ અન્યમાં જે સમાજસ્થિતિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપનિષદોની સમાજસ્થિતિની સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. એ વખતે આર્ય લોકો સુધારામાં ઘણા આગળ વધ્યા હતા. રાજાઓ, લશ્કરો, મહેલો, અને ખગીયાઓ વિષે મહાભારતમાં તેમજ ઉપનિષદોમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ વખતે જ્ઞાતિવિભાગ ધીરે ધીરે વિશેષ સ્ફુટ થતા જતા હતા, પણ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ હજી એકબીજાથી તદન સ્વતંત્ર થઈ ચૂકી નહોતી. બ્રાહ્મણોએ એ વખતમાં પવિત્રતાને લીધે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, અને દિવ્ય શક્તિઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ હતી એવા સાધુજનો તરીકે તેઓ વન્દનીય ગણાવા માગ્યા હતા. માંસનો ખોરાક, વિશેષે કરીને ગાયનું માંસ, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો પણ છૂટથી વાપરતા. યજ્ઞોનો પ્રચાર તો એ વખતમાં ધણોજ વધી ગયો હતો, જોકે સાંખ્ય, યોગ, અને વૈદાન્તના નવા નવા સિદ્ધાન્તોને લીધે એ વિધિઓ ઉપરની લોકોની શ્રદ્ધા શિથિલ થવા માંડી હતી. આ વિષયની વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા આપણે બીજે ઠેકાણે કરીશું; પણ આ સ્થળે આપેલી રૂપરેખા ઉપરથી એટલું તો, સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે જે સમયે બ્રાહ્મણો રચાવા માંડ્યા હતાં અને યોડાંક રચાયાં પણ હતાં તે અરસામાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.

હિંદુસ્તાનનાં બાહ્ય પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આ અનુમાન બૂલભરેલું જણાતું નથી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ ખરૂં, પણ આ દલીલ તો માત્ર નિષેધવાચક (negative) છે. બ્રાહ્મણ સમયના મધ્ય ભાગમાં યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ એવું દર્શાવનારાં બીજા પ્રમાણો આપણને મળી આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના વિશેષ પ્રાચીન વિભાગમાં કુરુ અને પંડિતો એ એ પ્રજાઓને વધારે આગળ પડતી જણાવવામાં આવી છે. એજ

અર્વાચીન વિભાગમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એના ભાઈઓ શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન, અને ભીમસેન, જે અર્જુનના પ્રપૌત્ર હતા, તેના વિષે સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના પ્રાચીન વિભાગ અને અર્વાચીન વિભાગ એ બેની વચ્ચેના સમયમાં મહાભારતનું સુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ, વળી છાન્દોગ્યોપનિષદમાં વેદાન્તના આચાર્ય તરીકે “કૃષ્ણ દેવકીપુત્ર” નું નામ યોગ્ય જણાવવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત બીજી એક વાત એ છે કે વ્યાસનું નામ જોકે વધારે પ્રાચીન સમયમાં કોઈકેકાણે જોવામાં આવતું નથી તોપણ કૃષ્ણ પ્રજ્ઞવેદના કાંકેક બ્રાહ્મણના એક પરિશિષ્ટમાં વ્યાસને ક્રષિ તરીકે જણાવવામાં આવ્યા છે. (જુઓ વેંમર, પૃ. ૯૩).

શતપથ બ્રાહ્મણના અર્વાચીન વિભાગમાં જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેના ઉપર ટીકા કરતાં વેંમર કહે છે કે “આ વિરોધનો ખુલાસો કેવી રીતે થઈ શકે એ એક પ્રશ્ન છે. પારિક્ષિતોના કુટુંબમાં કોઈક મહત્ત્વનો અને અદ્ભુત બનાવ બન્યો હતો અને એ કુટુંબનો અન્ત આવ્યો તેને લીધે, બ્રાહ્મણ રચાયું તે વખતે હજી આશ્ચર્ય ઉપજતું હતું એ વાત તો આગળ જણાવાઈ જાયલી છે. પણ એ બનાવ શો હતો તે આપણે જાણતા નથી. ઉપર જે કહેવાઈ ગયલું છે તેના વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે પાંચાક્ષ પ્રજાને હાથે કૌરવોની હાર થઈ એ બનાવ તો એ બાંચેજ હોઈ શકે; પણ એટલું તો ખરૂં કે એ કંઈક પાપનાં કૃત્યો હોવાં જોઈએ; અને ખરેખર મહત્ત્વ એમનું લાગે છે કે હજી સુધી અચાત એવું આ “કંઈક” એજ મહાભારતની કંતકથાનો પાયો છે.” (વેંમર, પૃ. ૧૩૬). મિ. દત્ત પણ વેંમરની આરંભ કરેલી આ વિચારશ્રેણિને અનુસરીને કહે છે કે “એ વખતના સાહિત્યમાં જનમેજય પારિક્ષિત વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે પણ એમાં પાંડવો વિષે એક શબ્દ પણ જોવામાં આવતો નથી. વેદ સમયના આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પાંડવો ખીલકુંદ અસ્તિત્વ ધરાવતાં જણાતાં નથી. અર્જુન એ હજી ઇન્દ્રનુંજ નામ હતું અને વેદના સમયની વરસાદનાં વાદળાં સાથેની ઇન્દ્રની લડાઈઓ આ પ્રમાણે

ખરેખરી ઐતિહાસિક લઠાઈના બનાવોની સાથે બળી ગઈ છે ! એક ખીલું ઉદાહરણ કહીએ તો, એજ સમયના પ્રમાણને આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે જનમેજય પારિક્ષિત પોતે યુદ્ધના દોષથી કલંકિત થયો હતો. હાલના મહાભારતમાં જનમેજય એ યુદ્ધમાં જેણે ભાગ લીધો હતો તે અર્જુનના પ્રપૈત્ર તરીકે જોવામાં આવે છે.” (હત્તાના ગ્રન્થની પ્હેલી આવૃત્તિ).*

જુદા જુદા વિચારોની ભેળસેળનું આ એક ખીલું ઉદાહરણ છે. જનમેજય યુદ્ધના દોષથી કલંકિત થયો હતો એવું કહેવાને માટે એજ સમયના કયા પ્રમાણનો આધાર આપણી પાસે છે ? ખરૂં જોતાં, શતપથ બ્રાહ્મણમાં યુદ્ધનું તો નામજ દેવામાં આવ્યું નથી. જનમેજયે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કરેલું કહેવામાં આવ્યું છે, યુદ્ધકર્મનું પાપ કરેલું કહેવામાં નથી આવ્યું. અને પારિક્ષિતોના કુટુંબનો અન્ત આવ્યો તેમાં કંઈક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું હતું એ વિચાર વેબરને ક્યાંથી સૂઝ્યો ? બૃહદારણ્યકમાં તો એક ગંધર્વે “પારિક્ષિતો ક્યાં આગળ છે ?” એવો પ્રશ્ન યાગવલ્ક્યને પૂછ્યો હતો તેના સમ્બન્ધમાંજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રશ્ન કોઈ પણ માણસને વિષે પૂછી શકાય એવો છે. તે માણસનો અન્ત આશ્ચર્યકારક હોવો જોઈએ એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી. અહીં આપણે અપ્રસ્તુત વિષયમાં ઉતરી પડીએ છીએ, પણ બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અને મહાભારતના યુદ્ધનું પાપ એ બેને સેળમેળ કરી નાંખવાની બૂલ મિ. દત્તથી ચમલી છે તેને લીધે એ વિષયમાં ઉતરવાની આપણને જરૂર પડી છે. આની પછીના પ્રકરણમાં આ આખો પ્રશ્ન વધારે વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે તેમાં આપણે બતાવીશું કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં યુદ્ધ વિષે કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ વાત કંઈ બહુ મહત્વની નથી. એ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત, અંગા, અંબિકા, અંબાલિકા, સુભદ્રા, અર્જુન, દ્રૃષ્ટાન્ત વગેરે ભારતનાં પરિચિત નામો જોવામાં આવે છે, એટલે મહાભારતનું યુદ્ધ વચ્ચેના સમયમાં થયું હોવું જોઈએ એ વિષે આપણને કંઈ સંશય રહેતો નથી.

* હત્તાના “હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સુધારા”ની બીજી આવૃત્તિમાં આ વિચારો અને આ અનુમાનો ફાંખલ કરવામાં આવ્યાં નથી.

આ પ્રમાણે અતર અને બાહ્ય પ્રમાણો ઉપરથી ઘણું સમવિત જણાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનો આરંભ થયા પછી, અને એ બ્રાહ્મણનો પાછલો ભાગ અને છાન્દોગ્ય બૃહદારણ્યક વગેરે સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદો લખાયા ત્યાર પહેલા મહાભારતનું યુદ્ધ યજુ હશે. આટલા ઉપરથીજ એ યુદ્ધના સમય વિષે કંઈ ચોક્કસ સિદ્ધાન્તો ઉપર આપણાથી આવી શકાતું નથી. તોપણ એ સિદ્ધાન્તો વિષે કંઈક આશરો પડતો નિર્ણય આપણાથી થઈ શકે છે. યુરોપના પડિતોએ વેદને માટે ઘણો અર્વાચીન સમય દર્શાવ્યો છે, પણ હાલના સમયની, ખાસ કરીને મિ. તિલક અને શંકર દીક્ષિતની શોધ-ખોળોને પરિણામે એવું માન્ય પડ્યું છે કે ખ્રિસ્તી સવત્તી શરૂઆત પહેલાં ઝોહામા ઝોહા આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર વેદનો મંત્રનિભાગ અને આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર બ્રાહ્મણનિભાગ રચાયો હોવો જોઈએ વેદના મંત્ર-વિભાગનો કાલનિર્ણય કરના માટે દીક્ષિતે જે દલીલો આપી છે તે હમે આ સ્થળે ગણાવી જવા માગતા નથી. બ્રાહ્મણો ક્યારે રચાયા તે વિષેની દલીલોનુંજ અત્યારે આપણને કામ છે હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દીક્ષિતની એ દલીલો ઘણી મજબૂત અને મતભેદને માટે અનકાશજ ન રહે એવી છે. દીક્ષિતના “ભારતીય ગદ્યલિપિ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ” એ નામના ગ્રન્થનું કોઈએ ભાષાન્તર કર્યું હોય એવું હમારા જાણવામાં નથી, તેથી એની મુખ્ય દલીલો ગણાવી જવાની હમે છૂટ લઈએ છિયે શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડમા કહે છે કે “एते ह वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते, सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ति.” (આ, એટલે કૃત્તિકા નક્ષત્રના તારકો, પૂર્વ દિશામાંથી ખસતા નથી અને ખીજા સધળા તારકો ખસે છે). આ ઉપરથી ચોખ્ખું સિદ્ધ થાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનું દ્વિતીય કાંડ રચાયું તે વખતે કૃત્તિકાનો ઉદય ખંરાખર પૂર્વમાં થતો હતો, એટલે તે બ્યોમકક્ષા ઉપર હોવો જોઈએ દીક્ષિતની ગણતરી પ્રમાણે આ સ્થિતિ ખ્રિસ્તી સવત્ પહેલા આશરે ૩૦૦૦ અથવા ૩૦૦૦ કરતાં પછી વધારે વર્ષ ઉપર હોઈ શકે અને વૈદિક સમયના ઉદ્ભવેના અચોક્કસપણું આપણે ધ્યાનમા લઈએ તો ઉપર ગણાવેલા વખતના સમ્યન્ધમાં બે સૈકાની અથવા

ત્રણ સૈકાની પણ છૂટ મૂકવાની જરૂર આપણને જણાશે. હમે એ સમ્યન્ધમાં જે તપાસ કરી છે તેને પરિણામે હમને તો એવું જણાયું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણનો પ્રાચીન વિભાગ ક્યારે રચાયો તેના સમ્યન્ધમાં દીક્ષિતે જે નિર્ણય કીધો છે તે એક બે સૈકાની છૂટ સાથે સ્વીકારવા વિરુદ્ધ કંઈ પણ વાસ્તવિક કારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ભારતનું યુદ્ધ આ પછી કેટલોક સમય રહીને અને શતપથ બ્રાહ્મણના વિશેષ અર્વાચીન વિભાગ રચાયા ત્યાર પહેલાં થયું હોવું જોઈએ. શતપથ બ્રાહ્મણના એ અર્વાચીન વિભાગ વેદાંગ જ્યોતિષના પહેલાં ધણા સમય ઉપર રચાયલા હોવા જોઈએ. એ વેદાંગ જ્યોતિષની અંદર ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના જે ઉદ્યેષો આવે છે તે ઉપરથી એ અન્ય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં રચાયેલો જણાય છે (જુઓ દીક્ષિતનો અન્ય), એટલે શતપથ બ્રાહ્મણના અર્વાચીન વિભાગ તે મોડામાં મોડા આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ઉપર રચાયા હશે એવું આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ. આ ઉપરથી એવું કલિત થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ એ બે તારીખોની વચ્ચેના અંતરમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ.

શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડમાં કૃત્તિકાનો ઉદય ખરાબર પૂર્વમાં થવા વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એ કાંડ ક્યારે રચાયું તે વિષેનો નિર્ણય કરવાને માટે ચોક્કસ પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. મહાભારતનું યુદ્ધ આ પછી થોડાજ વખતમાં થયું હતું એવા અનુમાનને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓનો એ વિષયમાં જે લગભગ એકમત જોવામાં આવે છે તેને આપણે પ્રમાણ તરીકે ગણી શકીશું. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે મહાભારતના યુદ્ધથી હમેશા કશ્મિરનો પ્રારંભ ગણવામાં આવ્યો છે અને હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે. વળી મહાભારતનાજ અન્યમાં એ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ વાત નીચે આપેલાં જુદાં જુદાં અવતરણો ઉપરથી જણાઈ આવશે:—

અન્તરે ચૈવ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયોરમૃત્ ।

સ્થમન્તર્પચકે યુદ્ધં કુરુપાંડવસેનયોઃ ॥

(આદિપર્વ).

પ્રાસં કલિયુગં વિદિ પ્રતિજ્ઞા પાંડવસ્ય ચ ॥

(ગદાપર્વ).

પતત્કલિયુગં નામ અચિરાદ્યત્પ્રવર્તતે ॥

(વનપર્વ)

ખગોળશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં પણ એજ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તોની શરૂઆત ખ્રિસ્તી સવત્સરા ૧૬૬૦ના સૈકાથી થતી જણાય છે. વરાહ મિહિરની આગળ-આશરે ઇ. સ. ૪૫૦ ઉપર-યર્ષ ગયેશે ૧૬૬૦ આર્યભટ્ટ તેણે પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે, અને એની પછીથી યર્ષ ગયેલા જુદા જુદા ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પણ એજ વિચાર દર્શાવ્યો છે. મહાભારતની છેવટની આવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં યર્ષ હતી એવું આપણે ગણીએ તો આપણને જણાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી તે આજદિન સુધી હિંદુસ્તાનમાં એમજ મનાતું આવ્યું છે કે કલિયુગના આરંભના સમયમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું.* હવે, કલિયુગનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં થયો હતો એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનના સધળા ખગોળશાસ્ત્રીઓનો એકમત જણાય છે. એ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે દ્વિત યાય છે કે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓ, કે જેઓ ઇ. સ. ૧૦૦થી જુદા જુદા વખતમાં યર્ષ ગયા છે, તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહાભારતનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૩૧૦૧ના અરસામાં થયું હતું.

કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને આ તારીખ ક્યાંથી સૂઝી આવી ? એ પ્રશ્ન ધણા વિચારકોને ગુંચવણભરેલો યર્ષ પડ્યો છે, અને દીક્ષિતને પોતાને પણ એ પ્રશ્નના સમ્મન્ધમાં ગુંચવણ લાગી હોય એમ જણાય છે. એણે એવું સૂચવ્યું છે કે ખગોળશાસ્ત્રીઓએ કદાચ ગણતરી ઉપરથી આ તારીખ નક્કી કરી હશે. કલિયુગના આરંભમાં અશ્વિની નક્ષત્ર આગળ જુદા જુદા ગ્રહો આવી ૧૬૦મ્યા હતા એવું એ ખગોળશાસ્ત્રીઓ

* સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં ભારત શુક્ર વિષે કહેતું છે ત્યાં આગળ ભારત અને કલિયુગના આરંભનો સમય એ જોડ એકજ છે એમ ગણવામાં આવ્યું છે, જુઓ દીક્ષિતનો ગ્રન્થ, પૃ. ૧૬૩.

માનતા હતા, અને એવી રીતિ હોવાનો સંભવ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ના અરસામાં હોવો જોઈએ એ પ્રમાણે ગણતરી ઉપરથી તેઓને જણાયું હશે એમ દીક્ષિતનું ધારવું છે. પરંતુ કલિયુગના આરંભમાં અશ્વિની નક્ષત્ર આગળ જુદા જુદા મહો આવી પહોંચ્યા હતા એમ કહેવાને માટે આપણી પાસે કંઈ પણ આધાર નથી; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ના વર્ષમાં મહોની ખરેખરી રીતિ અશ્વિની નક્ષત્રની નજીકમાં હતી એવું પણ જણાતું નથી. દીક્ષિત “મધ્યમ મહ”ને લઈને તે ઉપરથી પોતાનું અનુમાન બાધે છે. પણ આવી બાબતમાં “મધ્યમ મહ” કંઈ કામના નથી; કારણ કે મહોની “મધ્યમ” રીતિ અને “સ્પષ્ટ” અથવા ખરેખરી રીતિ એ બેમાં કેટલીક વખતે ઘણો ફેર હોય છે. દૂકામાં “ખગોળશાસ્ત્રની ગણતરી વડે કાલયુગના આરંભની તારીખ નક્કી થઈ છે” એ સિદ્ધાન્ત ચાલી શકે એવો નથી, કારણ કે એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા માટેનાં વ્યાપ્તિવાક્ય (major premise) અને હેતુવાક્ય (minor premise) એ બેઉ દુષિત છે.

કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ જે તારીખ આપી છે તે પરંપરાથી ઉતરી આવી હોય એ ધણું સંભવિત જણાય છે. મહાભારતના યુદ્ધથી કલિયુગનો આરંભ થાય છે એ વાત જેમ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી છે તેમ કલિયુગનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧થી થાય છે એવી માન્યતા પણ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી હોય એમ લાગે છે. આ વિચારના સમર્થનમાં એક ધણું મજબૂત બાજુ પ્રમાણ હમને મળી આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખનારા ગ્રીક લેખકોને એલેક્ઝાંડરના વખતમાં આ દેશની માહિતી મળી હતી અને મિગેસ્થનિસનો જે ગ્રંથ હવે ઉપલબ્ધ થતો નથી તેમાંથી પણ તેઓને આ દેશ વિષે કેટલુંક જ્ઞાન મળ્યું હતું. તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે તવારીખ સમ્બન્ધી જે માન્યતા હતી તેના વિષે નીચે પ્રમાણેની નોંધ કરેલી છે: “હિંદુસ્તાનના લોકો એવું માને છે કે ડાયોનિસોસથી સન્ડ્રોકોટોસ સુધીના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં ૧૫૩ રાજ્યો થઈ ગયા હતા, અને ૬૦૪૨ વર્ષ જેટલો સમય વહી ગયો હતો; પણ એટલા સમયમાં ત્રણ વખત પ્રજાસત્રાક રાજ્ય પણ સ્થપાયું હતું. વળી

હિંદુસ્તાનના લોકો એમ પણ કહે છે કે ડાયોનિસોસ એ હિરેકલિસના પ્લેવાં યર્ધ ગયો હતો અને ડાયોનિસોસ અને હિરેકલિસ એ બેની વચ્ચે ૧૫ ઓલાદ યર્ધ ગર્ધ હતી.” (મૅકફિઝલનું પ્રાચીન હિંદુસ્તાન, પૃ. ૨૦૪). હવે આ ડાયોનિસોસ કોણ હતો તેના વિષે જોકે ચકા હશે, તોપણ હિરેકલિસ એ ખીજે કોઈ નહીં પણ હરિ અથવા શ્રીકૃષ્ણ હોય એમ સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે. “આ હિરેકલિસ તરફ હિંદુસ્તાનની શૈશવની પ્રજા, જનાં મયોરા અને કક્ષીસોમોરા એ બે મુખ્ય શહેરો છે, તે ખાસ માનની નજરથી જોય છે. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે એને ઘણી પ્રજા હતી (કારણ કે, થીબ્સના હિરેકલિસની પેઠે આ હિરેકલિસને પણ ઘણી સ્ત્રીઓ હતી).”-(મૅકફિઝલનું એજ પુસ્તક, પૃ. ૨૦૧). પાંડવોના સમયનો શ્રીકૃષ્ણ અને હિરેકલિસ એ બેઉ એકજ છે એવું સાબીત કરવાને માટે હિરેકલિસનું ઉપર આપેલું વર્ણન ખસ યશે એમ હમને લાગે છે. ડાયોનિસોસથી તે ચન્દ્રગુપ્ત સુધીનો વખતમા ૧૫૩ ઓલાદ યર્ધ ગર્ધ હતી અને ડાયોનિસોસ એ હિરેકલિસના કરતાં ૧૫ ઓલાદ જેટલો સમય વહેલો યર્ધ ગયો હતો એ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે ચન્દ્રગુપ્તના પ્લેવાં રાજાઓની ૧૩૮ ઓલાદ જેટલા સમય ઉપર હિરેકલિસ યયો હતો. હવે દરેક રાજાનાં સરેરાશ વીસ વર્ષ ગણીએ તો ચન્દ્રગુપ્ત અને હિરેકલિસ એ બે રાજાઓની વચમાં આશરે ૨૭૬૦ વર્ષ જેટલા સમયનું અન્તર રહ્યું હોવું જોઈએ. ચન્દ્રગુપ્ત એ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨મા યર્ધ ગયો હતો, એટલે શ્રીકૃષ્ણ આશરે ઇ. સ. ૩૦૭૨માં યર્ધ ગયો હોવો જોઈએ એવું આપણને માલમ પડે છે. હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ મહાભારતની જે તારીખ આપી છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧) તેમા અને આ તારીખમા ઝાઝો ફેર નથી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨મા, એટલે હિંદુસ્તાનના લોકો ગ્રહોના સ્થાનની ગણતરી કરવાની પદ્ધતિઓ વિષે કંઈ પણ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા અને કંઈ પણ શોધખોળ કરી શક્યા નહોતા એવું જે સમયને માટે સુરોપના વિદ્વાનો એકે ‘મતે કહે છે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં આવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. ચંદ્રગુપ્તની દરબારમાં આવેલો ગ્રીક એલમ્બી ખાતમી મેળવવાના કામમાં ઘણો

હોંશિયાર હોતો, અને એણે કોઈપણ રીતની અતિશયોક્તિ અથવા ખનાવટ કીધા વિના હિંદુસ્તાન વિષેની હકીકત ખૂબ સંભાળપૂર્વક તપાસી જોઈને વાંચક સમક્ષ રજૂ કરી છે એ વાત પણ કબૂલ કરવામાં આવી છે.* ઉપલી માન્યતા વિરુદ્ધ જો કંઈ પણ ઠઠ્ઠી શકાય એમ હોય તો તે એટલું જ છે કે હિંદુસ્તાનના લોકો જાતે પોતાની પ્રાચીનતા વિષે ઘણા અતિશયોક્તિ-ભરેલા વિચારો ધરાવતા હતા. પણ આ દલીલ ખડું સંઘીન નથી, કારણ કે દરેક રાજ્યને માટે વીસ વીસ વર્ષની સરેરાશ સાધારણ રીતે ગણવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગણીનેજ આપણે ઉપરનો આંકડો મેળવ્યો છે. ઝોલાદની સંખ્યા પણ ભૂખભરેલી છે એવી દલીલ તો કોઈથી પણ કરી શકાશે નહીં. હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર ઘણી વખત એવી રીતનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે ઇતિહાસ એ શું ચીજ છે તેનો એ લોકોને કંઈ પણ ખ્યાલ નહોતો. મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ આરોપ ઘણો વગરવિચાર્યો છે. છેક વેદના સમયમાં પણ 'ઇતિહાસ' એ નામથી જાણીતા થયેલા અન્યો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. મહાભારત એજ પ્રથમ ઇતિહાસનો અન્ય હોતો. ઐતિહાસિક ખીનાઓ, ખાસ કરીને વંશાવલીઓ, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં હંમેશાં ઘણીજ સંભાળપૂર્વક નોંધવામાં આવતી હતી. મિગેસ્થનિસે પોતે જે વિગતવાર આંકડાઓ આપ્યા છે તે ચોખ્ખું ખતારી આપે છે કે એના વખતમાં એ પ્રમાણે થતું હતું. હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ્યમાં ઇતિહાસની નોંધ ઘણી સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતી હતી એ વાત હવે સંગે પણ પોતાના અન્યમાં જણાવી છે. વળી રાજતરંગિણીમાં કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસના અન્યો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણાં લાંબા સમયક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે એવાં ચોક્કસ પ્રમાણો હોવા છતાં હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસનું અસ્તિત્વજ નહોતું એમ કહેવું એ ન માની શકાય એવું છે. હજી પણ રજપૂત લોકોની વંશાવલીઓ, રે। વાણીઆ અને મેવાડી લોકોની વંશાવલીઓ પણ ભાટ લોકો તરફથી ઘણી સંભાળપૂર્વક નોંધવામાં આવે છે, અને એકસો એજ ધર્મો કરવાથી તેઓને પોતાના નિર્વાહનું સાધન

* જુઓ હંટરનું "Indian Empire."

મળે છે. હમારા માનવા પ્રમાણે, જે વખતે જૌદ્ધ ધર્મ નામુદ્ધ થયો અને હાલનો હિંદુ ધર્મ સ્થાપિત થયો તે ઇ. સ. ૭૦૦ અને ૧૦૦૦ની વચ્ચેનો વખત એજ એકસો એવો હતો કે જેમા આખા દેશ ઉપર ઇતિહાસના વિષયનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો અને પ્રાચીન સમયના ધણાખરા નોંધ-સંપ્રદાનો ક્ષાતો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવાતો તેની સાથે જેમ કાવે તેમ છૂટ લેવામાં આવી હતી. ઓક લેખકોના આધાર ઉપરથી હમે જે પ્રમાણે આ સ્થળે રજુ કર્યા છે તે એ અર્વાચીન વખતનાં નથી, પણ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ વર્ષ જેટલાં પ્રાચીન છે, અને એ વચનોમાં અતિ-શયોકિત કરવામાં આવી હોય અથવા એ બીજી રીતે દૂષિત થયાં હોય એવું આપણાથી ગણી શકાય એમ નથી. આપણી વિરુદ્ધ જે કઈ કહી શકાય એમ હોય તે સંધળુ આપણે કબૂલ રાખીએ તોપણ ‘મહાભારતનું યુદ્ધ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦માં થયું હતું એ વિચાર મિત્રેચનિસના જેટલો પ્રાચીન છે’ એ વાતની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં.

વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત પુરાણ, જે આ વિષયમાં વિષ્ણુ પુરાણનેજ અનુસરે છે, તેમા આથી વિરુદ્ધનાં જે પ્રમાણો મળી આવે છે તેના વિષે વિચાર કરી શકાય એવી સ્થિતિમાં હવે આપણે આવ્યા છીએ. વિષ્ણુ પુરાણના ચોથા કાંડના છેકના અધ્યાયમાં પરાશર કહે છે કે: “પરિક્ષિત રાજાના જન્મથી તે નંદરાજાના અભિષેક સુધીમાં ૧૦૬૪ વર્ષ વ્યતીત થયાં હતા એમ જાણવું” આ ઉપરથી તો ખચીત મહાભારતના યુદ્ધની તારીખ આપણે જે નક્કી કરી છે તેના કરતાં વધારે મોડી આવશે, અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ના અરસામા એ યુદ્ધ થયલું એવું કરશે. પણ વિષ્ણુ પુરાણની અંદરજ આગળ જે કહેવામા આવેલું તેમા અને આમાં વિરોધ છે. પરિક્ષિત રાજા જે વખતે પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે એની આગળ વિષ્ણુ પુરાણ કહી સભળાવવામા આવેલું એમ જાણાય છે (જુઓ ૨૦ મા અધ્યાયનું છેલ્લું વાક્ય). વળી ૨૩ મા અધ્યાયને છેડે એવું કહેવામા આવ્યું છે કે “ભૃહદ્રથ વેંશના રાજાઓ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી * મગધદેશમાં રાજ્ય કરશે.”

* પરાશર હનરનો આંકડો આપવામા આવ્યો છે એ વાતજ લગભગ વહેમ જાનવે એવી છે

ત્યાર પછી પ્રદ્યોત વંશ આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં એવું બવિધ્ય ભાખવામાં આવ્યું છે કે “પ્રદ્યોત વંશના આ પાત્ર રાજાઓ ૧૩૮ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે.” (૨૪ મો અધ્યાય). ત્યાર પછી શિશુનાગ વંશના રાજાઓ આવે છે. તેઓના સમ્બન્ધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “૩૬૨ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર તેઓનો અમલ ચાલશે.” ત્યાર પછી મહાપદ્માનંદ નામનો શ્વેત રાજા અને તેના આઠ છોકરાઓ આવે છે. તેઓના સમ્બન્ધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “૧૦૦ વર્ષ સુધી તેઓનું રાજ્ય ચાલશે.” હવે નંદની આગળ પર્ષ ગમલા રાજાઓના જુદા જુદા સમયનો સરવાળો કરતાં નીચે પ્રમાણે જણાય છે —

પૃથ્વદ્રથ વંશ.	૧૦૦૦ વર્ષ.
પ્રદ્યોત વંશ.	૧૩૮ „
શિશુનાગ વંશ.	૩૬૨ „

૧૪૦૦ વર્ષ.

જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ, જેને હીમે મારી નાંખ્યો હતો અને જે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે હયાત હતો, તેનાથી પૃથ્વદ્રથ વંશના સમયની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ત્યારે ૧૦૬૫ વર્ષનું જે કથન છે તેને આની સાથે બંધબેસતું કેવી રીતે ગણવું? વળી આગલા વચનની પછી તરતજ નીચે પ્રમાણેનાં વચન આવે છે:—

“પરિક્ષિત રાજાના જન્મ વખતે સપ્તર્ષિઓ મધ્ય નક્ષત્રમાં હતા અને ત્યાર પછી કલિયુગ, જે ધૃતેશ્વરનાં ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચે છે, તેની શરૂઆત થઈ.”

આ પ્રમાણે વિષ્ણુ પુરાણ પણ કમૂલ કરે છે કે મહાભારતના યુદ્ધની આખરે કલિયુગની શરૂઆત થઈ. ત્યારે, યુદ્ધનો સમય અને નંદ રાજાનો સમય એ બેની વચ્ચે ૧૦૬૫ વર્ષનુંજ અન્તર છે એમ કહેવામાં વિષ્ણુ પુરાણ એ હિંદુસ્તાનના સમગ્રા ખગોળશાસ્ત્રીઓના મતની વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આપણને એવું જણાય છે કે ધૃતેશ્વરનાં ૧૨૦૦ વર્ષ એ મર્ત્યલોકનાં

૩૬૦૮૦૦ વર્ષની બરાબર યાવ છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કહેવું એ ચોખ્ખું ભૂલભરેલું છે. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિષ્ણુ પુરાણનાં વચનો ઝાઝી વિસાતનાં નથી. હિંદુધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું તે વખતે નિરક્ષર મનુષ્યોને હાથે એ પુરાણમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા હશે. પુરાણની ભૂગોળ અને પુરાણના ખગોળશાસ્ત્ર ઉપર સાધારણ રીતે કેટલું વજન મૂકવામાં આવે છે તે આપણે જાણીએ છિયે; અને પુરાણની તારીખો ઉપર પણ એથી વધારે વજન મૂકી શકાય એવું હમે માનતા નથી.* ખાસ કરીને, જ્યારે આપણા જોવામાં આવે કે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીસના ઇતિહાસકારો, કે જેઓએ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં હિંદુસ્તાનની અંદર શી શી માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી તેની નોંધ લીધી છે, એ સર્વથી વિષ્ણુ પુરાણનાં વચન વિરુદ્ધ જાય છે ત્યારે તો એ વચનોને ભૂલભરેલાં ગણ્યા વગર આપણને ચાલેજ નહીં.*

વરાહમિહિરના ગ્રંથમાં જે વચનો વિરુદ્ધ જેવાં જણાય છે તેનો હવે આપણે વિચાર કરીશું. એની બૃહત્સંહિતામાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક જોવામાં આવે છે અને એ શ્લોક ગર્ગના પુસ્તકમાંથી લીધેલો છે એવું એણે જાતે કહ્યું છે:—

“આસન્મઘાસુ મુનયઃ, શાસતિ પૃથિવીં, યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ ।

પદ્મદ્વિકપંચદ્વિયુતઃ શકકાલસ્તસ્ય રાજર્ષેઃ ॥”

આ શ્લોકનું સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે:—“જે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજા પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે મુનિઓ (એટલે સપ્તર્ષિઓ) મધ્ય નક્ષત્રમાં હતા; અને શકકાલમાં ૨૫૨૬ વર્ષ ઉમેરવામાં આવે એટલે જે સમય યાવ તેમાં એ રાજા યજ્ઞ ગયો હતો.”

* જેમને કહે છે કે “પુરાણના નામથી જે ગ્રંથો યોગખ્યાય છે તે સપ્તજા અર્ધાશીન અને ‘ઉલ્લાં’ હલારેક વર્ષમાં લખાયલા છે. એ ગ્રંથોમાં રાજાઓની વંશાવલી વિષે પણ ભવિષ્યકથનના સ્વરૂપમાં લખવામાં આવ્યું છે. પણ એ બાબતમાં જુદાં જુદાં પુરાણનાં વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ સાધારણ રીતે સ્વીકારાયલી તથાસીખથી પણ ઉલટાં હોય છે, એટલે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જોતાં એ વચનોનું મૂલ્ય ધલુંજ થોડું છે.” (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧.)

એટલે આનો અર્થ એવો થાય છે કે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે પ્રમાણે શક સંવત્સરા પહેલાં ૩૧૭૯ વર્ષ ઉપર નહીં, પણ ૨૫૨૬ વર્ષ ઉપર એ સમર્થ રાજા (યુધિષ્ઠિર) યદ્ય ગયો હતો. વરાહમિહિર આ પ્રમાણે ભારત યુદ્ધનો સમય ૬૫૩ વર્ષ મોડો જણાવતો હોય એવું માનવામાં આવે છે. વરાહમિહિરના પહેલાં આર્યભટ્ટ યદ્ય ગયો હતો તેની સાથે વરાહમિહિરને આ એકજ વાતમાં મતભેદ હોય એ વાત માની શકાય એમ નથી. કલિયુગના આરંભને માટે હિંદુસ્તાનના ખીળ ખગોળશાસ્ત્રીઓની પેઠે એણે પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ નું વર્ષ જણાવ્યું છે. કલિયુગનો આરંભ યથા પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું એ માનતો હોય એ ઘણું વિચિત્ર કહેવાય એ સ્પષ્ટજ છે; અને સાધારણ રીતે આપણને એવી શંકા થાય છે કે ઉપર ટાંકેલા શ્લોકનો જે અર્થ થતો જણાય છે તે ખરો નહીં હોય, પણ એનો કંઈ ખીન્ને અર્થ થતો હશે. લગાર વિચાર કરતાં આપણને લાગે છે કે એનો અર્થ કઈક ખીન્નેજ થવો જોઈએ. ગર્ગ, જે ખ્રિસ્તી સંવત્સર પહેલાં યદ્ય ગયો હતો એવું સાધારણ રીતે મનાય છે, તેના અન્યમાંથી આ શ્લોક લીધેલો છે. એટલે ગર્ગે “શકકાલ” એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તે શાસિવાહન શકાબ્દ, જે એના સમયમાં હતોજ નહિ, તેના વિષે વપરાયેલો હોઈ શકે નહીં. ગર્ગે કોઈ ખીળ “શક” વિષેજ લખ્યું છે એમાં કંઈ પણ સશય નથી. મિ. આયરે હાલમાં એક ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમાં એણે આ વાત ખતાવી આપી છે, અને કહ્યું છે કે ગર્ગના વખતમાં એકલો નિર્વાણ સંવત્સર અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, એટલે આ શ્લોકમાં તેના વિષેજ કથન કરાયેલું હોવું જોઈએ. મિ. આયરનું આ કહેવું ખરૂં છે; પણ “વદ્ધિક-પંચદ્ધિ” એનો અર્થ પોતાના સિદ્ધાન્તને શ્રવતો આવે એવો એણે કર્યો છે તે સ્વીકારી શકાય એવો નથી. હમારા વિચાર પ્રમાણે એ સમાસનો અર્થ “૨૫૨૬” નહીં, પણ “૨૫૬૬” એ પ્રમાણે થાય છે. એ સમાસના “દ્વિ” એ શબ્દનો અર્થ “એ” નહીં, પણ “એ વખત” એવો થાય છે, અને વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે આખા સમાસનો અર્થ “હ જેવડા, પાંચ, એ”

એ પ્રમાણે કરવાનો છે. નિર્વાણ સંવત્ ૫૪૩માં આટલા ઉમેરીએ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૯ થાય છે, એટલે યુધિષ્ઠિરના સમયને માટે સાધારણ રીતે જે સમય સ્વીકારાયેલો છે તેમાં અને આમાં આડજ વર્ષનો તફાવત રહે છે. “શકકાલ” એ શબ્દ ગર્ગે શા અર્થમાં વાપર્યો છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, પણ શાસિવાહન શક” એ અર્થમાં ગર્ગે એ શબ્દ વાપર્યો હોય એ તો બની શકે એમ છેજ નહીં એની કોઈપણ પણ ના પાડી શકાશે નહીં. ત્યારે આ શ્લોકમાં જણાવેલાં વર્ષને આગળ આપેલા આંકડાની બરાબર તો આપણાથી લાવી શકાયો નથી, તોપણ એટલું નક્કી છે કે સંખ્યાના જે તફાવત ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવે છે તે તફાવત છેજ નહીં અને ઇ. સ. ૨૫૨૬ + ૭૮ = ૨૬૦૪ એટલો મોડો યુધિષ્ઠિર થઈ ગયો હતો એવું વરાહમિહિરનું કહેવું છે એમ ધારવું એ બૂલભરેલું છે.

યાદાંક વર્ષ ઉપરજ, ગર્ગે ક્યારે થઈ ગયો હતો તેની તારીખ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો અને હવે આપણે જાણીએ છિયે કે ઇ. સ. ૧૫૪ ના અરસામાં એ થઈ ગયો હતો. રાજતરંગિણીનો કર્તા કલ્હણ, જે ઇસ્વીસનના ૧૧માં શ્લોકમાં થઈ ગયો, તેને ઘણુંખરું ગર્ગના સમય વિષે માહિતી નહીં હોય અને તેથી સ્વાભાવીક રીતે, ગર્ગના ઉપર ટાંકેલા શ્લોકનો અર્થ અત્યાર સુધી જેવી રીતનો કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતનો એણે પણ કીધો હતો. વળી કલ્હણને બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે કાશ્મીરના પ્રાચીન રાજાઓની તારીખ વિષે જે માન્યતા પ્રચલિત હતી તેની સાંધે કાશ્મીરનો પહેલો રાજા જાનન્દ પાંડવોનો સમકાલીન હતો એ માન્યતાને સુસંગતિમાં આણવાની હતી; કારણ કે સઘળા રાજાઓનાં વરસોનો સરવાળો કરતાં યુદ્ધની પરંપરાથી મનાતી આવેલી તારીખ, એટલે કલિયુગના પ્રારંભની તારીખ જેટલો સમય આવી રહેતો નહોતો. આ શ્લોક ઉપરથી એણે એમ ધાર્યું હતું કે કલિયુગનો આરંભ યયા પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું અને કાશ્મીરના રાજાઓની તારીખ વિષે પણ એણે આ વિચારને અનુકૂળ રીતે ખુલાસો કર્યો હતો. રાજતરંગિણીના

પ્રદેશા અધ્યાયમાં કહેલું કહે છે:—“ ભારતનું યુદ્ધ દ્વાપરના અન્તમાં થયું હતું એવી ઇતિહાસી આકા દોરવાઈ જાતે કેટલાક લોકો (કાશ્મીરના રાજાઓ વિષે) વર્ણોની એ સંખ્યા અહીં આપવામાં આવી છે તેની સત્યતા વિષે શંકા ધરાવે છે, પણ કૌરવો અને પાંડવો ને સમયે યદ્ધ ગયા તે સમયે ખરૂં જોતાં કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યાં હતાં.” ત્યાર પછી પોતાના એ વચનનું સમર્થન કરવાને માટે ગર્ગનો પ્રખ્યાત શ્લોક, ને હમે ઉપર સમજાવી ગયા હિયે, તે એણે ટાંક્યો છે.

હવે ગર્ગના શ્લોકનો જુદો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે એટલે કહેલું ને મુશ્કેલી નડી હતી તેજ આપણને પણ નડે છે; એને ને ગુંચવણ જણાઈ હતી તેજ આપણને પણ જણાય છે. એ ગુંચવણનો ખરો ખુલાસો હમને એ જણાય છે કે પહેલો ગોનન્દ તે પાંડવોનો સમકાલીન હતો એ વાતજ ખોટી છે. કહેલુંના વખતમાંજ એ વિષે કેટલાકને શંકા રહેતી હતી, અને એ શંકા બ્યાજખીજ હતી. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાજવંશોના સમ્બન્ધમાં મહાભારત અથવા રામાયણ એ મહાકાવ્યોના નાયકની સાથે એ રાજવંશોને સમ્બન્ધ હતો એવું ગમે તેમ કરીને દર્શાવવાના પ્રયત્નો ઘણી વાર થયા છે; રજપૂત રાજાઓ બ્યારે રામના પુત્રોથી અથવા શ્રીકૃષ્ણથી પોતાના વંશની ઉત્પત્તિ થયાનું જણાવે છે ત્યારે આપણને સ્વાભાવિક રીતે શંકા ઉત્પત્ત થાય છે કે તેઓ સંગીન સત્ય ઉપર નહીં, પણ પોતાની સ્વચ્છન્દ કલ્પના ઉપરજ આધાર રાખતા હશે. કાશ્મીરના ઇતિહાસકારોએ, અને કહેલે પ્રદેશ ગોનન્દને પાંડવોનો સમકાલીન કહ્યો તે પણ કોઈ આવાજ કારણને લીધે કહ્યો હશે એવું લાગે છે. આ દલીલની તરફેણમાં જાય એવી વાત એ છે કે મહાભારતના કાવ્યની અંદર કાશ્મીરના કોઈ પણ રાજા વિષે ખીલકુલ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. જુદી જુદી તીર્થયાત્રાઓનાં અને દિગ્વિજયનાં તેમજ યુદ્ધમાં નીકળ્યા પડેલા રાજાઓ વિષેનાં, ને વર્ણનો, મહાભારતમાં આવે છે તે સઘળાં હમે જોઈ ગયા હિયે; પણ કોઈ પણ ઠેકાણે કાશ્મીરના રાજાઓ વિષે કથન કરાયેલું

હમારા જોવામાં આવ્યું નથી.* એટલે ગોતન્દ એ પાંડવોનો સમકાલીન હતો એ વાતજ ખોટી છે એમ આપણે ગણીએ તો કલ્હણને જે મુસ્કેલી જણાઈ હતી તે જતી રહે છે, અને રાજતરંગિણી અથવા હાસ્તીરનો ઇતિહાસ એ અન્ય ખરૂં જોતાં ઉપર દશવિદ્યા વિચારની વિરુદ્ધ જતો નથી. કલ્હણ જાતે કબૂલ કરે છે કે એના વખતમાં પણ મહાભારતના યુદ્ધનો અન્ત આવ્યો ત્યારથી કલિયુગનો આરંભ થયો એવું મનાતું હતું. આર્ય-મદ્દ એ પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રીના વખતમાં એજ માન્યતા પ્રચલિત હતી; જેના શ્લોક ઉપરથી કલ્હણે આ ચર્ચા ઉપરિચિત કરી છે તે ગર્ગ પશુ એજ મત ધરાવતો હતો; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના અરસામાં મહાભારતની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ તે વખતે પણ એજ અભિપ્રાય સ્વીકારતો હતો એ આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાબતનો પુરાવો એટલો મજબૂત છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ અને કલિયુગનો પ્રારંભ એ બે વસ્તુઓને આપણાથી છૂટી પાડી શકાયજ નહીં. કલિયુગનો પ્રારંભ અને મહાભારતનું યુદ્ધ એ બેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ કરતાં વધારે અર્વાચીન હતો એવું કદાચ કોઈ કહી શકે, પણ કલિયુગના પ્રારંભ પછી ૬૫૩ વર્ષ રહીને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એવું કોઈપણ કહી શકાય તેમ નથી.

મહાભારતની અંદર ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના ઉલ્લેખો આવે છે તેના ઉપર ધણો ભાર મૂકીને કેટલાક વિચારકોએ જે દલીલ ચલાવી છે તે તરફ હવે આપણે વળીએ. હમારા વિચાર પ્રમાણે તો એ સવળા ઉલ્લેખો મૂળ અન્યના નથી, પણ પાછળથી દાખલ કરવામાં આવેલા છે. એ ઉલ્લેખો વ્યાસરચિત મહાભારતના નથી, પણ સૌતિની તૈયાર કરેલી છેવટની આવૃત્તિના છે. એમાંના કેટલાક ઉલ્લેખો વિચિત્ર અને હાસ્યજનક છે એ તો સર્વ કોઈને કબૂલ કરવું પડશે. યુદ્ધના ખેલાં જે અપશુકનો થયા હતા તે

* કલ્હણ પોતે આગળ ઉપર કહે છે કે કૃષ્ણની સાથેના યુદ્ધમાં ગોતન્દનું મરણ થયું ત્યાર પછી એનો પુત્ર, જે ધણો બાળક હતો, તેણે હૈરવપાંડવોની ડાઈમાં ભાગ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું નહોતું.

સામ્રાટ એકઠાં કરીને મૂકવાની ઇચ્છા મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશકને થઈ હશે અને તેથી અસંમવિત ગ્રહયોગ જેટલા કલ્પી શકાય તેટલા એણે કલ્પ્યા હશે એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ઠેકાણે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બેઉનાં ગ્રહણ એકી વખતે થયાં હતાં:—

“ચન્દ્રાદિત્યાવુભૌ પ્રસ્તૌ પૃથ્વા હિ ત્રયોદશમ્ ॥”

વળી એક ઠેકાણે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સપ્તર્ષિઓમાં અરુન્ધતીના તારો વસિષ્ઠની આગળ ગયો હતો. આવાં આવાં વચનોને અનુપપન્ન ગણીને તેની અવગણના કરીએ તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી. પરંતુ એના સમ્બન્ધમાં, ઘોડીએ ગાયને જન્મ આપ્યો અને કૂતરાએ શિયાળવાંને જન્મ આપ્યો. (ગોવત્સં વઢવા સૂતે શ્વા શૃગલં મહીપતે ॥) એવું એવું કહેવામાં આવ્યું છે તેના જેવાંજ આ વચનોને પણ આપણે ગણી શકીએ. એ વચનોને કાઢી નાંખ્યા પછી બે નક્ષત્રોમાં સ્થાન પામનારા અથવા બે નક્ષત્રોને પીડનારા ગ્રહો વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનોજ ખાસ વિચાર કરવાનો રહે છે. મૂળ ભારતના વખતમાં ગ્રહો વિષેજ સોકોને કંઈ પણ માહિતી નહીં હોય, અને હશે તોપણ એ ગ્રહો જુદાં જુદાં નક્ષત્રો આગળથી કેવી રીતે જાય છે તે તરફ એ સમયે ખીલકુલ લક્ષ આપવામાં નહીં આવ્યું હોય. સૂર્ય અને ચન્દ્રની ગતિ તો જાણીતી હતી અને તેનો માર્ગ પણ અંકાઈ ચૂક્યો હતો એમાં કંઈ સશય નથી. ખરેખર, કાળની ગણતરીનો આધારજ એ સૂર્ય ચન્દ્રની ગતિ ઉપર હતો. છેક ઐશ્વર્ય ધર્મનાં ત્રિપિટકો સુધીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અમુક બનાવ વખતે નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રનું સ્થાન ક્યાં આગળ હતું એ પ્રશ્નના નિર્ણય તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાય છે.

“પુષ્યેણ સંપ્રયાતોઽસ્મિ, શ્રવણે પુનરાગતઃ ॥” (ગદાપર્વ)

આ પ્રમાણેનાં બળરામનાં વચનો તે વખતની શૈલીનું યથાર્થ સૂચન કરે છે. હાલના મહાભારતમાં ગ્રહોનાં બળે સ્થાન વિષેના ઉદ્દેશો જોવામાં આવે છે તે જોકે મૂળ ગ્રંથમાં નહીં હોય તોપણ એ ઉદ્દેશો ઉપરથી મોઢક અને એના અનુયાયીઓએ કાળનિર્ણય સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે

વાંચકને સમજાવવાનો હમે આ સ્થળે પ્રયત્ન કરીશું અને પછી એ વિચારો કટક્તે અંશે ખરા છે તે વિષેની ચર્ચા ચલાવીશું.

૨૭ નક્ષત્રો જેમાં આપવામાં આવ્યાં છે એવું ચિત્ર આ સાથે આપ્યું છે તે આ વિષય સમજાવવાને માટે ઘણું ઉપયોગી યદ્યપદશે (ચિત્ર જુઓ)

ચન્દ્ર, મંગળ અને બૃહસ્પતિ એ ત્રણેના બળે સ્થાન વિષે મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“મઘાચિવયગઃ સૌમસ્તદિનં પ્રત્યપચત ॥” (મીઘપર્વ)

અહીં ચન્દ્ર મઘા નક્ષત્રમાં હતો એમ કહ્યું છે, તેનીજ સાથે બુધરામના વચન ઉપરથી એમ જણાય છે કે કે યુદ્ધની શરૂઆત વખતે એ મૃગ નક્ષત્રમાં હતો:—

“પુણ્યેણ સંપ્રયાતોઽસ્મિ શ્વણે પુનરાગતઃ ॥” (ગદાપર્વ)

વળી મંગળ એ મઘા નક્ષત્રમાં હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે:—

“મઘાસ્વંગારકો વ્રજઃ ॥” (મીઘપર્વ.)

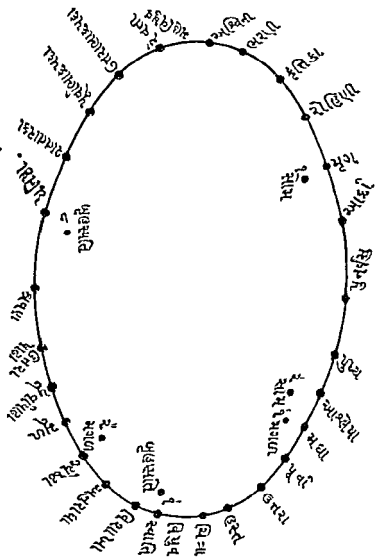
તેનીજ સાથે એ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે:—

“કૃત્વા ચાંગારકો વ્રજં જ્યેષ્ઠાયાં મધુસૂદન ॥” (લયોગપર્વ)

બૃહસ્પતિ એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે:—

“શ્રવણે ચ બૃહસ્પતિઃ ॥” (મીઘપર્વ.)

તેનીજ સાથે એ વિશાખા નક્ષત્રમાં હતો એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ બધે સ્થાનના સમ્બન્ધમાં ખુલાસો આપવાને માટે સામન નક્ષત્રો અને નિરયન નક્ષત્રોનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ વખતે નક્ષત્રોના બે પ્રકાર હતા, અને હમેશાંજ એ બે પ્રકાર સ્વીકારવા જોઈએ. નક્ષત્રોમાં અમનચલનને લીધે મહાવિષુવ પાછું હટી છે એટલે એકલા આ સ્થિતિ તારકોનેજ આપણાથી વળગી રહેવાય નહીં. સામન એ જામની સાંકેતિક નક્ષત્રમાળાની શરૂઆત મહાવિષુવથી થાય છે અને એ સાંકેતિક નક્ષત્રમાળાનું પહેલું નક્ષત્ર અશ્વિનીનું છે એમ ગણી શકાય એવું છે. હાલરણુ તરીકે મહાવિષુવ ખરેખરા મૃગ નક્ષત્રમાં હતું સારે સાંકેતિક નક્ષત્રમાળામાં અશ્વિનીનું નક્ષત્ર હતું અને એજ પ્રમાણે એની પછીના

દરેક નક્ષત્રનું નામ બદલાતું ગયું. જ્યારે એક નક્ષત્રમાળાઓનું એકી વખતે કથન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે કયા નક્ષત્રને સાંકેતિક ગણવે અને કયા નક્ષત્રને ખરો ગણવે તેનો નિર્ણય અર્થ કરનારની ચતુરાઈથીજ થાય છે. મહાભારતની અંદર જે ગ્રહોનાં બબ્બે સ્થાન ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે થઈ શકે છે કે મહાવિષુવને પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ગણવું એટલે સાંકેતિક નક્ષત્રમાળામાં અશ્વિની નક્ષત્ર આવશે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર, મંગળ, અને બૃહસ્પતિનાં મૃગ, મધા, અને જ્યેષ્ઠા એ સ્થાન સાંકેતિક અર્થવા “સાયન” છે અને મધા, જ્યેષ્ઠા અને શ્રવણ એ સ્થાન ખરાં છે એવું કહેવામાં આવે છે. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે આ બબ્બે સ્થાનથી માત્ર આશરો પડતી રીતે એવું સૂચવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે મહાવિષુવ પુનર્વસુની નજીકમાં હતું; અને ત્યાર પછી કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તેનો નિર્ણય આ વાત ઉપરથી થઈ શકે છે; કારણ કે ૭૨ વર્ષે મહાવિષુવ લગભગ એક અંશ જેટલું પાછું હટે છે. ‘મહાભારતનું યુદ્ધ યધું તે વખતે મહાવિષુવ પુનર્વસુની નજીકમાં એટલે હાલ જ્યાં છે ત્યાંથી લગભગ ૯૫ અંશ જેટલું પાછળ હતું, એ આધાર ઉપરથી ગણતરી કરીને મોઢકે એવું અનુમાન કર્યું છે કે એ બનાવ બન્યાને લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ થયાં હોવાં જોઈએ.

હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ગ્રહોના સ્થાન વિષેના શ્લોકો (અથવા તે એ શ્લોકોના જે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તે) જેવા અનુપપન્ન છે તેવોજ તેનો જે ખુલાસો આપમાં આવ્યો છે તે પણ અનુપપન્ન છે. એ સિદ્ધાન્ત વઢે કરીને મહાભારતની અંદર ગણાવેલાં ગ્રહોનાં સત્રજાં સ્થાનનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી, એટલુંજ નહીં પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એ સિદ્ધાન્ત બૂલ-બરેલો છે. મહાભારતના વખતમાં અપનયલન વિષે શ્લોકોને યાન હતું એવું એ સિદ્ધાન્તમાં માની લેવામાં આવ્યું છે, પણ ખરું જોનાં આપણને વિદિત છે કે ખ્રિસ્તી સંવત્ પહેલાં યોડા વખત ઉપરજ ઓક શ્લોકોએ અપનયલનની શોધ કીધી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં વરાહમિહિર, જે ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં થઈ ગયો હતો, તેને પણ એ વિષે કંઈ પણ યાન નહોતું.*

* એના વખતમાં “સંપાત”નું સ્થાન કયું હતું તે વિષેનો એનો પ્રખ્યાત શ્લોક જુઓ.

વળી એ સિદ્ધાન્તમાં એવું પણ માની લેવામાં આવ્યું છે કે નક્ષત્રોની શરૂઆત હંમેશાં અશ્વિની નક્ષત્રથી થતી હતી; પણ ખરૂં જોતાં બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો, વેદાંગ જ્યોતિષ અને મહાભારત પણ એવું દર્શાવે છે કે ઇ. સ. ૧૦૦ સુધી નક્ષત્રોની શરૂઆત હંમેશાં કૃત્તિકાથી ગણાતી હતી. એકજ નામવાળી અને સ્વરૂપના ભેદ વિનાની સાંકેતિક અને ખરી એવી નક્ષત્રમાળાઓથી ઘોટાળો થવાનો સંભવ રહે છે એ વાત તો એ સિદ્ધાન્તના હિમાયતીઓએ પોતેજ કમૂલ કાઢી છે. દરેક વખતે જે જે નક્ષત્ર વિષે કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે નક્ષત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે, સાંકેતિક છે કે ખરૂં છે, તે શોધી કાઢવાનું કામ ચતુરાઈ વગર બની શકે નહીં, અને એવા ચતુર માણસો ઘણા યોગા હોય છે એ વાત જાણીતી છે. પ્રાચીન ઋષિઓ એવા ન્હોતા કે આવી સ્થિતિમાં નામોનો ઘોટાળો દાખલ કરવાને તેઓ હાથે કરીને તૈયાર થાય; અને સાંકેતિક નક્ષત્રો ઝાળખાઈ આજે તેટલા માટે એ નક્ષત્રોને કોઈ વિશેષણ લગાડ્યા વગર તેઓ રહેત નહીં એ નક્કી છે.

મહાભારતની અંદર ઝંડોનાં જે જુદાં જુદાં સ્થાન ગણાવ્યાં છે તેનો ખુલાસો કરવાનું કામ ખરેખરૂં અઘરૂં છે. મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ ગ્રન્થની અંદર સેંકડો કૂટ સ્તોકો દાખલ કર્યાં છે, એટલે ખગોળ-શાસ્ત્ર વિષેના કૂટ સ્તોકો પણ એણે કેટલાક આપ્યા હોય એ સંભવિત છે, અને મહાભારતના ટીકાકારે

“મઘાવિષયગઃ સોમસ્તદ્દિનં પ્રત્યપદ્યત ॥”

એ શ્લોકને એક જાતના કૂટ શ્લોક તરીકેજ ગણ્યો છે. એ શ્લોકનો ખુલાસો એણે એવી રીતનો કાઢ્યો છે કે ચંદ્ર પિતૃશ્લોકમાં હતો એટલે ખરેખરો મૃગ નક્ષત્રમાં હતો એવો “મઘાવિષયગઃ સોમ ॥” એનો અર્થ થાય છે. આ ખુલાસાને “વિષય” એ શબ્દથી ઘણો ટેકો મળે છે. શ્લોકોના જે વિચારપૂર્વક અર્થ કરવામાં આવે, ખાસ કરીને “વીઢ્યન્” એ શબ્દનો ટીકાકારને અનુસરીને “વેધ” અથવા “દટ્ટિ” (સીધી કે વાંકી) એટલેજ અર્થ કરવામાં આવે તો જે અસંગતિઓ જોવામાં આવે છે તે ઘણીખરી

અદૃશ્ય થયા વગર રહે નહીં. આ સ્થળે દરેક શ્લોક લખને તેની ખરીકા કરવા બેસીએ તો વાંચકને કંટાળો આવે તેથી આ વિષય હમે પરિશિષ્ટને માટે રહેવા દઇએ છીએ.

મિ. દત્ત અને મિ. આયરના અભિપ્રાય વિષે વિચાર કરવાનો હવે રહે છે. મિ. દત્તે જે મગધ દેશના ઇતિહાસગ્રન્થો ઉપર આધાર રાખ્યો છે તે હું ધારું છું કે આગળ જે પુરાણના વૃતાન્તો વિષે આપણે બોલી ગયા. છિયે તેનાથી ભિન્ન નથી; અને પુરાણના વૃતાન્તોની અવિશ્વસનીયતા એણે પોતેજ સ્વીકારી છે (જુઓ પુસ્તક બીજું, પૃ. ૩૦). આ કારણથી એ ગ્રન્થો વિષે જુદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, અને મિ. આયરે પોતાની નવી ચોપડીમાં જે ચતુરાશ્વભિર્યો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે તેના તરફ આપણે વળીયું. અત્યાર સુધીમાં આપણે જે કહી ગયા તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદુસ્તાન વિષેના ઓક વૃતાન્તોમાંથી યોડાક વૃતાન્તોનેજ મિ. આયરે પોતાના ઉપયોગમાં લીધા છે. ડાયોનિસિસ તે ઇફ્રવાક છે એવું સાબીત કરવાને માટે એણે બારે શ્રમ લીધો છે અને હિરેકિયસ તે હરિ અથવા શ્રીકૃષ્ણ છે એ વાત આવી ઉઘાડી છે છતાં તે તરફ એણે બીવકુલ લક્ષ્ણ આપ્યું નથી. વળી, “યુગને અન્તે ઓક લોકોનો વિનાશ થયા પછી સાત સમર્થ રાજાઓએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું હતું” એ ગર્ગનાં વચન ઉપર એણે ધણો બાર મૂક્યો છે અને એવું કહ્યું છે કે કલિયુગ, જે મહાભારતના મુદ્દથી શરૂ થયાનું ગર્ગ પોતેજ કબૂલ કરે છે, તે માત્ર હજાર વર્ષ સુધીજ રહેવાનો હતો અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ ના અરસામાં ઓક લોકોને હિંદુસ્તાનમાંથી હઠાવી કાઢવામાં આવ્યા તેની સાથે એ યુગ પણ પૂરો થયો. (દુયોદનો એક દિવસ તે મર્ત્યલોકના એક વર્ષની બરાબર પામ છે અને) દુયોદનોનાં ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી કલિયુગ પહોંચે છે એવું હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ હમેશાં ગણ્યું છે; અને એજ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ‘માત્ર લોકોનાં હજાર વર્ષ સુધીજ કલિયુગ પહોંચવાનો છે’ એવું કોઈ દિવસ પણ કથું હોય એ માની શકાય તેમ નથી. વરાહમિહિરના “વહ્લકિપ્તચંદ્રિયુતઃ” એ પ્રખ્યાત શ્લોકનો મિ. આયરે

જે ચતુરાધિભર્યો અર્થ કર્યો છે તે માન્ય કરાય એવો નથી, અને કશ્વજીને એ અર્થ વિષે કંઈ પણ ખચર નહોતી. મિ. આપરના સિદ્ધાન્તમાં જે મહત્ત્વનાં દૂષણો જણાય છે તે હમે ઉપર દર્શાવી ગયા છિયે અને સ્વજન-સંક્રાંતિને લીધે એની દલીલોના સમ્બન્ધમાં વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાનું હમારાથી અત્રે બની શકે એમ નથી.

આ પ્રકરણમાં કરાયેલી ચર્ચા સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાયો:-
 ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પછી તો હિંદુસ્તાનમાં હમેશાં એમજ મનાતું આવ્યું છે કે મહાભારતના યુદ્ધથી કલિયુગની શરૂઆત થઈ હતી અને શ્રીકૃષ્ણ એ મહાભારતના યુદ્ધનો મુખ્ય પુરુષ હતો. આ કારણને લીધે, મહાભારતના યુદ્ધનો સમય નક્કી કરવો એ શ્રીકૃષ્ણનો સમય અને કલિયુગના આરંભનો સમય નક્કી કરવા બરાબરજ છે. જે વખતે શતપથ બ્રાહ્મણ રચાતું હતું તે વખતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું એમ જણાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણના દ્વિતીય કાંડ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણના આગલા ભાગ જે વખતે રચાયા હતા તે વખતે કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉદય હમેશાં પૂર્વે દિશામાં થતો હતો, અને દીક્ષિતની ગણતરી પ્રમાણે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ પ્રમાણે થતું હોતું જોઈએ. વૈદિક સમયના ઉદ્ભવોનું અયોગ્યસપર્શ ધ્યાનમાં રાખીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથી - તે ૩૨૦૦ વર્ષની વચમાંના કોઈ સમયે શતપથ બ્રાહ્મણનો દ્વિતીય કાંડ રચાયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ. કલિયુગના આરંભનો સમય તેજ મહાભારતના યુદ્ધનો સમય હતો, અને પરંપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ કલિયુગના આરંભને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ નું વર્ષ નક્કી કર્યું છે. હિંદુસ્તાનના ગ્રીક ઇતિહાસ-કારોએ રાગઓની તારીખના સમ્બન્ધમાં હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે જે વિચારો પ્રચલિત હતા તે નોંધી રાખ્યા છે, અને તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હિરેકિલસ, જે બીજું કોઈ નહીં પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે, તેની અને સેંટ્રોકોટોસ અથવા ચન્દ્રગુપ્તની વચ્ચે ૧૩૭ એલાદ જેટલા સમયનું છેલ્લું-હતું; અને હરેક એલાદને માટે સરેરાશ વીસ વીસ વર્ષ ગણીએ/તો

એ હિરેકિંચસ ચન્દ્રગુપ્તના પહેલાં ૨૭૪૦ વર્ષ ઉપર, એટલે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫૨ માં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. આ કાલનિર્ણયની વિરુદ્ધ ભય એવા જે પૌરાણિક વૃત્તાન્તો છે તે ઇતિહાસદૃષ્ટિથી જોતાં બહુજ ઓછા મૂલ્યના છે. આ પુરાણોમાં સુધારા વધારા કરીને આશરે ઇ. સ. ૮૦૦ માં એની છેલ્લી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી, પણ એ પુરાણોના રચનારાઓ અજ્ઞાન હતા અને નન્દ ક્યારે થઈ ગયો તેની માહિતી તેઓને નહીં હોય. એ રચનારાઓનો મત ગ્રીસના ઇતિહાસકારો અને હિંદુસ્તાનના સઘળા ખગોળશાસ્ત્રીઓથી ઉઘટા છે, અને એના ઉપર કંઈ પણ વજન મૂકવાનું કારણ નથી. મહાભારતના યુદ્ધના સમય વિષે સાધારણ રીતે જે મત દર્શાવવામાં આવે છે તેજ ખરો જણાય છે અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં નહીં તો ત્યાર પછી તો હમેશાં એજ મત ચાલતો આવ્યો છે. મોદકનો મત એનાથી વિરુદ્ધ છે, પણ એ મત મજબૂત ફક્તોને આધારે બંધાયો હોય એમ જણાતું નથી. મિ. આયરનો મત પણ પ્રચલિત મતથી વિરુદ્ધ છે, પણ તેમાં દોષ એ છે કે હિરેકિંચસ તેજ કૃષ્ણ છે એ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં એ વાતની એણે તદ્દન અવગણના કરી છે. મહાભારતના યુદ્ધને માટે જૂના વિચારને અનુસરીને જે સમય જણાવવામાં આવ્યો છે તે અતિશય પ્રાચીન છે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. પણ ઈજિપ્ટ, ઍમિથોન અને ચીનના ઐતિહાસિક બનાવોના સમ્બન્ધમાં આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે જે તારીખો નક્કી થઈ છે તેના તરફ આપણે નજર ફેરવીશું તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના પહેલામાં પહેલા ઐતિહાસિક બનાવને માટે જે તારીખ જણાવવામાં આવી છે તે આપણાથી ન માની શકાય એવી નથી. ઈજિપ્ટનો ઉત્થામાં ઉત્થો પિરામિડ, જે આજદિન સુધી સચવાઈ રહ્યો છે અને જે જગત્પત્ની અંતિ અદ્ભુત વસ્તુઓમાંની એક ગણાય છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ ના અરસામાં બંધાયો હતો એવું માનવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ સમય પહેલાં કેટલાક સૈન્યો આગળથી એ દેશ, સુધારાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચ્યો હશે અને એમાં,

સુઅવસ્થિત રાજ્યશાસનપદ્ધતિ દાખલ થઈ ચૂકી હતી * ધર્મિતોનનો ઇતિહાસ છેક ઇ સ પૂર્વે ૨૪૫૮થી શરૂ થાય છે અને એ દેશનો સુધારો નીચલા મુલકોમાંથી આવ્યો હતો એવું જ્યા સ્વીકારવામાં આવ્યું કે “એ મુલકોના સુધારાની શરૂઆતને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ કરતા વધારે મોડો વખત ગણી શકાશે નહીં” ચીન દેશના ઇતિહાસકારો પોતાના દેશના ઇતિહાસની શરૂઆત એનાથી પણ વધારે પ્રાચીન સમયથી કરે છે, પણ આટલી વાત તો સર્વ કોઈ કમૂલ કરે છે કે હુગવી એ ખરેખરો ધર્મ ગયેલો રાજા ઇ સ પૂર્વે ૨૩૩૨માં ગાદીએ બેઠો હતો એની આગળના રાજાને વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેણે પોતાની પ્રજાને કૃષિશાસ્ત્ર શીખવ્યું હતું, જાડેર દુકાનો કાઢી હતી, અને ઔષધિઓના ગુણની પરીક્ષા કરી હતી વગી ઈજિપ્ટના દહેરાઓ જોવાને માટે હિરોડોટસ ગયો હતો તે વખતે રાજાઓની વશાવલીઓ એ દહેરાઓમાં સચવાઈ રહેલી એના જોવામાં આવી હતી. એ વંશાવલીઓમાં દરેક રાજાએ કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે પણ આપવામાં આવ્યું હતું પહેના થોડાક રાજાઓના સમન્ધમાં જે આકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે લગભગ અતિશયોક્ત બરેલા છે, પણ તે સિવાયની મધી વિગતો ચોક્કસ અને બરોસાદાર છે વળી “કુલપતિઓ” (Patriarchs) વિષેની હિબ્રૂ વશાવલીઓ એ લોકોના ધર્મગ્રંથોમાં આજ દિન સુધી જાળવી રાખવામાં આવી છે તે ખરાબર એવાજ પ્રકારની છે, અને ચીના લોકોના લખેના ઇતિહાસગ્રંથોમાં

કારણ નથી. દ્વંકામાં, પ્રાચીન સમયની ખીજ પ્રજાઓની પેઠે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોનો ઇતિહાસ પણ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧-જેટલા પ્રાચીન સમયથી ચર થતો હોય તો તેમાં ખીલકુલ નવાઈ જેવું નથી. *

પ્રકરણ ૨ જી.

• . પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા હતા કે કેમ ?

કુરુ અને પાંચાલ એ બે પાસે પાસેની આર્ય પ્રજાઓ વચ્ચે જે મહાયુદ્ધ થયું હતું તે ક્યારે થયું હતું એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં કરી ચૂક્યા. હવે એ મહાયુદ્ધમાં ભાગ લેનારાં પાત્રો વિષેની ચર્ચા આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું. સાધારણ રીતે એટલું તો કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે “પાસે પાસેની જે બે પ્રજાઓ પાછળથી એકત્ર થઇને એક પ્રજા બની ગઈ તેઓની વચ્ચેના એક પ્રાચીન યુદ્ધના ઐતિહાસિક બનાવ ઉપરથી મહાભારત રચાયું છે.” પરંતુ એ યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું, એટલુંજ નહીં પણ એ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ કાણ કાણ હતા તેના સમ્બન્ધમાં પણ ઘણો મતભેદ છે. વેંબર વગેરેની દલીલોને અનુસરીને મિ. દત્ત એમ માને છે કે “પાંડવોને દંતકથાના કલ્પિત વીરો તરીકે ગણવા જોઈએ,” કારણ કે મહાભારતનાં જે બીજાં પાત્રો છે તેના વિષે એ સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ પાંડવો વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરાયેલું જોવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પરિ-ક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનું નામ મહાભારતમાં ઘણી વાર આવે છે, પણ ભારતની લડાઈના મુખ્ય વીર અને જનમેજયના પ્રપિતામહ અર્જુનનું નામ

* “આ સમ્બન્ધમાં એટલું આપણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે “સિંધુ અને ળગા નદીની ઉત્પત્તિ વસ્તુઓ, અને હિંદુસ્તાનનું બળીતું રેશમી કાપડ એ સઘળું ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં હિંદુસ્તાનના વહાણ મારફત અરબસ્તાનમાં લાવવામાં આવતું હતું” (જુઓ પ્રો. મેક્સ. મૂકરનો “પ્રાચીન દેશોનો ઇતિ-હાસ,” પૃ. ૩૨૨.)

કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામા આવતું નથી. આજણુ ગ્રન્થોમાં 'અર્જુન' એ શબ્દ ઇન્દ્રના નામ તરીકેજ વપરાયયો જણાય છે આ કારણુને લીધે, મહાભારતમા વર્ણવાયલા બનાવોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાર આપતાં પહેલાં "પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા કે કેમ ?" એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની આપણને જરૂર છે.

સાધારણ રીતે તો, ઐતિહાસિક બનાવો જમાં નોંધાયલા હોય એવા ગ્રન્થમા અમુક માણસ અથવા અમુક બનાવ વિષે કથન કરાયલું જોવામાં આવે એટલુજ એ માણસ યર્ધ ગયો હતો અથવા એ બનાવ બન્યો હતો એમ પુરવાર કરી આપવાને બસ યાય છે મોઝિઝ અથવા રોમ્યુલસ યર્ધ ગયો હતો કે નહી તેના સમ્બન્ધમાં એ સમયના ઇતિહાસગ્રન્થો, અથવા તો સમકાલીન મનુષ્યોથી ઇતિહાસગ્રન્થો રચવાનું ન બની શક્ય હોય ત્યાં પરપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓને આધારે પાછળથી રચાયલાં પુસ્તકો, એ સિવાય બીજા કોઈ પુરાવાની જરૂર પડતી નથી અને બીજો કોઈ પુરાવો મળી શકે એવું પણ હોતું નથી. અલગત પરપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓ અથવા ઇતિહાસગ્રન્થો સત્ય નથી એવું સાબીત કરી શકાય અથવા તો એના ઉપર બરોસો મૂકવા જેવું નથી એવું મજમૂત દલીલો આપીને દર્શાવી શકાય એમ હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓને અથવા એ ઇતિહાસગ્રન્થોને પ્રમાણ તરીકે નજર રવીકારવા જોઈએ એ વાત ખરી છે; પણ એવી સ્થિતિ જમાં આગળ ન હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓ અને એ ઇતિહાસગ્રન્થો ઉપર આધાર ન રાખવાનું કંઈ પણ કારણુ નથી. મહાભારત એ કાવ્ય નવલકથા તરીકે નહીં, પણ ઇતિહાસ તરીકે રચાયલું છે, તેથી જ્યાં સુધી વિરુદ્ધની મજબૂત દલીલો આપણી આગળ ન આવે ત્યાં સુધી મહાભારતનો અંશ જણાવેલા પાંડવો અને તેમના શત્રુઓ ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા અને જે પરાક્રમે તેઓનાં કરેલા વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે તેઓએ ખરેખરાં કર્યાં હતાં એમજ આપણે માનવું જોઈએ.

આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમા જે નારિતપક્ષની દલીલો આપવામાં આવે છે તે કેટલીક વાર લગાર વગરવિચારી હોય છે. આપણે જરા વિચાર કરીશું

તો જણાશે કે એજ સમયના અથવા તો એની પછીના સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં પાંડવો વિષે કંઈ કથન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી એટલીજ વાત ઉપરથી કંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકે એમ નથી. એ સાહિત્યમાં એવી રીતનું કથન થતું જરૂરનું હતું એ વિશેષ વાત જ્યાં સુધી સદ્ય મર્ધ શરી નથી ત્યાં સુધી પાંડવો વિષે કથન ન કરાયાની હકીકત એકલી અ-કિંચિત્કર છે. આપણે લગાર વધારે ઉત્કટ ઉદાહરણ લઈએ તો પાર-ડી-ખર્ગની લડાઈ. યર્ધ તે વખતે સેંકડો પુસ્તકો રચાયાં હતાં અને ત્યાર પછી પણ રચાયાં છે; પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં, લૌડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૌડ કિયનર, જે નિઃસંશય આધુનિક સમયના મ્હોટામાં મ્હોટા વીર નરો છે, તેના વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. રે! એ લડાઈ વિષે પણ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ એ પુસ્તકમાં લૌડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૌડ કિયનરનું નામ ખીલકુલ આવતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ કહેવું કે એ વીર નરો કદી પણ થયાજ નહોતા એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈભરેલુંજ કહેવાય. મરાઠાઓ અને અરધાનોની વચ્ચે પાણ્ડિપતની મ્હોટી લડાઈ થઈ ત્યાર પછી મરાઠી, અંગ્રેજ વગેરે ભાષાઓમાં ઘણાંએ પુસ્તકો લખાયાં અને ઘણીએ કવિતાઓ બનાવાઈ, પણ દરેક પુસ્તકમાં અથવા દરેક કવિતામાં એ લડાઈ વિષે અથવા એ લડાઈના અગ્રણીઓ વિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એની આશા રાખી એજ હાસ્યજનક છે. પાણ્ડિપતની લડાઈ પછી રચાયેલા અમુક પુસ્તકમાં સદાશિવ રાવ ભાઈ અથવા જંગોજી સિંધિયાનું નામ ખીલકુલ ન જોવામાં આવતું હોય તેટલા ઉપરથી એ માણસો કદી થયાજ નહોતા એવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે ભૂલભરેલુંજ કહેવાય. આ ઉત્કટ ઉદાહરણો ઉપરથી, નાર્સિપક્ષની દલીલો કેવી દસનીય ધાય છે તે જણાઈ આવશે. ઉપર જે પુસ્તકો વિષે આપણે કહ્યું તે પુસ્તકો ધોઅર લોકોનો અથવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ આપવાના ખાસ હેતુથી તેજ વખતે અથવા ત્યાર પછીથી રચાયેલાં હોત તો વાત જુદી હતી; કારણ કે એવા ઇતિહાસગ્રન્થોમાં તો સ્વાભાવિક રીતે એ બનાવો અને એ બનાવોમાં ભાગ લેનારા માણસો વિષે કથન કરાયલું હોવુંજ જોઈએ.

હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે વેદના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધર્મ-ક્રિયાઓની સમજૂતી અને કોઈ કોઈ વખત દ્વિસ્તુરીના તથા અધ્યાત્મ-વિદ્યાના સિદ્ધાન્તો આપવામાં આવ્યા હોય છે. એમાં ઇતિહાસ વિષેના ઉલ્લેખો કવચિત્તજ, અને તે પણ ઉદાહરણ તરીકેજ, કરાયલા હોય છે. જે કોઈ જનાવો બન્યા હોય અને જે કોઈ માણસો યજ્ઞગયાં હોય તે સધળાં ઓતેજ વૈદિક ગ્રંથોના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યાં હોય એ કદી ધારી શકાય એવું નથી. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મહાભારતની લડાઈ વિષે અથવા પાંડવો વિષે એ ગ્રંથોમાં કંઈ પણ કથવામાં નથી આવ્યું એટલા ઉપરથી એ લડાઈ યજ્ઞ નહોતી અથવા પાંડવો યવાજ નહોતા એવું અનુમાન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખીલકુલ નીકળી શકતું નથી; કારણ કે મહાભારતમાંથી જે ઐતિહાસિક પ્રમાણે આપણને મળી આવ્યાં છે તેના પ્રામાણ્યને ચિપિત્ત કરી શકે એવાં પ્રમાણ હારણે આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી.

આ પાત્રોને સદ્વર્તન વિષેના આર્ય વિચારોથી તદ્દન ઉલટી રીતે વર્તતાં શા માટે દર્શાવવામાં આવ્યાં ? મહાભારતની અંદરજ આ પ્રમાણેનું વર્તન સાધારણ કરતાં જુદી રીતનું હતું એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે, અને એ વર્તનના ખયાવમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવેલા આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છિયે. વળી દ્રૌપદીનું અપમાન ધમધમ તેનું વેર લેવાને માટે યુદ્ધમાં દુઃશાસનને મારીને તેનું રુધિરપાન કરતો ભીમને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ જંગલી વર્તણૂક પણ દરેક માણસના સદ્વર્તન વિષેના સામાન્ય વિચારથી તદ્દન ઉલટી છે, અને પાછલા સમયના કસ્પિત વીરોમાં કવિએ આવાં લક્ષણનું આરોપણ કર્યું હોય એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરેખર, એક પાછલું પ્રકરણ, જે પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવેલું હોય એવું ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે, તેમાં ભીમનો ખયાવ કરવાના ઉદ્દેશથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભીમે કંઈ ખરેખર રુધિરપાન કર્યું નહોતું, પણ રુધિરપાન કરતો હોય એવો દેખાવ માત્ર કર્યો હતો. આ અને બીજા કેટલાક ન્હાના ન્હાના પ્રમંગો ઉપરથી હમને તો એમજ જણાય છે કે પાંડવો એ કલ્પનાજન્ય નહીં પણ ખરેખરા યર્ધ ગયલા વીર નરો હતા. આ સમ્બન્ધમાં કદાચ એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે જે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ હતો અને જે વખતે મનુષ્યના રુધિરનું પાન કરવું એમાં કંઈ ત્રાસદાયક ગણાતું નહીં તે વખતના વિચારોનું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે. આ તર્કની સત્યતા વિષે ધણો સંશય રહે છે. છતાં એ તર્કને જો આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ તો આટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે જે સમયે એવા વિચારો અસ્તિત્વમાં હશે તે સમય ખરેખર ધણોજ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ તર્કથી ‘ પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા હતા ’ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે એમ ન ગણીએ, તોપણ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવતી હોય તેના કરતાં કંઈ વધારે સાઈ પરિણામ તો નથીજ આવતું એમ તો કહેવું પડશે.

હજી કદાચ કોઈને એમ લાગશે કે વૈદિક સમયના પાછલા મન્યોમાં મહાભારત જેવી વિશાળ અને વ્યાપક રચનાના નાયકો વિષે કંઈ પણ

જનમેજય પારિક્ષિતનું નામ આવે છે. એ સ્થળે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનક એ ઋષિની મદદથી જનમેજયે અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કર્યો અને એ યજ્ઞ કરીને ધ્વજહત્યાના દોષમાંથી એ તદ્દન મુક્ત થયો. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે જનમેજય એ નામનો એકજ માણસ હતો, તે અર્જુનનો પ્રપૌત્ર હતો, અને જ દોષમાંથી એ મુક્ત થયો તે દોષ મહાભારતના યુદ્ધનો હતો.

. પારિક્ષિત જનમેજય એ મહાભારતના વીર પુરુષો (પાંડવો) નો પૂર્વજ હતો કે વંશજ હતો તેના સમ્બન્ધમાં મહાભારતમાં કંઈક ઘોઠાળો છે એ વાત નિઃસંશય ખરી છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ પુનરુક્તિ કરીને અને પોતાના સમયની ઝીણી ઝીણી ઐતિહાસિક હકીમતોને એકજ સ્થળે એકઠી કરીને વૈશ્વપાયનતા ભારતમાં ધણો ઉમેરો કર્યો છે. આદિપર્વના ૯૪મા અધ્યાયમાં પાંડવોની વંશાવલી છન્દોગદ્ધ રચના વડે આપવામાં આવી છે, અને એની પછીનોજ અધ્યાય ગદ્યમાં છે તેમા એજ વંશાવલી પાછી આપવામાં આવી છે. આ સ્થળે, ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એવું અનુમાન થાય છે કે છન્દોગદ્ધ રચનાવાળો ૯૪ મો અધ્યાય સૌતિ તરફથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે બેડ વંશાવલી-ઓમાં કેટલોક તફાવત છે, અને કુરુથી તે શાન્તવુ સુધીના વંશને બેડમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે:—

અધ્યાય ૯૪.

કુરુ

અવિશિત

જનમેજય

પરિશિત

૭ ખીખ છોકરાઓ

જનમેજય

કુલસેન

ઉગ્રસેન

ચન્દ્રસેન

ધન્વસેન

સુપથ

લીમસેન

ધૃતરાષ્ટ્ર

પાંડુ

બાલ્હીક

૫ ખીખ

પ્રતીપ

અને ખીખઓ

દેવાપિ

શાન્તનવ

બાલ્હીક

અધ્યાય ૯૫.

કુરુ

વિહર

અનન્થા

પરિશિત

લીમસેન

પ્રતિશ્રવા

નહોતો. કદાચ આપણને એવું કહેવામાં આવશે કે પરિક્ષિતને લીમસેન સિવાય ખીજ છોકરાઓ પણ હોય અને તેમાંનો એક જનમેજય હોય એ બનવા જોગ છે. વળી એવું પણ ઉમેરી શકાય એમ છે કે ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનકની મદદ વડે કરીને જનમેજય પારિક્ષિત બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થયો તે હકીકત શાન્તિપર્વના ૧૫૦ મા અધ્યાયમાં લીખે ચુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવી છે એ ઉપરથી ઉપલી ધારણાને ઘણી મજબૂતી મળે છે. એ સ્થળે જે જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે નિઃસંશય લીખ્મ અને ચુધિષ્ઠિર એ બેકુનો પૂર્વજ હોવો જોઈએ. પણ એવું જણાય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની સાથે સુસંગતિ આણવાને માટે આ અધ્યાય પણ રૈણિએ પાછળથી ઉમેરેલો છે, અને એ ઉમેરાને લીધે હજમા અધ્યાયની વશા-શક્તીમાં પણ એને કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે આ અધ્યાય ઉપરથી તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા ઉપરથી જનમેજય એ સઘળા ભાષ્યોમાં વધારે મહોરો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે, ત્યારે ૪૫મા અધ્યાયમાં લીમસેનને 'જનમેજય' એ નામનો કોઈ ભાઈ હોય એવું આપણે ગણીએ તો તે લીમસેનના કરતાં ન્હાનો હતો એવું આપણને ગણવું પડશે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો પારિક્ષિત કુદુમ્બના પ્રતિનિધિ તરીકે લીમસેનનું નામ આપવામાં આવે નહીં. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેશોની સઘળા વંશાવલીઓમાં તેનાં તે નામ ફરી ફરીને જોવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે. એકજ નામના જુદા જુદા રાજાઓને ઝોળખાવવાને માટે હાલના ઇતિહાસોમાં એવું કરવામાં આવે છે કે તેઓના નામની પાછળ સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડના રાજાઓના સમ્બન્ધમાં એડવર્ડ પહેલો, એડવર્ડ બીજો એ પ્રમાણે, દિલ્હીના શહેનશાહના સમ્બન્ધમાં અકબર પહેલો, અકબર બીજો એ પ્રમાણે આપણે બોલીએ છીએ. પણ વૈદિક સાહિત્યની રીત એવી છે કે મૂળ નામની સાથે બાપનું અથવા માતાનું નામ પણ ઉમેરવું. ઋષિઓના સમ્બન્ધમાં હમેશાં ય્યક દાહ્ય, ઉપસ્થિત ચક્રાયણ એ પ્રમાણે અને રાજા-

ઓના સમ્બન્ધમાં હરિશ્ચન્દ્ર ઐક્ષ્વાક, જનમેજય પારિક્ષિત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૯૫મા અધ્યાયમાં જે ગદ્યાત્મક વંશાવલી આપવામાં આવી છે તેમાં પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક જનમેજયને અને એક પરિક્ષિતને પણ ગણાવ્યો છે, પણ એ જનમેજય પરિક્ષિતનો પુત્ર નહોતો. પાંડવોનો પૂર્વજ અને પાંડવોનો વંશજ એવામે જનમેજય પારિક્ષિત યદ્ય ગયા હોય તેના કરતાં એકજ 'જનમેજય પારિક્ષિત' યદ્ય ગયો હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. આ સઘળી દલીલો ઉપરથી એવુંજ અતુમાન થાય છે કે આદિ-પર્વના ૯૪ મા અધ્યાયની પદ્યાત્મક વંશાવલી તેમજ શતપથ 'આહલ્ય ઉપરથી લેવાયલી શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયની જનમેજય પારિક્ષિત અને દેવાપિ શૌનકની આખ્યાયિકા એ બેક સૌતિએ પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં છે. એ ઉપરાંત મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં પણ જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આગળ જણાવેલા વિચારને વિશેષ ટેકા મળે છે. શતપથ આહલ્યની પેઠે એ રચણે પણ જનમેજય, શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન, અને હ્રીમસેન એ ચારે ભાઇઓનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, અને "પાપકૃત્ય" એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે અહીં પણ એની એજ શતપથ આહલ્યની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે, અને એ અધ્યાય ગદ્યમાં હોવાથી કેઈ જૂના ઇતિહાસનો અવશેષ હોય તેના જેવો જણાય છે. એ અધ્યાયમાં જનમેજયને અર્જુનનો પૂર્વજ નહીં પણ યોષ્ઠો પ્રપૌત્રજ કહેલો છે. એ ઉપરથી યોક્તસ માલમ પડે છે કે 'જનમેજય પારિક્ષિત' એકજ હતો અને તે મહાભારતના વીર નરોનો વંશજ થતો હતો. પણ મહાભારતના જનમેજયના સમ્બન્ધમાં ઘોટાળો છે એ વાત કમૂલ કરીએ તોપણ જે અજઠલતાના પાપમાંથી જનમેજય મુક્ત થયો તે પાપ મહાભારતની લડાઈ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું એવું આપણાથી શા આધારે કહી શકાશે? અજઠલતા વિષે જરા કથન કરવામાં આવેલું તે ઉપરથી તૂટી પડીને મહાયુદ્ધનો ટોપ એના મોથા ઉપર મૂકવો એ વાસ્તવિક જણાતું નથી. જનમેજયે જે હત્યા કરી હતી તે કંઈ એના સમ્બન્ધમાં શતપથ આહલ્યમાંથી

આપણને કંઈ પણ સૂચના મળી શકતી નથી શાન્તપર્વના અધ્યાયમાં, આ વૈદિક આખ્યાયિકા ફરીથી આપવામાં આવી છે, ત્યાં આમળ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જનમેજયને હાથે અચાનક બ્રાહ્મણની હત્યા થઈ હતી. આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં એજ 'જનમેજય પારિક્ષિત' વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એણે કરેલું પાપ કેવા પ્રકારનું હતું તેના નિર્ણય કરવાનું કંઈ પણ સાધન આપણને મળી શકતું નથી. મહાભારતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તો યુદ્ધમાં એકજ બ્રાહ્મણનું-એકલા દ્રોણનું મૃત્યુ થયું જણાય છે. દ્રોણ એ બ્રાહ્મણના કરતાં લઠ્ઠાઈથી વધારે હતો, અને સહામા પક્ષના સરદાર તરીકે બીજાઓની હત્યા કરવાને એ આવ્યો હતો એટલે એને મારવો એમાં કોઈ પણ રીતનું પાપ નહોતું. ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય આ બાબતમાં ખુલ્લો છે, અને મહાભારતની અંદરજ એ નિર્ણય ઘણી વાર જણાવવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કંઈક બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી એ પાપની ગંભીરતા વધારી દઈને મહાભારતના યુદ્ધની સાથે એની એકતા કરી દેવી એ કેવી રીતે બની શકે તે હમારાથી સમજી શકાતું નથી.

વૈદિક સાહિત્યગ્રંથોમાં એક બીજો ફકરો છે તેના ઉપરથી પણ ધણાં ભૂલભરેલાં અનુમાનો કાઢવામાં આવ્યાં છે. શતપથ બ્રાહ્મણના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ચર્ચાપ્રસંગે યાજુર્વલ્ક્યને એનો પ્રતિપક્ષી પૂછે છે કે "પારિક્ષિતો (પરિક્ષિતના ઓકરાઓ) ક્યાં હતા?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાજુર્વલ્ક્ય કહે છે કે:—

“અશ્વમેધ કરનારાઓ સઘળા જ્યાં જાય છે ત્યાં.”

આ ઉપરથી વેગર એવું અનુમાન કરે છે કે “એ વખતે પારિક્ષિતોનો સમૂળગો વિનાશ થયો હશે, છતાં તેઓનું જીવન અને તેઓનો વિનાશ એ લોકોની સ્મૃતિમાં હજી તાજાં હશે અને એ સમ્બન્ધમાં લોકોને કેટલક રહેતું હશે.” વળી એક બીજો ઠેકાણો એણે કહ્યું છે કે “શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી એવું જણાય છે કે જનમેજય પારિક્ષિતનું સ્મરણ હજી લોકોને તાજું હશે અને એના તથા એના વંશના ઉદય

તથા અસ્તની હકીગત હજી તેઓના ચિત્તમાથી ખસી નહીં હોય.” હવે જ્યુહારણ્યક ઉપનિષદના જે ફક્ત વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં એવું કંઈ જણાતું નથી કે જે ઉપરથી પારિક્ષિતના છોકરાઓનો અધઃપાત થયો અથવા તો એ અધ પાત ધણો ભયકર હતો એવું અનુમાન નીકળી શકે. આપણે કમ્પૂન કરીએ કે પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એ બેઉ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં પરિક્ષિતના પુત્રે કરેલી બ્રહ્મહત્યાનો વિચાર હોવાને લીધે એ પુત્રો ત્યાં ગયા હશે કે કેમ તે વિષે શકા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તોપણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પારિક્ષિતોનો અધઃપાત થયો હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે આપણી પાસે શો આધાર છે? શું પારિક્ષિતોના યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો એવું ધારવામાં આવે છે? એ સમ્બન્ધમાં વેમરેજ પાછળથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે પારિક્ષિતો એ મહાભારતની લડાઈના આગેવાન હતા અને પ્રપત્ય તથા પાપને લીધે (તેઓનો અધઃપાત થયો નહોતો પણ) તેઓને વિજય મળ્યો હતો. હમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વેમરના આગલા અનુમાનને માટે કંઈ પણ આધાર નથી એટલુંજ નહીં, પણ પાછલા ભાગમાં એણે પોતે જે કહ્યું છે તેનાથી એ અનુમાન વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આખો ફકરો એણે ખરાખર તપાસ્યો જણાતો નથી, કારણ કે ઉત્તરમાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

“ત્યાં કે જ્યાં સઘળા અશ્વમેધ કરનારાઓ જાય છે, એટલે મહિકાની પાંખ જેવી અથવા અસ્ત્રાની અણી જેવી ન્હાની જગા જ્યાં આગળ છે તે દુનિયાની પેલી તરફ.....” આ ફકરાનો ખરેખરો ભાવાર્થ તો બાહ્ય ઉપરથી સમજાય છે તે પ્રમાણે એવો છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાથી એક ઋષિ જ્યાં જઈ શકે ત્યાંજ અશ્વમેધ કર્યાથી પણ જઈ શકાય છે. પારિક્ષિતોએ કંઈ પાપ કર્યું હશે તોપણ તે પાપ વિષે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં ઘણુંખરૂં મિચાર પણ નહીં આવ્યો હોય.

આ પ્રકરણનો સાર હવે આપણે ટૂંકામાં કહી નીકળીશું. બનેલા બનાવોનો ધતિહાસ આપણે એ વૈદિક સાહિત્યગ્રન્થોનો ઉદ્દેશ નથી એટલે એ ગ્રન્થોમાં પાંડવો વિષે અથવા મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કથન કરવામાં ન

આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી પાંડવો કદી યયાજ નહોતા અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી થઈજ નહોતી એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી, અને તેઓનાં જ કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ કવિકલ્પનાથીજ થઈ હોય એમ જણાતું નથી. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એની બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તોપણ એ બ્રહ્મહત્યા તે મહાભારતના યુદ્ધનો દોષ હતો એવું માનવાને માટે કોઈપણ રીતનો આધાર નથી. એવું જો માનવાનું હોત તો એ બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતની હતી તેના સમ્બન્ધમાં કંઈક વચનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણુંખડું ઉમેરવામાં આવ્યાં હોત. વળી પારિક્ષિતોનો વ્યવહારદષ્ટિએ કંઈ પણ અધ.પાત થયો હોય એવું પણ જણાતું નથી. એથી ઉપરું તેઓએ જ મ્હોટા મ્હોટા અશ્વમેધ કર્યા હતા તેને લીધે તેઓનું સ્મરણ કરવામાં કરવામાં આવતું હતું; અને તેઓએ અશ્વમેધ કર્યા હતા એ ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે તેઓની સંપત્તિનો સૂર્ય પૂરેપૂરો ઉદય થવા પામ્યો હતો.

આ પ્રમાણે પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ (જનમેજય નહીં) પણ પાંડવોજ હતા એટલું દર્શાવ્યા પછી મહાભારતમાં વર્ણવાયલા બનાવોનો સાર આપણે સંક્ષેપમાં કહી નહિયું, અને એમાં જ દંતકથાઓ આવે છે તેને આપણે ક્યાંતો ખાતલ કરીશું અથવા તો તેને સાદા રૂપમાં મૂકીશું.

પ્રકરણ ૩.

પાંડવોના પૂર્વજો.

મનુની પુત્રી ધૃતિ અને ચન્દ્રથી જન્મેા ઉત્પન્ન થયલા કહેવાય છે તે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં સૌથી પહેલો નામાંકિત રાજા પુરુરવા નામનો હતો. પુરુરવા અને ઉર્વશી નામની એક સ્વર્ગની અપ્સરા એ બેની વચ્ચેના પ્રેમ વિષે ઋગ્વેદમાં કથન કરાયલું છે અને કાવિદાસે પોતાના “વિક્રમોર્વશીય” નામના સુવિખ્યાત નાટક વડે કરીને એ બેકના પ્રેમને અમર કર્યો છે.

એજ વંશનો ખીજો પ્રખ્યાત રાજા 'યયાતિ' હતો. યયાતિ અને એની બે રાણીઓ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનું આખ્યાન એ મહાભારતના અત્યંત રસદાયી આખ્યાનોમાંનું એક છે અને એ આખ્યાન આ સ્થળે સવિસ્તર આપવા જેવું છે. ચન્દ્રવંશના ક્ષત્રિયો હજી સિંધુ નદીની પેલી તરફ રાજ્ય કરતા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે અસુરો, જે ઈરાનના આર્ય લોકો હતા એવું યથાર્થ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેના રાજા વૃષપર્વનો મુલક યયાતિના મુલકની નજીકમાં હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. શર્મિષ્ઠા એ ઈરાનના રાજા (વૃષપર્વ)ની પુત્રી હતી, અને દેવયાની એ એના ચુરુ શુકની પુત્રી હતી. એ બેઉ કન્યાઓ એક વખતે વનમાં ફરવાને માટે નીકળી પડી અને તેઓ એક દૂવા આગળ ન્હાવાને ગઈ. એ વખતે બૂવમાં તેઓનાં વસ્ત્ર અદ્દલઅદ્દલ થઈ ગયાં. બ્રાહ્મણની પુત્રી (દેવયાની) જરા ગુમાની હતી તેણે રાજકુંવરી તે જણે પોતાની લોડીજ હોય એવી રીતે તેને ગાળો દીધી, તે ઉપરથી રાજકુંવરી (શર્મિષ્ઠા)એ ચીડવાઇને તેને હડસેલો માર્યો અને દૂવામાં ફેંકી દીધી. યયાતિ ત્યાં આગળ અકસ્માત આવી પડે એ અને દેવયાનીની ચીસો એના સાંભળવામાં આવ્યાથી એણે દૂવા આગળ આવીને દેવયાનીને દૂવામાંથી બહાર કાઢી. આ ઉપકારના બદલામાં દેવયાનીએ એની સાથે પરણવાની ખુશી બતલાવી અને દેવયાનીના પિતાની સંમતિ સાથે યયાતિ અને દેવયાનીનાં લગ્ન થયાં. પોતાની સખી (શર્મિષ્ઠા)એ પોતાનું જે અપમાન કર્યું હતું તેનું વેર લેવાનું હજી દેવયાનીને બાકી હતું, તેથી ઘસી તરીકેનું કામ કરવાને માટે એણે શર્મિષ્ઠાના પિતા વૃષપર્વની પાસેથી શર્મિષ્ઠાની માંગણી કીધી. વૃષપર્વનો કંઈ ઉપાય નહોતો, એટલે દેવયાનીની આ અપમાનભરેલી માંગણી પણ તેને કબૂલ કરવી પડી, અને જે છોકરીએ અપરાધ કર્યો હતો તેને એણે આ પરણેલાં બેડાંને સ્વાધીન કરી દીધી.

દેવયાનીએ આ છોકરીને યયાતિના રાજમહેલમાં અનેક વર્ષો સુધી ખૂબી રાખી, પણ એ છોકરીને પોતે જે શિક્ષા કીધી હતી તેજ તેને ઉલટી લાભદાયી થઈ પડશે એવો ખ્યાલ દેવયાનીના સ્વપ્નમાં પણ નહોતો

આવ્યો. એક દિવસે તે સૂતી હતી એવામાં પોતાના પતિના જેવાજ રૂપ-
વાળા છોકરાઓના આવવાથી તે એકાએક ઝબકી ઊઠી અને તપાસ કરતાં
તેને માલમ પડ્યું કે એ છોકરાઓ યયાતિના હતા, અને તે શર્મિષ્ઠાને
પેટે અવતર્યા હતા. આ સમાચાર સાંભળીને તેને ઘણો ક્રોધ થયો અને
ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના પિતા પાસે જઈને પતિના આ અપરાધનું વેર લેવાની
તેણે માંગણી કરી. શુક્રાચાર્યે એ રાજાને એવો શાપ દીધો કે “ત્હને
આકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે !.” આ પ્રમાણે દેવયાનીએ પોતાની મૂર્ખાઈ
વડે કરીને પોતાની શત્રુને નુકસાન કરવા જતાં પોતાની જાતનેજ નુકસાન
કર્યું, અને આખરે પોતાના પતિની પાસેથીજ પોતાને માંગી લેવું પડ્યું
કે “આ શાપની ઉચ્ચતા ત્હમે ઓછી કરો !” આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે
ઉમેર્યું કે “એ વૃદ્ધાવસ્થા અન્ય કાઈ લેવાને રાજી હોય તો તેને આપી
શકાશે.” હવે યયાતિએ પોતાના છોકરાઓને વારા કરતી પૂછ્યું કે “ત્હમે
મહારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો ?” પણ પૂરુ સિવાય એકેએક છોકરાએ તેમ
કરવાની ના કહી પૂરુની પાસેથી મેળવેલા યૌવન વડે કરીને યયાતિએ અનેક
વર્ષો સુધી આ જગતની મોજમજાઓ ભોગવી. આખરે એને લાગ્યું કે—

“ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કુષ્ણવર્ત્તેવ ભૂય પ્વામિવર્ધતે ॥

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિયત્ત્વં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

નાલ્લભેકસ્ય તત્સર્વામિતિ મત્વા શમં વ્રજેત્ ॥”

(છટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાનો અન્ત આવતો નથી, પણ
અગ્નિમાં ઘૂતાદિ પદાર્થો પડવાથી જેવી રીતે અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય
છે તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જગતનું
સઘળું સુવર્ણ, સઘળું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસને બસ થતાં નથી;
માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સન્તોષ ધરવો જોઈએ.)

યયાતિએ પોતાના છોકરા પૂરુને બોલાવ્યો, તેને તેનું યૌવન પાછું
આપી દીધું, પોતાનું ઘડપણ તેને આપ્યું હતું તે તેની પાસેથી લઈ લીધું,
અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સઘળા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પેઠે એણે પણ

પોતાની એ રાણીઓને સાથે લઇને વનમાં નિવાસ કીધો. પૂરુએ પોતાનો પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં એણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો અને “રાજ્યનો અમલ તારાજ વંશમાં રહેશે” એ પ્રમાણે તેને કહ્યું.

યયાતિના આખ્યાનમાંથી જે ઉત્તમ ઉપદેશ નીકળે છે તેને લીધે એ આખ્યાન ધણું સુંદર લાગે છે, પણ તે સિવાય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પણ એ આખ્યાન ધણું ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો આપણે જોયું કે એ વખતે ચન્દ્રવંશના આર્ય લોકો હજી સિંધુ નદીની પેલી તરફ વસતા હતા. ખ્રીષ્ટુ, એ વખતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેક વર્ણની વચ્ચે લગભગ વહેર એ ઘણી સાધારણ વસ્તુ ગણાતી હતી. ત્રીજું એ કે યયાતિને યદુ, તુર્વસુ, દ્રુથુ, પૂરુ, અને અંતુ એ પ્રમાણે પાંચ છોકરાઓ હતા. યદુના વંશજો તે યાદવો, તુર્વસુના વંશજો તે યવનો, દ્રુથુના વંશજો તે ભોજ લોકો, પૂરુના વંશજો તે પૌરવો (અથવા પાછળથી વપરાયતું નામ કહીએ તો “ભરતો”) અને અનુના વંશજો તે મલેચ્છ લોકો. આ પ્રમાણે યયાતિ એ અનેક પ્રજાઓનો પૂર્વજ હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમાંની યાદવ, ભોજ, અને પૌરવ એ ત્રણ પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ હતી, અને ચોથી યવનોની પ્રજા તે પશ્ચિમ તરફ ગઈ હતી. અહીં જે નામો જણાવવામાં આવ્યાં છે તે અદ્ય બદ્ય યયાં હોય એમ બનવા ભેગ છે. કદાચ અનુના વંશજોને યવનો કહેવા જોઈતા હતા, અને ઈરાનીઓના “તુરાન” અને આધુનિક ઇતિહાસના “તુર્ક” એ નામોની સાથે “તુર્વસુ” એ નામ કંઈક મળતું આવતું જણાય છે તેથી કદાચ તુર્વસુના વંશજોને મલેચ્છ કહેવા જોઈતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા અન્યને આપી દીધાની જે વાર્તા છે તેને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી આ પ્રમાણેનું સાદુ રૂપ આપી શકાય:- ધણુંખરૂં યયાતિ વૃદ્ધ થયો હોવા છતાં દેવયાનીના પુત્રોને રાજ્યસત્તામાં ભાગ લેવા દેવાનું એનાથી નહીં બની શક્યું હોય. એ છોકરાઓ પોતાની માતાના જેવાજ ઉદ્દત હશે. તેઓએ રાજ્યસત્તા છોડી દેવાનું એને કહ્યું હશે, પણ એ વૃદ્ધ પુરુષ હજી રાજ્ય કરવા જેવો સમર્થ છે અને રાજ્યસત્તા છોડી દેવાને એ તૈયાર નથી એવું તેઓના જોવામાં આવ્યું હશે એટલે તેઓએ

એની સ્થાને બંડ ઉઠાવ્યું હશે. પરિણામે યમાતિએ તેઓને કાઢી મૂક્યા હશે, અને એ કામમાં એના પુત્ર પૂરુષે એને મદદ કરી હશે. પોતાનો પુત્રધર્મ બંજવીને આખરે વારસામાં પૂરુષે પોતાના પિતાની રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે.

પરુના વંશજોમાં પહેલો પ્રખ્યાત રાજા દુષ્યન્ત હતો. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું આખ્યાન સંસ્કૃત કવિતાના દરેક વાંચનારને જાણીતું છે, કારણ કે કાલિદાસના જે સુંદર નાટકનાં જેથે કવિએ આટલાં બધાં વખાણ કર્યાં છે તે નાટક એ આખ્યાન ઉપરથીજ રચાયેલું છે. પણ મહાભારતની શકુન્તલા અને કાલિદાસની શકુન્તલા એ બેમાં ઘણોજ ફેર છે. કાલિદાસે શકુન્તલાને એક સુધરેલી અને બહીકણ સ્ત્રી તરીકે ચિત્રી છે, પણ મહાભારતની શકુન્તલા એવી નથી. મહાભારતની શકુન્તલાને નીતિના ગૌરવનું જ્ઞાન હતું. તે એક નિખાલસ હૃદયની આત્મ કન્યા હતી. અરણ્યના આશ્રમ આગળ દુષ્યન્ત રાજા અકસ્માત આવી પહોંચ્યો હતો તે વખતે શકુન્તલાને પાલક પિતા ત્યાં આગળ નહોતો. ગાંધર્વવિવાહથી દુષ્યન્ત રાજા એની સાથે પરણ્યો હતો, અને એ વિવાહનો કોઈ સાક્ષી નહોતો. કંટલાંક નર્પ પુત્રી પોતાના પુત્રને સાથે લઈને અને અરણ્યના આશ્રમને તજીને શકુન્તલા પોતાના પતિની રાજધાની તરફ જાય છે ત્યાં આગળ જરસભાની વચ્ચે દુષ્યન્ત રાજા એની સાથે પોતાનાં લગ્ન થયાની વાત જ નાકબૂલ કરે છે. તે વખતે એ કહે છે કે “ રાજાઓના કરતાં, રે ! બાળકોના કરતાં પણ, સત્ય એ વધારે કીમતી વસ્તુ છે, ” અને જણાવે છે કે “ જે માણસને સત્યની દરકાર નથી તે માણસ મ્હારો પતિ હોય તોપણ તેની સોજત મ્હારે જોઈતી નથી. ” રાજાએ પોતાની પ્રજાની ખાત્રી કરવાને માટેજ આ યુક્તિ કરી હતી, અને “ શકુન્તલા તે ખરેખરી દુષ્યન્તની સ્ત્રી છે ” એવી આકાશવાણી થાય છે એટલે એ શકુન્તલાને પોતાની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારે છે. નીતિબળવાળી કન્યાની સાથેનાં સ્નેહલગ્નને પરિણામે સુરત નામના સંતાનનો જન્મ થયો હતો તે આગળ જતાં પૂરુવશનો સૌથી મશરૂરી રાજા ગણાયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં છેક ગંગાચમુનાના સંગમ સુધીના પ્રદેશો એણે જીત્યા હતા અને ત્યાં મરુ કર્યા હતા એમ જણાય છે; અને

શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૯મા કાંડમાં એક શ્લોક આવે છે તેમાં ગંગા અને યમુનાના કિનારાઓ ઉપર એણે જે અશ્વમેધ કર્યા હતા તેનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. એના નામ ઉપરથી એના વંશજોનુંજ નહીં, પણ આખા દેશનું નવું નામ પડ્યું હતું, અને આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હિંદુસ્તાનને માટે “ ભરતભૂમિ ” એજ નામ વાપરવામાં આવે છે.

ભરતના વંશજો ધણા પ્રતાપી હતા. તેઓ પંજાબના મુલકમાં વસતા હતા અને ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ ગંગા-યમુનાના પ્રદેશો સુધી તેઓએ પોતાનાં સંસ્થાન કર્યાં હતાં. વેદ સમયના સાહિત્યગ્રન્થોમાં પણ ભરતોને બહાદુર લોકો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે (દત્તનું “ હિંદુસ્તાન ”). ભરતના વંશજોમાં એક હુસ્તી કરીને હતો તેણે ગંગા નદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું અને એ હસ્તિનાપુર તે એક નવા દેશની રાજધાની તરીકે ગણાયું. ભરત લોકો હવે પંજાબથી હંમેશને માટે ખસીને ગંગા નદી આગળ આવી રહ્યા હોય એમ જણાય છે અને હુસ્તીના પ્રપૌત્ર કુરુએ ગંગા અને યમુના નદીના ઉપવા પ્રવાહોની વચ્ચેના તેમજ દિલ્હીની ઉત્તરે અને યમુના નદીની પશ્ચિમે આવેલા ક્ષણદ્રુપ મેદાનને “ કુરુક્ષેત્ર ” એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હવે ધણી સારી સિયતિમાં આવ્યા અને તેઓ તથા ગંગા નદીની પૂર્વમાં અને જગત્ દક્ષિણ તરફ વસનારા પંચાલ લોકો એ બેઉને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં ધણા સુધરેલા અને પ્રતાપી કહેવામાં આવ્યા છે.

આ રસાળ અને સમૃદ્ધિમાન ભૂમિ ઉપર કુરુ વંશના જે રાજાઓએ પાછળથી રાજ્ય કીધું હતું તેઓને હમે આગળ પ્રકરણમાં ગણાવી ગયા હિયે. આ સ્થળે એ વંશની હકીકત શાન્તનુ રાજથી શરૂ કરીને આપણે આગળ ચલાવીશું. શાન્તનુ રાજને ગંગા નદીથી ભીષ્મ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ ભીષ્મ ને મહાભારતનું એક ધર્મજનું સુંદર પાત્ર છે. એ પુત્રનો જન્મ થયા પછી ગંગા નદીએ શાન્તનુ રાજનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સત્યવતી નામની માત્રીની કન્યા સાથે શાન્તનુ રાજને પ્રેમ થયો, પણ સત્યવતીએ કહ્યું કે “ મ્હારો જે પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે એવું

તહાને વચન આપો તોજ હું તહારી સાથે પરણું.” શાન્તનુ રાજ આ શરત કબૂલ કરીને લીળાનો રાજગાદી ઉપરનો હક છીનવી લેવા રાજ નહોતો; પણ લીળે પોતેજ પોતાના બાપને ગુંચવણમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક એણે છોડી દીધો એટલુંજ નહીં, પણ સત્યવતી અને તેને જે પુત્રો થાય તેની સાથે વિગ્રહ કરે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ ન રહે એટલા માટે પરણવુંજ નહીં એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા છેક છેલ્લી ધડી સુધી એણે બરાબર પાળી અને એના સ્વાર્થ-ત્યાગ તથા ધર્મયુદ્ધિને લીધે એણે એવી ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદન કરી કે હજી પણ હિંદુસ્તાનના લોકો એના નામનો ઉચ્ચાર ધણાજ માનપૂર્વક કરે છે.

સત્યવતીથી શાન્તનુને જે પુત્ર થયા તેમાંનો એક બચપણમાં મરી ગયો. કુરુઓના રાજની પદવી શાન્તનુ પછી એના પુત્ર વિચિત્રવીર્યને મળી. કાશીના રાજની પાસથી અંબિકા અને અંબાલિકા એ જે સ્ત્રીઓને લીળમ જોરજુલમથી લઈ આવ્યો હતો તે બેકતી સાથે લીળે વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કર્યાં, તોપણ તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. સત્યવતીનાં શાન્તનુની સાથે લગ્ન થયાં ત્યાર પહેલાં એને પરાશર યુનિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એ પુત્ર તે બીજે કોઈ નહીં પણ મહાભારતનો રચનાર અને વેદોની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ પોતે હતો. હવે લીળમની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસને પોતાના સાવકા ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય)ની વિધવાઓથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું, અને એ પ્રમાણે નિયોગથી વિચિત્રવીર્યને ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એક “દાસી”ને પેટે વ્યાસનો એક ત્રીજો પુત્ર વિદુર જન્મ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો; અને કેટલાક સમય સુધી પાંડુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી પાંડુ રાજએ અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો અને આખરે અરણ્યમાંજ મરણ પામ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને વિષે એવું જણાવવામાં આવે છે કે એની સ્ત્રી ગાંધારી, એટલે ગાંધારના રાજની પુત્રી હતી, તેનાથી એને સો પુત્રો થયા હતા, તેમાંના દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ બે મુખ્ય હતા. પાંડવો અથવા પાંડુના પુત્રોની સાથે મહાભારતનું યુદ્ધ જોઓએ કર્યું હતું તે આ હતો. પાંડુ રાજની પાંડવોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તેનું વર્ણન આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં આપીશું.

પ્રકરણ ૪.

તેઓનો જન્મ, બાલ્યાવસ્થા અને દ્રૌપદી સાથે લગ્ન.

મહાભારતમા કહ્યું છે કે પાંડુ રાજાને મૃગયા કરવાનો ધણો શોખ હતો, અને લીંગના મત્રીપણા નીચે રાજ્ય ચલાવવાનું કામ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપીને મૃગયા કરવામાં જ એ પોતાનો સમય ગાળતો હતો વનમા એ પોતાની બે સ્ત્રીઓને લઇને રહેતો હતો અને હજી ત્યાં જંગલના ખીજા પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો બટકતો હતો. એક દિવસ હરણીની સાથે વિહાર કરતું એક હરણ એના જોનામા આવ્યું તેની એણે હસા કરી. પછી પાછળથી એને ખબર પડી કે એ ખરેખર્ હરણ નહોતું, પણ એક ઋષિએ પોતાના શોખને ખાતર હરણનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. ઋષિએ એને શાપ દીધો કે “તું પણ એવી રીતે વિહાર કરતો હોઈશ તે વખતમાજ મરણ પામીશ.” સાર પછી પાંડુને ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો, પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરવાનું એણે છોડી દીધું, અને તપશ્ચર્યા કરવા માટે એ હિમાલય પર્વત ઉપર ગયો ત્યાં આગળ અનેક વર્ષો સુધી એણે તપસી તરીકેનું જીવન ગાળ્યું. પણ પુત્ર વિના કોઈને મુક્તિ મળી શકતી નહીં એ વાત એની જાણમા હોવાથી એણે પુત્રપ્રાપ્તિને માટે પોતાની સ્ત્રીઓ કુન્તી અને માદ્રીને નિયોગના રિવાજનો આશ્રય લેવાનું કહ્યું કુન્તી જે વખતે કુમારિકા હતી તે વખતે એક ઋષિ તરફથી એને પાંચ મત્રો આપવામા આવ્યા હતા. એ મત્રોના પ્રભાવ વડે કરીને પાંચ દેવતાઓને પોતાની પામે બોલાવી શકાય એવું હતું એ દેવતાઓને એણે હવે બોલાવ્યા, અને ધર્મ, વાયુ, અને ઇન્દ્ર, એ ત્રણ દેવતાઓથી એને ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા તેના ક્રમશઃ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એ પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યા. પોતાની પામે બે મત્રો બાકી રહ્યા તે એણે પોતાની સપત્ની માદ્રીને આપ્યા, અને તેને પણ બેડ અશ્વિનીકુમારોથી બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ, તેના નકુલ અને સહદેવ એ પ્રમાણે નામ રાખવામા આવ્યા. પાંડુ હવે સન્તોષ પામ્યો,

પણ એક દિવસે ઋષિનો આપેલો શાપ એનાથી ભૂલી જવાયો અને એ મનમથના વિકારને વશ થયો. એનીજ ચિતા ઉપર માદ્રી બળા મૂકી કુન્તી અને તેના પાંચ છોકરાઓને અરણ્યના બ્રાહ્મણોએ હસ્તિનાપુર ખેંચાડી દીધાં. દૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓએ નવાં આવેલાં માણસો તરફ ધર્મીભાવ રાખીને કેટલાક વાંધા ઉઠાવ્યા, પણ દૃતરાષ્ટ્ર અને હાથી પાંડુના પુત્રો ગણીને પાંડવોનો સત્કાર કર્યો અને કુદુમ્બનાં માણસો તરીકે તેઓને કુદુમ્બમાં દાખલ કર્યાં.

મહાભારતની લડાઈના અગ્રણીઓ (પાંડવો)ના જન્મ વિષેની દંતકથા આ પ્રમાણે છે. સઘળા પ્રજાઓમાં અને સઘળા ધર્મોમાં વીર નરો અને પેઝંખરોની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં આવા અદ્ભુત અને અસાધારણ પ્રસંગો કલ્પવામાં આવ્યા હોય છે, અને જે વીર નરો પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર યદ્યપિ ગયલા કહેવાય છે તેમની ઉત્પત્તિ દેવતાઓથી થયેલી હિંદુઓએ કલ્પી હોય તો તેમાં કંઈ પંથુ આશ્ચર્ય જેવું નથી. તોપણ કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેઓ અદ્ભુત પરાક્રમનાં અને દિવ્ય સામર્થ્યવાળાં કૃત્યો તરફજ જુએ છે અને ઉત્પત્તિની અસાધારણતા વિષે કંઈપણ દરકાર રાખતા નથી. એવા માણસો દંતકથાઓમાંથી અકદરતી પ્રસંગોને કાઢી નાંખવાનું પસંદ કરે છે, અને ઉપલી દંતકથામાંથી ઋષિના શાપની અને દેવતાઓને બોલાવી શકાય એવા મંત્રોની હકીકત આપણે કાઢી નાંખીએ તો એ દંત-કથાને યુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવું સ્વરૂપ આપવું મુશ્કેલ જણાશે નહીં.

કુન્તી અને માદ્રી એ કાણુ હતાં તે આપણે આ સ્થળે જણાવીશું. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે કુન્તી એ વસુદેવના પિતા અને કૃષ્ણના પિતામહ શૂરુની પુત્રી હતી. તેનું અસલ નામ “પ્રુથ્વા” (અથવા મહોદી) હતું, પણ શૂરના કાકાનો છોકરો, જે કુન્તિભોજનો રાજા હતો, તેને એ દત્તક આપવામાં આવી હતી ત્યારનું એનું “કુન્તી” એવું નામ પડ્યું હતું. એક સ્વયંવરમાં એનો પાંડુની સાથે લગ્ન થયાં. ભોજ લોકોનું રાજ્ય હસ્તિના-પુરની દક્ષિણમાં આવેલું હતું અને ઘણું કરીને મધ્ય હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફની હદ સુધી ફેલાયેલું હતું. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે ૩

ભોજ અને યાદવ એ બેઉ પ્રજાઓનો સમ્બન્ધ ધણો નિકટનો હતો. માદ્રી એ મદ્ર લોકો, જેઓનો મુલક સરહદ ઉપર આવેલો હતો, તેઓના રાજની પુત્રી હતી. મંદ્ર લોકો હંડા મુલકમાંથી આવેલા હોવાથી તેઓની ક્રાન્તિ સારી હશે એવું અનુમાન થાય છે. મદ્ર દેશની કન્યાને પરણવાનો હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોને ખાસ શોખ હતો એમ જણાય છે. મદ્ર દેશના રાજને કીમતી બેટા આપીને લીખે પાંડુને માટે માદ્રીને મેળવી હતી. માદ્રીનો બાઈ શક્ય એ મહાભારતના યુદ્ધનો અગ્રણી હતો અને એ પાંડવોની વિરુદ્ધ લડ્યો હતો.

કુરુઓના રાજ તરીકે પાંડુએ સંપૂર્ણ સત્તા મેળવી હશે ત્યાર પછી મૃગયાવિહારમાં અને પોતાની ધર્મપત્નીઓના સહવાસમાં એણે પોતાનો કાળ ગાળવા માંડ્યો હશે અને મ્હોટે ભાગે એણે હિમાલયના શીતળ પ્રદેશોમાં રહેવાનું રાખ્યું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. થોડા વખતમાં મોજશોખ મારવાની એને આદત પડી ગઈ હશે એ પણ સંભવાઈ શકે છે. એના જીવન દરમ્યાન અથવા તો એના મરણ પછી એની પત્નીઓએ નિયોગ વડે કરીને પાંચ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા હશે; કારણ કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં, ખાસ કરીને રાજાઓમાં, સંતતિ એ સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ ગણાતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે આપણે ધારી શકીએ તે પ્રમાણે પૃથાના પુત્રો જન્મવાનું હતા અને માદ્રીના પુત્રો રૂપવાન હતા. પાંચે જણાએ યુદ્ધકળામાં કુશળ હતા અને તેઓનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું હતું. અને પ્રાચીન આર્યો એવું માનતા હતા કે ઉંચાં કર્મોંએ ઉંચા જન્મનું જ પરિણામ છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના એક આખ્યાનમાં પ્રાચીન આર્યોની આ દૃઢ માન્યતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સત્યકામ જાજાએ એક ઋષિની ખાસે જઈને ઉપદેશ માંગ્યો ત્યારે ઋષિએ પૂછ્યું કે “ત્હાઈ નામ શું છે? અને ત્હારા પિતાનું નામ શું છે?” સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે “મ્હાઈ પોતાનું નામ સત્યકામ જાજાવ છે અને મ્હારી માએ મ્હને એવું કહ્યું છે કે ત્હારા પિતા કોણ હતા તે હું જાણતી નથી.” ઋષિએ કહ્યું કે, “તું જાહનુનો પુત્ર છે, કારણ કે તું સાચું બોલે છે.”

આ કારણથી પાંડવોના સમયનાં અને પાંડવોની પછીના સમયનાં માણસોએ પાંડવોની ઉત્પત્તિ દેવતાઓથી થયેલી ગણી હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું નથી.

પણ દરેક યુગમાં કેટલાંક શંકાશીલ વૃત્તિનાં માણસો હોય છેજ, અને મહાભારતના સમયમાં પણ પાંડવો એ પાંડુના હઠધર પુત્રો ખરા કે નહીં તે વિષે શંકા ધરાવનારા માણસો હતા એવું મહાભારતની અંદરથીજ આપણને માલુમ પડે છે. હસ્તિનાપુરમાં કેટલાક કહેતા કે પાંડવો એ પાંડુના પુત્રો છે અને કેટલાક કહેતા કે પાંડવોનો જન્મ તો પાંડુના મરણ પછી લાંબો વખત વીણા બાદ થયો હતો એટલે પાંડવો એ પાંડુના પુત્રો કેવી રીતે હોઈ શકે? પરંતુ તેઓ કહેતા કે ગમે તેમ હોય પણ “ પાંડવોને હમે માન આપીએ છિયે; પાંડુના પુત્રોનો સત્કાર કરતાં હમને આનન્દ થાય છે.” * પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની વચ્ચે દ્વેષભાવ વધતો ગયો હતો અને પરિણામે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ભારે સંગ્રામ થયો હતો તેનું મૂળ કારણ પણ ધણુંખરૂં પાંડવોની ઉત્પત્તિ વિષે આવી રીતની શંકા આવી રહી હતી તેજ હશે.

શુદ્ધિદિર અથવા ધર્મ એ દુર્યોધનના કરતાં એક વર્ષ મોટો હતો અને હીમ તથા દુર્યોધનને વિષે મહાભારતમાં એવું કહ્યું છે કે એ બેકેનો જન્મ એકજ દિવસે થયો હતો, એટલે બીજો દરેક બાઈ ઝાઝામાં ઝાઝો અઢેક વર્ષ ન્હાનો હશે એમ જણાય છે. પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાં લાવવામાં આવ્યા તે વખતે તેઓની ઉંમર કેટલી હતી તે જણાવવામાં આવ્યું નથી, પણ વેદવિદ્યા તેમજ ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ એવા દ્રૌણાચાર્યની દેખરેખ હેઠળ તેઓને પોતાના બાપદાદાના ઘરમાં પ્રથમનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. એ શિક્ષણને માટેજ દ્રૌણાચાર્યને ખાસ રાખવામાં આવ્યા હતા, અને એ ૧૦૬ છોકરાઓને એકસરખી સંભાળથી શિખવતા હતા. પણ વયસો પાંડવ, અર્જુન, તે એનો માનીતો શિષ્ય હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં એ બીજા સઘળા

* “ આહુઃ કોચિન્ન તસ્યૈત તસ્યૈત્ત્વમ્મિતિ ચાપેરે ” ઇત્યાદિ. આ”

શિષ્યો કરતાં ચઢી જાય એવો હતો. હાલના વખતમાં તોપ અને ગોળો એ જેમ લડાઈનાં મુખ્ય સાધન ગણાય છે તેમ એ વખતે ધનુષ અને ખાણ એ લડાઈનાં મુખ્ય સાધન ગણાતાં હતાં અને હવે પત્રીના પ્રકરણમાં ધનુષખાણના સમ્બન્ધમાં વધારે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આપણને જરૂર પડશે. ભીમ અને દુર્યોધન એ બંને કસરતયાજી હતા અને કુસ્તી કરવામાં તેમજ ગદાયુદ્ધ કરવામાં બંને એકસરખા નિપુણ હતા, પણ એમાં ભીમ વધારે જખરો હતો. દુર્યોધન અને એના બાઈએના હૃદયમાં જ્યેષ્ઠપતે અગ્નિ પ્રથમથીજ સળગતો હતો તેમાં પાંડવોનાં અધ્યાતાં બળ તથા નિપુણતાને લીધે વધારો થયો, અને એક દિવસે સર્વે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર રમવા ગયા હતા તે વખતે ભીમ ત્યાં આગળ ઉધી ગયો હતો તેને ઉચકીને તેઓએ નદીમાં ફેંકી દીધો. સઘળા બાઈઓ ઘેર પાછા આવ્યા પણ ભીમ પાછો આવેલો જણાયો નહીં ત્યારે એની માતા કુંતીએ ધણું કલ્પાન્ત કર્યું. ભીમને માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે નદીમાંના સર્પો એને નાગયોગમાં લઈ ગયા, અને ત્યાં આગળ જીવનનું અમૃત એના પીવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે એ સહીસવામત ઘેર પાછો આવ્યો તેથી એના શત્રુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને પાંડવોને અને પાંડવોની માતાને ઘણો આનન્દ થયો. ધણુંખરું, સર્પદંશને લીધે ઈંડા પાણીની અંદર રહેવા છતાં ભીમનું મૃત્યુ નહીં થયું હોય અને જે વિપતે એ પાચન કરી ગયો હશે તેનાથી એનામાં નયું બળ આવ્યું હશે.

રાજકુમારોની કેળવણી થોડાં વર્ષમાં પૂરી થઈ અને એ કેળવણીથી તેઓને જે જ્ઞાન મળ્યું હતું તેની પરીક્ષા કરવાને માટે એક મ્હોટો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો. એ મેળાવડાનું મહાભારતમાં ધણું સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અને એ વર્ણનથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા રાજકુમારોને કેવી રીતની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. દ્રોણની સૂચના ઉપરથી નગર બહાર એક મ્હોટો મંડપ તૈયાર કરવાનો હુકમ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી આપવામાં આવ્યો હતો અને એ મંડપની દેખરેખ રાખવાનું કામ દ્રોણને પોતાનેજ એપવામા આવ્યું હતું. સુકર?

કરેલે દિવસે મેળાપડાના સ્થળ આગળ શહેરના લોકો ભેગા થયા. આંધ્રુજો.
ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેની સ્ત્રી ગાંધારી, કુન્તી અને રાજકુટુંબનાં ખીજાં માણસો
સર્વે ત્યાં આગળ ગયાં અને પોતપોતાની જગાએ જોઠવાઈ ગયાં. પછી
રમતમાં ભાગ લેનારાઓના આગમનની ખબર આપવાને માટે રણુશીંગડાઓ
ટુંકાયાં એટલે પ્રેક્ષકમંડળમાં એકદમ શાન્તિ પ્રસરી ગઈ અને સફેદ દાઢી
તથા સફેદ વસ્ત્રને લીધે ગંભીર જણાતા દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોને અક્ષેક
પછી અક્ષેક યુદ્ધના મેદાનમાં દાખલ કર્યાં. ત્યાં આગળ ધનુષ્યને વાળવાની,
તીરોને રેંકવાની, અશ્વો પર સ્વારી કરવાની, હાથીને ચલાવવાની, તરવારથી
લડવાની, અને ગદાયુદ્ધ કરવાની કળાઓમાં રાજકુમારોએ પોતપોતાની
નિપુણતા પ્રકટ કરી. મજબૂત શરીરના દુર્યોધન અને ભીમ એ બે જણાઓ
હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા તે વખતે પ્રેક્ષકમંડળે હર્ષના
નાદ કર્યા, અને પ્રમંથ ખોળીને એક ખીજા ઉપર પ્રહાર કરવાની તેઓએ
શરૂઆત કીધી તે વખતે દુર્યોધન જીતશે કે ભીમ જીતશે તેના સમ્બન્ધમાં
પ્રેક્ષકમંડળના જુદા જુદા મત થયા, અને એ જુદા જુદા મતવાળાઓએ
એક ખીજાની સાથે શરત બકવા માંડી. દ્રોણે એ મતભેદ જોયો અને એ
યુદ્ધને અનિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું હતું એવું અને લાગ્યું એટલે એના પુત્ર
અશ્વત્થામાને એણે યુદ્ધ બંધ કરવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે “સૌથી વધારે
નિપુણ અને સૌથી વધારે માનીતા, મહારા પોતાના પુત્ર કરતાં પણ વધારે
પ્રિય એવા શિષ્યને હવે હું ત્હમારી આગળ રજુ કરું છું.” પછી અર્જુન
રણક્ષેત્રમાં દાખલ થયો. એણે સુનેરી બખ્તર પહેર્યું હતું. હાથ તેમજ મસ્તકને
માટે એણે ઢાંકણ રાખ્યાં હતાં. એના ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય હતું અને
એના જમણા હાથમાં બાણ હતાં. પાછાં રણુશીંગડાઓ સંભળાયાં, યંબો
ટુંકાયા, અને ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે ‘હવે શું થાય છે?’ તેના જવાબમાં
વિદુરે અને કૃત્યુ કે ‘સમ્રાજા ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન હવે રણક્ષેત્રમાં
દાખલ થયો છે.’ અર્જુને હવે ધનુર્વિદ્યામાં પોતાની નિપુણતા દર્શાવવા
માંડી. સોદાનું એક ગોળ ચક્ર ફરતું હકર હતું તેના મ્હોંની આરપાર જાય
એવી રીતે પાંચ તીરો ઉપરાયાપરી એણે ફેંક્યાં, અને તે તીરો એટલી

ઝડપથી દેંડ્યાં કે જાણે એકજ તીર દેંડ્યુ હોય એવું લાગે. એવીજ રીતનાં બીજાં પણ કેટલાક પગક્રમે એણે કરી બતાવ્યા, અને પછી અસ્થિધામાં પોતાની જે કુશળતા હતી તે એણે દર્શાવી. (એ વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે કહીશું). પછી સફાર્થ સાથે અને ઉતાવળથી રથમાં ચઢતો જાય અને પાછો રથમાંથી ઉતરતો જાય એવી રીતે એ રથમાં બેસીને આમતેમ ફર્યો અને ગદાના તેમજ તરવારના ખેત્રો પણ એણે કરી બતાવ્યા. આ સધળા પ્રયોગો એ કરી બતાવતો હતો તે વખતે વારવાર હર્ષના નાદ થયા જતા હતા અને એણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું એટલે રણશીંગડાઓ પાઠાં ધુંકાવા માંડ્યાં. એ રણશીંગડાઓનો અવાજ ભાગ્યે અંધ થયો હશે એટલામાં પ્રવેશદ્વાર આગળ ભારે ઘેઘાટ યઈ રહ્યો અને એક ઉંચા કદનો અને મજબૂત શરીરનો, ધનુષ તથા તીરને ધારણ કરનારો, અને ભુગ્મણે ઠોકનારો વીર પુરુષ રણક્ષેત્રમાં દાખલ થયો. દ્રોણ અને એના શિષ્યો અને મંડપનો દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રી પ્રવેશદ્વાર તરફ જોઈ રહ્યા, અને કહ્યું પ્રવેશ કરીને દ્રોણ અને કૃપને કંઈક ઓછા માન સાથે નમસ્કાર કર્યા અને અર્જુન તરફ જોઈને કહ્યું કે “તું જે જે પરાક્રમે કર્યા છે તે સધળાં હું પણ કરી બતાવીશ. તારી જાતને માટે તું મિથ્યા અભિમાન ધરાવતો નહીં.” આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ સાથે પ્રેક્ષકમંડળે જાનું યઈ ગયું અને દુર્યોધનના મુખ ઉપર આનન્દનો પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો તેજ વખતે અર્જુન જરા-એક શરમિદો અને કોપાયમાન બની ગયો. પણ દ્રોણે કહ્યુંને પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવવાની રજા આપી, અને અર્જુનના કરેલા એક્રેએક ખેલ કરી બતાવીને એણે ધનુર્વિદ્યામાં પોતાની નિપુણતા દાખવી દુર્યોધન અને ભેડી ષડ્યો અને કહ્યું કે “હે મહાબાહુ! તું ભલે આવ્યો. તું મહારો મિત્ર થા અને કુરુઓના રાજ્યને ભોગવ.”

“સ્વાગતં તે મહાવાહો દિષ્ટ્વા પ્રાપ્તોઽસિ માનવ્.”

अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥”

કહ્યું જવાબ આપ્યો કે “તારી મિત્રતા કરતાં મને કંઈ પણ વધારે ઇષ્ટ નથી. અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવું એ મહારો અન્તરૂનો અભિલાષ છે.”

પછી દુર્યોધને કહ્યું: “હે કર્ણ! હીક બોલ્યો, મહારા શત્રુઓના મસ્તક ઉપર પગ મૂકવાને તું ખરેખરો લાયક પુરુષ છે.”

આ વખતે અર્જુનને સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું અપમાન થયું હોય એવું લાગ્યું અને એણે કહ્યું કે “હે કર્ણ! જેઓ વગર બોલાવ્યા આવે છે અને વગર પૂછે બોલ્યાં કરે છે તેઓને કેવું ક્ષણ મળે છે તે હું હમણાંજ ત્હને બતાવું છું.” કર્ણે આનો ઉત્તર વાળ્યો કે “રણભૂમિ એ જાહેર સ્થાન છે અને પરાક્રમ એજ દરેક કર્મને માટે જરૂરનો પરવાનો છે. ત્હારા આચાર્યના દેખતાં પણ હું ત્હને શિક્ષા કરીશ.”

પછી દ્રોણે અર્જુનને કર્ણની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાની રજા આપી, અને અર્જુન પોતાના ભાઈઓને ભેટીને અને પોતાના આચાર્યને નમસ્કાર કરીને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગયો. કર્ણ પણ પોતાના નવા મિત્રને ભેટ્યો અને લડવાને તૈયાર થયો. આ વખતે પાછા ત્રેક્ષકમંડળમાં બંને લડવૈયાઓના બે પક્ષ પડી ગયા હતા, પણ કુન્તીને એ વખતે મૂર્છા આવી ગઈ; કારણ કે શું કરવું તે એને સ્પષ્ટ થઈ નહોતું. આ પ્રસંગે કૃપ, જે દ્વંદ્વયુદ્ધના કાયદાઓમાં ધણી પાવરધો હતો, તે કુન્તીનું સાન્ત્વન કરતો બોલ્યો કે:—

“અયં પૃથાયાસ્તનયઃ કનીયાન્ પાંડુનંદનઃ ।
કૌરવો ભવતા સાર્થં દ્વંદ્વયુદ્ધં કરિષ્યસિ ॥
ત્વમપ્યેવં મહાવાહો, માતરં પિતરં કુલમ્ ।
કથયસ્વ નેત્રાણાં, ચેવાં ત્વં કુલભૂષણઃ ॥
તત્તો વિદિત્વા પાર્થસ્ત્વાં પ્રતિયોત્સ્યસિ ચા ન ચા ।
વૃથાકુલસમાચારૈર્ન યુદ્ધવન્તે નૃપાત્મજાઃ ॥”

(આ અર્જુન તે કુન્તીનો અને પાંડુનો પુત્ર છે, એ કુરુઓના કુળનો છે, તે ત્હારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરશે. હે મહાબાહુ! તું પણ ત્હારા માતૃપિતા કાણુ છે અને ત્હારું કુળ કયું છે તે મ્હને કહે. તે જાણ્યા પછી અર્જુન ત્હારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતરશે, કારણ કે જેઓનું કુળ અજાણ્યું હોય એવા માણસોની સાથે રાજકુમારો કદી યુદ્ધમાં ઉતરતા નથી.)

આ શમ્ભો બોલાયા એટલે વર્ષાદત્તા પાણીથી આદ્રે થયલા કમળની પેડે કંઈનું મસ્તક નીચું નથી ગયું. આ વખતે દુર્યોધન વચ્ચા બોલી ઉઠ્યો—

“ આચાર્ય ત્રિવિધા યોની રાજ્ઞાં શાસ્ત્રચિનિશ્ચયે ।

સત્કુલીનશ્ચ શૂરશ્ચ યશ્ચ સેનાં. પ્રકર્ષતિ ॥

યદ્યયં પ્રાહ્નુનો યુદ્ધે નારાજ્ઞા યોદ્ધુમિચ્છતિ ।

તસ્માદેવૌડગવિષયે મયા રાજ્યેડમિપિચ્ચતે ॥ ”

(આચાર્ય ! રાજ્યો ત્રણ પ્રકારના હોય છે - જેઓ રાજ્યકુળના હોય તે, જેઓ શૂરવીર હોય તે, અને જેઓ સેનાના અગ્રણી હોય તે. પણ ખરેખરે રાજ્ય ન હોય તેની સાથે લડવામાં અર્જુનને વાધો હોય તો અત્યારે ને અત્યારે અંગદેશનું રાજ્ય હું એને સોંપી દઉં છું. ”)

તરતજ કંઈના મસ્તક ઉપર એક સફેદ વસ્ત્ર ધરવામાં આવ્યું અને “તમારો વિજય થયો !” એ શમ્ભો સાથે લોકોએ એને નમન કર્યું ઉપકારની લાગણીથી ઉમરાતા અંત કરણ સાથે કંઈ દુર્યોધનને કહ્યું કે “આના બદલામાં હું તમને શું આપું ?” તેના જવાબમાં દુર્યોધને કહ્યું કે “તારી મિત્રતા સિનાય બીજી કંઈપણ મારે જોઈતું નથી.” આ વખતે સારથિની ચાતિનો એક વૃદ્ધ પુરુષ લાકડી વડે પોતાના શરીરને ટેકાવતો અને પોતાના પુત્રને એકએક જે સદ્ભાગ્ય અને સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેથી હર્ષના અશ્રુ પાડતો ત્યાં આગળ દાખલ થયો. કંઈ માનને ખાતર પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને પેલા વૃદ્ધ પુરુષે આશીર્વાદ સાથે અશ્રુ-ખિન્દુઓ પાડીને એ મસ્તક ભીનું કરી નાખ્યું. આ જોઈને ભીમ ખડખડ હસી પડ્યો અને બોલ્યો —

“ ન ત્વમર્હસિ પાર્થેન સૂતપુત્ર રणे વધમ્ ॥

કુલસ્ય સદશસ્તૂર્ણ પ્રતોદો ગૃહતાં ત્વયા ।

અંગરાજ્યં ચ નાર્હસ્ત્વમુપમોક્તું નરાધમ ॥ ”

(હે કંઈ ! અર્જુનને હાથે મરણ પામવાને તું લાયક નથી. ધનુષ છોડી નિ તું તારી આયુક્તજ લઈલે, અંગદેશના રાજ્યને પણ તું લાયક નથી.)

કોધથી કંપી રહેયો કર્ણુ માત્ર આકાશમાંના સૂર્ય તરફ જોઈ રહ્યો,
પણ દુર્યોધન પોતાના પ્રાત્નમંડળમાંથી આગળ ધસી આવ્યો અને બોલ્યો:-

“ વૃકોદ્ગર ન ચુકું તે વચનં વતુમોદૃશમ્ ।
ક્ષત્રિયાણાં વલં જ્યેષ્ઠં યોદ્ધવ્યં ક્ષત્રવંધુના ॥
શૂરાણાં ચ નદીનાં ચ દુર્વિદાઃ પ્રભવાઃ કિલ ।
ક્ષત્રિયેભ્યશ્ચ યે જાતા બ્રાહ્મણાસ્તે ચ તે શ્રુતાઃ ॥
• વિશ્વામિત્રપ્રભૃતયઃ પ્રાપ્તા બ્રહ્મત્વમવ્યયમ્ ।
ભવતાં ચ યથા જન્મ તદ્વ્યાગમિતં મથા ॥
સકુંડલં સકવચં સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ।
કથમાદિત્યસદૃશં મૃગી વ્યાઘ્રં જનિષ્યતિ ॥
પૃથ્વીરાજ્યમર્હોઽયં નાંગરાજ્યં નરેશ્વરઃ ।
યસ્ય વા મનુજસ્યેદં ન ક્ષાંતં મદ્ધિચેષ્ટિતમ્ ।
રથમારુહ્ય પદ્મ્યાં સ વિનામયતુ કાર્મુકમ્ ॥ ”

(ભીમસેન ! તું આવાં વચનો બોલે છે તે સુક્ત નથી. ક્ષત્રિયોના સમ્બન્ધમાં બળ એજ મ્હોટામાં મ્હોટી વસ્તુ છે, અને હલકામાં હલકો ક્ષત્રિય પણ જે બળવાળો હોય તો તે યુદ્ધ કરવાને યોગ્ય છે. શૂર પુરુષો અને નદીઓના પ્રભવ બળુવા ખરેખરા અધરા છે. ક્ષત્રિયોથી બ્રાહ્મણો પણ હિપ્ત થયલા બન્યા છે. વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓ પ્રથમ ક્ષત્રિય હતા, પણ પોતાની લાયકાત વડે કરીને તેઓએ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વળી ત્હારો પોતાનો જન્મ કેવી રીતે થયો હતો તે પણ હું સારી રીતે બોલું છું. કુંડળ કવચને ધારણ કરનારા અને સર્વ લક્ષણોથી સપર્ન થયલા આદિત્ય સરખા બાધનો ઝૂમળીને પેટે જન્મ ક્યાંથી થયો હોય ? આ નરેશ્વર એકલા અંગરાજ્યનેજ લાયક નહીં, પણ આખી પૃથ્વીના રાજ્યને લાયક છે. જે કોઈ માનવી મ્હારા કર્મની વિરુદ્ધ હોય તેને હું આગળ આવીને મનુષ્ય પાંકુ વાળવાનું કહું છું.)

આ વચનોથી આખા મંડપમાં હાહાકાર ધમ ધમ, પણ

સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, એટલે મસાલોના પ્રકાશ સાથે દુર્યોધન કર્ણુનો હાથ ઝાંલીને રક્ષક્ષેત્રની બહાર નીકળ્યો અને એના બીજા ભાઈઓ પણ એની પાછળ ગયા.

મહાભારતની અદર જે અતેક છટાદાર સંવાદો જોવામાં આવે છે તેના ઉદાહરણ તરીકે, એટલુંજ નહીં પણ એ સમયની રીતમાતનું અને પાત્રોના સ્વભાવનું એમા ઘણું સારું નિરૂપણ થયું છે તેને લીધે ઉપલેા વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આપી જવો હમે યોગ્ય ધાર્યો છે. પ્રાચીન સમયના પાશ્ચાત્ય આર્યોની યુદ્ધકુશળતાનું સ્કેટ નવવક્ત્રાદારે ઘણી સારી રીતે વર્ણન આપ્યું છે, અને આપણે જાણે તેજ આર્યોની વચમા જિમા હોઈએ એવું આ મહાભારતનો વૃત્તાન્ત વાંચતી વખતે આપણને લાગે છે. હિંમતવાન, નિર્ભય અને સત્યવાદી લડવૈયાઓની વચમાંજ આપણે જિમા હોઈએ, યોગ્યાયોગ્યના ચોક્કસ નિયમાનુસાર લડવામાં આવતાં હંધ્યુદ્ધોને આપણે જોતા હોઈએ, ઉંચા કુંજ તરફ જેટલા માનવી જોવામાં આવે તેટલાજ માનવી સાચા રૌર્ય તરફ પણ જોનારા વીર નરોના પગિચમાં આપણે આવતા હોઈએ, ન્હાની વચમાં કમનસીમે એકાદ વાર આડે માર્ગે ગઈ હોય છતાં શુદ્ધ જીવન ગાજતારી સન્નારીઓને આપણે પ્રત્યક્ષ નિરખતા હોઈએ એવું આ વૃત્તાન્ત વાંચતી વખતે આપણને લાગે છે. એ પાત્રો આપણી આગળ ખરેખરાં ઉમેવાંજ હોય તેવાં આજેહુબ જણાય છે, તેનીજ સાથે એનું આલેખન પણ ઘણું ગમ લેખન કરે એવું છે અને દરેક પાત્રનું સ્વભાવનિરૂપણ એવી સચોટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી તે પાત્રનું વ્યક્તિત્વ સ્ફુટ થાય છે અને તેનું સ્મરણ આપણા હૃદયમાંથી ખસતું નથી. મદમત દુર્યોધન, અભિમાની છતાં વક્ષાદાર કર્ણુ, લાગણીથી દોરવાઈ જનારો ભીમસેન, અને બળવાનું છતાં સ્થિર પ્રકૃતિનો અર્જુન એ સઘળાં પાત્રો આપણાં નયન આગળ રમી રહે છે, અને એમાંનું દરેક પાત્ર અનુકરણ ન થઈ શકે એવું, છતાં કોઈ ને કોઈ રીતે પણ નમૂનાદાર છે એટલું કહ્યું કર્યા વગર આપણને આલે એમ નથી.

મેળાવડો વિસર્જન થયો ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્ર ઘેર ગયો અને દ્વારેના તથા પાંડવોની વચ્ચે જે મિત્રભાવ ચોખ્ખો ઉત્પન્ન થયો હતો તેના

વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. એનો એક મંત્રી કલ્પિક નામનો હતો તેના કૃતિષ્ઠ સિદ્ધાન્તો મહાભારતમાં ઠીક વર્ણવવામાં આવ્યા છે, અને એ સિદ્ધાન્તો 'કલ્પિક નીતિ' એવા ખાસ નામથી જાણીતા છે. કલ્પિકે ધૃતરાષ્ટ્રને જ સલાહ આપી તે ધૃતરાષ્ટ્રે કબૂલ રાખી. પાંડવોને પ્રપચ્છી મારી નાંખવાને માટે પોતાના પુત્રોએ કાવતરું રચ્યું હતું તેની હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રે ઘણી ખુશીથી સાંભળી. વારણાવત નામના એક દ્વરના નગરમાં લાખુ અને બીજા ઝડપથી સજગી ઉઠે એવા પદાર્થોની ભરેલી દિવાલોવાંજો એક મહેલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને ભાઈઓભાઈની વચ્ચે તકરાર ન થાય માટે પાંચે પાંડવોએ પોતાની માતાને સાથે લઈને થોડો વખત સુધી એ વારણાવતના મહેલમાં રહેવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ વિદુરને આ કાવતરાની ખબર પડી ગઈ અને યુધિષ્ઠિરને એણે ચેતવણી આપી. આ પ્રસંગે છૂટા પડતી વખતે એણે મ્હેંમ્હ અથવા અનાર્થ બાપા વાપરી હતી. મહેલની અંદરથી નગરના દ્વરના ભાગ સુધી પહોંચી જવાય એવો ભોંયતળિયાનો રસ્તો એણે તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને પાંડવો તથા કૃન્તીમાતા રહેવા આવ્યાં તેને બીજેજ દિવસે જાણે અકસ્માત્ આગ લાગી હોય તેવી રીતે મહેલ સજગી ઉઠ્યો. તે વખતે એ છએ જણોએ પેલે ભોંયતળિયાને રસ્તેથી આઘ્યાં ગયાં હતાં, જોકે લોકોને એમ લાગ્યું કે સર્વે મહેલની અંદરજ બળી મુઝાં હશે.

એ લડવૈયાઓ અરણ્યમાં બટક્યા તે વિષે વિસ્તાર કરવાની આપણને જરૂર નથી. કોઈ રાક્ષસ (અથવા મનુષ્યાદારી) ની હિંદિ'મા નામની કન્યા સાથે લીમ પરણ્યો હોય એ બનવા જોગ છે, પણ બકની વાર્તા તો ખાલિશતાભરેલીજ છે, અને એ વાર્તા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. થોડા વખત પછી પંચાલ પ્રજાની રાજધાનીમાં દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયો તે વખતે બ્રાહ્મણના વેપમાં ગયલા પાંચે ભાઈઓ પાછા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

મહાભારતની અંદર વર્ણવવામાં આવેલું પંચાલ રાજ્ય ઉત્તરમાં રૌહિલ-ખંડથી તે દક્ષિણમાં અંબવ સુધી ફેલાયું હતું. ગંગા નદીની ઉત્તર તરફના

ભાગની રાજધાની અલ્હિચ્છત્રમાં હતી. દ્રોણ અને એના ૧૦૬ શિષ્યોની આગેવાની હેઠળ કુરુ લોકોએ પંચાલના રાજા દ્રુપદ ઉપર હુમલો કરીને એ ભાગ એની પાસેથી પડાવી લીધો હતો. દ્રુપદ રાજા હવે દક્ષિણ તરફ કાંપિલ્યમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને દ્રોણ ઉપર વેર લેવાને તત્પરી રહ્યો હતો. એના વિષે મહાભારતમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એણે એક યજ્ઞ કીધો તેમાંથી કૃષ્ણ અથવા દ્રૌપદી, જે પાછળથી પાંડવોની સ્ત્રી થઈ, તે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, જે દ્રૌણનો વધ કરવાને સર્જાયો હતો તે ઉત્પન્ન થયાં. દ્રુપદની ઇચ્છા એવી હતી કે અર્જુનને પોતાની કન્યા આપવી. પણ અર્જુન ક્યાં હશે તેની ખબર એને હતી નહીં, એટલે પોતાની સુંદર કન્યાને માટે એણે સ્વયંવર રચ્યો, અને જણાવ્યું કે “ એ પ્રસંગને માટે ખાસ ધનુષ્ય તૈયાર કરાવ્યું છે અને બાણ પણ તૈયાર રાખ્યાં છે, તે વડે આકાશમાં લટકતા એક યંત્રને જે બેઠી શકે તેની સાથે હું મ્હારી સુંદર કન્યાનાં લગ્ન કરીશ.” આ ઉપરથી દક્ષિણ તરફના પંચાલ લોકોની રાજધાની આગળ અનેક રાજામહારાજાઓ પધાર્યા. નગરના ઉત્તર ભાગમાં એક વિશાળ જગા ખાસ રોકવામાં આવી હતી ત્યાં એ રાજાઓને મુકામ આપવામાં આવ્યા. સહેરના રસ્તાઓ ઉપર સુગન્ધીદાર પાણી છાંટવામાં આવ્યું હતું, અને દરવાજા આગળ સુંદર કમાનો ઊભી કરવામાં આવી હતી. મુકરર કરેલે દિવસે સધળા રાજાઓ સ્વયંવરમંડપમાં હાજર થયા અને એ સુંદર કન્યાનું દર્શન કરવાની લાલસા સાથે કીમતી ઢાંકણો જેના ઉપર પાથરવામાં આવ્યાં હતાં એની સુનેરી બેઠકો ઉપર તેઓ બેઠા. કૃષ્ણાએ સ્નાન કરીને ઉચ્ચો પોશાક પહેર્યો હતો અને કીમતી અવકાશો ધારણ કર્યા હતાં. તે હવે સુનેરી કસમથી ઝગઝગતી વરમાળ હાથમાં લઈને સ્વયંવરમંડપમાં દાખલ થઈ. પંચાલવચના આચાર્ય વેદિ આગળ યજ્ઞ કર્યો અને બ્રાહ્મણોની આશિષ લઈને મધ્યમાં વાદિવ બંધ કરાવ્યાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હવે પોતાની બેઠેનનો હાથ ઝાલ્યો અને મધુર તથા સ્પષ્ટ સમજ શકાય એવા શબ્દોમાં ત્યાં એકઠા થયેલા ક્ષત્રિયોને તથા બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું —

“ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः
 शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः ।
 छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं
 शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ॥
 एतन्महत्कर्म करोति यो वै
 कुलेन रूपेण चलेन युक्तः ।
 तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
 कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ”

(હે રાજાઓ ! હમે સાંભળો ! આ ધનુષ્ છે અને આ બાણ છે. ઉપર લટકતા યંત્રના છિદ્રમાં કુગ, રૂપ, અને બગથી યુક્ત એવો જે કોઈ પુરુષ પોતાનું બાણ મારશે તેની સાથે મ્હારી બહેન પરણશે.)

કામથી વિહ્વળ બનેલા અને માંડોમાંડે ઈર્ષ્યાની નજરથી જોનારા રાજાઓએ અફેકે આવવા માંડ્યું, પણ ધનુષ્ ખેંચવાનું પણ તેઓથી બની શક્યું નહોતું. લજવાઇને અને ચીદવાઇને તેઓ પોતપોતાની જગાએ પાછા ખેસી ગયા. પછી કંઈ આવ્યો, તેણે ધનુષ્ લીધું, ખેંચ્યું, અને બાણ હિંચવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં દ્રૌપદી બોલી ઉઠી કે “ હું એક સારથિની સાથે પરણવા ઇચ્છતી નથી. ” આ સાંભળી કંઈનું સુખ લગી ગયું, એના હાથમાંથી ધનુષ્ પડી ગયું, અને સૂર્ય તરફ જોઇને એ પાછો પોતાની જગાએ ગયો. પછી થોડો વખત શાન્તિ રહી. બ્રાહ્મણોના ટોળા-માંથી હવે અર્જુન જાણ્યો. એ ધનુષ્ આગળ ગયો તે વખત કેટલાક લોકોની પસંદગી અને કેટલાક લોકોની નાપસંદગી દર્શાવનારો ગજુગણાટ સભામાં ચાલી રહ્યો; પણ એ ગજુગણાટની એજે દરકાર કીધી નહોતી. એણે ધનુષ્ લઇને ખેંચ્યું, અને યંત્રના છિદ્રને બેદાય એવી સચોટ રીતે એણે પોતાનું બાણ ફેંક્યું. આ વખતે બ્રાહ્મણ લોકોએ એને હર્ષના નાદથી વધાવી લીધો. તેઓએ કહ્યું કે:—

“ એક બ્રાહ્મણ આ વખતે શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો છે. એક બ્રાહ્મણે દ્રૌપદીને મેળવી છે. ” સુધિષ્ઠિર અને એના બાઇઓ એકદમ જામા ચર્ચિ ગયા અને

પોતાને ઘેર જવાને નીકળી પડ્યા. અર્જુને દ્રૌપદીનો હાથ ઝાલ્યો. એ કન્યાના મુખ ઉપર સ્નેહનું સ્થિત પ્રકાશી રજુ હતું અને સિંહસભા શર-
વીર પતિને પ્રાપ્ત કર્યાંથી એના હૃદયમાં આનન્દ ઉભગતો હતો. એ પોતાના પતિની પાછળ પાછળ ગઇ.

દ્રૌપદીના સ્વયંવરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે. એ વર્ણનથી એ સમયની રીતભાતનું ઘણું આભેદુત્તમ ચિત્ર ખડુ થાય છે. યુદ્ધકળામાં પણ ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોની વચ્ચે સ્પર્ધા આવતી, બ્રાહ્મણો ઘણી વાર વિજય મેળવતા અને ક્ષત્રિયોની કન્યાઓને પરણતા, કન્યાઓનાં લગ્ન મ્હોટી ઉમ્મરે થતાં અને તેઓ વગર સંકોચે ખોલી શકે એવી નિર્ભય હતી, રાજકુંવરીઓ અપ્રસિદ્ધિ અને દરિદ્રતામાં પણ ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના પતિનું અતુલમન કરતી એ સઘળું એ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાંચે ભાઈઓ ઘેર ગયા પછી તેઓએ પોતાની માતાને કહ્યું કે “આજે હમે ભિક્ષા લઈ આવ્યા છીએ,” એટલે માતાએ તેઓને જવાખ આપ્યો કે “હમે પાંચે જણાઓ એ ભિક્ષા વહેંચી લો.” પાંચે ભાઈઓ એકજ સ્ત્રીને પરણ્યા હતા તેનો મહાભારતમાં આવો વિચિત્ર ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. બૂલને લીધે કરવામાં આવેલી ઉપવ્રજ આગાનો આ પ્રમાણે અક્ષરશઃ અમલ કરવામાં આવે એ વાત કોઈથી પણ માની શકાય એવી નથી; અને કુન્તીના મુખમાં જે વચનો મૂકવામાં આવ્યા છે તે કુન્તીએ ખરેખરાં વાપર્યા હોય એ પણ સંભવિત જણાતું નથી. ભિક્ષામાં સાધારણ રીતે દાણા આપવામાં આવે છે, અને રંધાયા પહેનાં કાચા દાણાઓજ સઘળા ભાઈ વહેંચી લે એવું કુન્તીએ કહ્યું હોય એ બનવા જોગ નથી. મહાભારતની અંદર આ વૃત્તાન્તના સમ્બન્ધમાં ખીજ પણ ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે, પણ તે સઘળા એકસરખા અસંતોષ-કારક છે. પરંતુ અંધની અંદર એક વાક્ય જળાઈ રહ્યું છે તે એવું છે કે તેના ઉપરથી આ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર આપણને મળી શકે છે. દ્રૌપદી પાંચે ભાઈઓને પરણે એ ખામતમાં પંચાય રાજના ચિત્રમાં ડગુમગુ થતું હોય છે તે વખતે શુદ્ધિરે તેને કહે છે કે “આ પ્રમાણેનો હમારા કુળનો આચાર છે, અને એ પ્રમાણે કરવામાં ધર્મનું ઉત્તરન કરતા હોઈએ એવું હમને લાગતું નથી.”

(સૂક્ષ્મો ધર્મો મહારાજ, નાસ્ય વિમ્નો યયં ગતિમ્ ।

પૂર્વેપામાનુપૂર્વ્યેણ યાતં વર્તમાનુયામહે ॥

ન મે વાગનૃતં પ્રાહ, નાધર્મો ધીયતે મતિઃ ।

एवं चैव वदत्यंबा, मम चैतन्मनोगतम् ॥

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।

मा च शंका च तत्र ते स्यात्कथंचिदपि पार्थिव ॥)

આ વિષયસમ્બન્ધી વધારે વિવેચન આપણે ખીજે ઠેકાણે કરીશું.

પ્રકરણ ૫.

ઈન્દ્રપ્રસ્થ અથવા દિલ્હીની સ્થાપના અને ખેલો

શહેનશાહી દરબાર.

મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન મૈથી ખેલાં આ ઠેકાણે થાય છે, અને એના આગલા ઇતિહાસ વિષે કઈ પણ કથન કર્યા વિનાજ એને આ ઠેકાણે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. (એ ઇતિહાસ મહાભારતમાં ખીજે કોઈ ઠેકાણે છૂટો પણ આપવામાં આવ્યો હોય એવું જણાતું નથી). દ્રૌપદીનો સ્વયંવર જોવાને શ્રીકૃષ્ણ પણ આવ્યા હતા, અને પાંડવો જીવતા છે, એટલુંજ નહીં પણ દ્રૌપદીની સાથે એઓનાં લગ્ન થયાં છે એ જણીને એને ઘણો આનંદ થયો હતો. કુંતી એની ફાઈ થતી હતી તેને એણે પ્રભુમ કર્યા, પાંડવોને એણે અભિનન્દન આપ્યું, અને લગ્ન વખતે ઘણી કીમતી વસ્તુઓ એણે તેઓને ભેટ તરીકે આપી. કુંતીના પુત્રો હજી જીવતા છે અને પંચાલના પ્રતાપી રાજની કુવરી સાથે તેઓ પરણ્યા છે એ હકીકત જણીને ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણો જય લાગ્યો. એ પ્રપચી ડાસાએ પાંડુના પુત્રો તરફ હવે ઘણો પ્રેમ બતાવવા માંડ્યો અને ‘ મહારા પોતાના છાંડરાઓ જેટલાજ એ મહેને પ્રિય છે ’ એવી રીતનું બોલવા માંડ્યું. એઓને પાંચ બોલાવવાને માટે ભેટની ઘણી વસ્તુઓ સાથે લઈને હસ્તિનાપુર જવાનું વિદ્યરને કહેવામાં આવ્યું. પાંડવો ઘણી ખુશીની સાથે પાછા ફર્યા, અને

કૃષ્ણને સાથે લઈને તેઓ આવ્યા. લીંબ વગેરેએ ધણી હેતથી તથા માનથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના છોકરાઓ અને પાંડવોની વચ્ચે ભવિષ્યમાં તકરાર ન થાય એટલા માટે પોતાનું રાજ્ય એક પક્ષને વહેંચી આપ્યું, અને પાંડવપ્રસન્ન તથા જમના નદીની પશ્ચિમ તરફનો મુલક એણે પાંડવોને આપ્યો. એ મુલકનો મોટો ભાગ ગાદાં અરણ્યોથી ઘરાઈ ગયો હતો, પણ બુદ્ધા રાજ્યએ કહ્યું કે “એ શરવીર યોદ્ધાઓને એ અરણ્યોનો ભય લાગવાનો નથી.”

પાંડવોએ પોતાના રાજ્યમાં એક નવી રાજધાની સ્થાપી અને તેને “ઇન્દ્રપ્રસ્થ” એવું નામ આપ્યું. હાલના દિલ્હીની બાગીચામાં હજી પણ એ ઇન્દ્રપ્રસ્થના અવશેષો જોવામાં આવે છે. એ રાજધાનીમાં જુદા જુદા દેશના બ્રાહ્મણો, જુદી જુદી ભાષા બોલનારા વેપારીઓ, અને જુદા જુદા ધંધો કરનારા કારીગરો આવીને વસવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે એ શહેરની આસપાસ આશ્રવૃક્ષો અને વિહારભુવનોવાળા બગીચાઓ પણ થયા. દેશમાંનાં અરણ્યોનો અને નાગ લોકો, જે બીજા કોઈ નહીં પણ આર્ય લોકોને હેરાન કરનારા મૂળ વતનીઓજ હતા, તેઓનો ક્રોડેદ કરવાનો હજી બાકી હતો. એ કામને માટે એક ધણીજ કૂર યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. એ યુક્તિને મહાભારતમાં પાંડવવનના વિનાશની દંતકથા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, અને એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ એક વખતે અર્જુન અને કૃષ્ણની આગળ પ્રકટ થયા અને બોલ્યા કે “આ વન ઇન્દ્રના ખાસ રક્ષણ હેઠળ છે અને મ્હારે તેનું બક્ષણ કરવું છે, માટે તમને બન્ને યોદ્ધાઓ એ કામમાં મ્હને મદદ કરો.” અગ્નિએ અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ્ય આપ્યું અને અગ્નિએ અરણ્યનું બક્ષણ કરવા માંડ્યું તે વખતે દેખરેખ રાખનારું કામ આ બે યોદ્ધાઓએ કીધું. કોઈ પણ પ્રાણીને એ વનમાંથી જીવતું જવા દેવામાં આવ્યું નહીં અને પંદર દિવસ સુધી અગ્નિ સળગ્યાં કીધો. આખું અરણ્ય બળીને બસ્મ થઈ ગયું અને હજારો પશુપક્ષીઓનો વિનાશ થયો. સાથે સાથે માણસોનો પણ વિનાશ થયો હોય એ ધણું બનવા જોગ છે. માત્ર છ જણા બચી ગયલા જણાવવામાં આવ્યા છે:-તક્ષક અશ્વત્થા

(જેના વિષે છેવટના ભાગમાં ફરીથી આપણે લખીશું), મય, અને ચાર ખિસ્કાલીઓ, જેના બચી જવા વિષેની ચમત્કારી કથા આ સ્થળે આપવી જરૂરી નથી. આખા વનને, વનનાં પશુઓને, અને ધણુખટું કૃષિકર્મમાં વિદ્ધ નાંખનારા મૂળ વતનીઓ, જેને પાછળથી નાગ અને અમરુર એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે, તેઓને બાળા નાંખવાની આ યુક્તિ ખરેખરી કૂર જણાય છે, અને હાલના સમયમાં તો એવી યુક્તિ તરફ સૌ કોઈને તિરસ્કાર આવે, પણ એ પ્રાચીન સમયમાં અગ્નિને એવી રીતે બલિદાન આપવું એ કર્મ નિંદ્ય ગણાતું નહોતું, અને અરણ્યોનો તથા કૃષિકર્મમાં વિદ્ધ નાખનારાઓનો વિનાશ થયા પછી પાંચે ભાઈઓના મજબૂત પણ ન્યાયવાળા અમલ હેઠળ દેશ ધણો આબાદ પયો.

પાંડવો અને યાદવોનો જે સમ્બન્ધ હતો તે હવે શ્રીકૃષ્ણની ખેડન મુભદ્રાની સાથે અર્જુનનાં લગ્ન થવાથી વધારે મજબૂત પયો. હાલના કવિઓ કહે છે તે પ્રમાણે પરસ્પરના પ્રેમને લીધે એ લગ્ન થયું નહોતું. ગાંધર્વવિવાહ કરીને અર્જુન મુભદ્રાની સાથે પરણ્યો નહોતો, પણ તેનું હરણ કરીને તેની સાથે પરણ્યો હતો. અર્જુન દ્વારકાની યાત્રાએ જતો હતો તે વખતે દ્વારકાથી રૈવતક પર્વત આગળ ઉત્સવ નિમિત્તે લોકોનું આવવું થયું હતું તેમા એ સુંદર કન્યા (મુભદ્રા) પણ હતી તેને જોઈને અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થયો. મુભદ્રાનો અર્જુન ઉપર પ્રેમ હતો કે નહીં તેની શ્રીકૃષ્ણને ખબર નહોતી એમ શ્રીકૃષ્ણનાંજ વચન ઉપરથી માલમ પડે છે, પણ શ્રીકૃષ્ણની અર્જુનને સલાહ એવી હતી કે “ તારે મુભદ્રાનું હરણ કરવું. ” આ સલાહ પ્રમાણે અર્જુને મુભદ્રાને બળાત્કારથી ઉચકી લઈને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી. કૃષ્ણનો ભાઈ બળરામ અર્જુનની પૂઠ લેવાનો અને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર રાખતો હતો, પણ કૃષ્ણે તેને સમજાવ્યો અને અર્જુન તથા મુભદ્રાનાં લગ્નની મજૂરી આપવા કહ્યું. આ લગ્નને પરિણામે આગમન્યુતો જન્મ થયો. આ પ્રમાણે અભિમન્યુ એ અર્જુનનો લાડકો પુત્ર હતો અને કૃષ્ણનો ભાણેજ હતો. દ્રૌપદીને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.

પાંડવોને હવે પોતાના સામર્થ્યમાં વધારો થયો જણાતો દનો અને યાદવ તથા પંચાલની પ્રજાઓ સાથે તેઓને મૈત્રીનો સમ્બન્ધ દનો એટલે હવે તેઓ સાર્વભૌમ સામ્રાજ્યના વિચાર કરવા લાગ્યા, અને એ સમ્બન્ધમાં કૃષ્ણને બોલાવીને યુધિષ્ઠિરે તેની સલાહ લીધી. કૃષ્ણે તેઓને સમજાવ્યું કે આજ્ઞાળ જાતિના પરશુરામે ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા મળ્યા ત્યારથી ચક્રવર્તિત્વના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે ક્ષત્રિયો પરશુરામના હિરણ્યકશિપુ મુદ્ધમાંથી સહી-સલામત બચી ગયા તેઓએ એકલા મળીને એક જણને ચક્રવર્તી તરીકે નીમ્યો. ચક્રવર્તી નીમવાનો મુખ્ય હેતુ આ પ્રમાણે આજ્ઞાળોની રક્ષામે ધવાનો હતો, પણ જે ચક્રવર્તિત્વ આત્મરક્ષણને માટે હતું તેજ આત્મરક્ષણ કરનારું થઈ પડ્યું, કારણ કે દરેક સમર્થ રાજાના ચિત્તમાં પોતે ચક્રવર્તી થવું અને ખીજાઓને પોતાના તામામાં રાખવા એવો અભિનાય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો. કૃષ્ણે જણાવ્યું કે હાલમાં જગમથ રાજા ચક્રવર્તી કહેરાય છે. એની રાજધાની રાજગૃહ (જે પાછળથી પાટલીપુત્રના નામથી ઓળખાયું અને હાલ પટનાના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાં હતી. એ રાજધાનીમાં સેંકડો રાજાઓને એણે બંધીવાન તરીકે રાખ્યા હતા. કૃષ્ણને પોતાને એની ખ્હીકને લીધે મથુરાથી નદારીને દ્વારકા જવું પડ્યું હતું. પણ એ રાજાની સેવામાં હુંસ અને ડિઝિંક એ નામના બે લડવૈયાઓ હતા તે હવે મરણ પામ્યા હતા, એટલે કૃષ્ણ અને અર્જુનની સહાય સાથે જરાસંધને મારવાનું કામ લીમને અધકે પડે એવું નહોતું. યુધિષ્ઠિરની રજા લઇને કૃષ્ણ, અર્જુન અને લીમ એ ત્રણે યોદ્ધાઓ આજ્ઞાળના વેપમાં નીકળી પડ્યા. જોરજુલમથી માર્ગ કાપીને તેઓ રાજગૃહના નગર સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં એક બાજુને રસ્તેથી તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા અને દરવાજા ઉપર જે મહોરું નગારું હતું તે તેઓએ વગાડ્યું અને બાગી નાખ્યું રસ્તામાં ચાલતાં એક માળાની પાસેથી કૂચના દાર તેઓએ જોરજુલમથી પડાવી લીધા, અને તે ખેરીને ઉદ્ધત ગતિથી તેઓ મહેલમાં દાખલ થયા. ખ્હીકને લીધે અથવા તો તેઓના વચ્ચના માનને લીધે કોઈ તેઓને અટકાવી શક્ય નહોતો. જરામથે તેઓને મધુપક વગેરે આપીને તેઓનો વિધિપૂર્વક સતકાર

કર્ષો, પણ એના તરફની બેટનો ત્રણમાંથી એકેએ સ્વીકાર કર્યો નહોતો એટલે એને વહેમ આવવા લાગ્યો અને એણે પૂછ્યું કે “ત્હમે ખોટો વેપ કારણ કર્યો છે અને વિચિત્ર રીતે વનો છો તેનું કારણ શું છે?” કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે “તું જાણ કે હમે ત્હારા શત્રુઓ છિયે અને તેથી એક બાજુને રસ્તેથી હમે ત્હારા શહેરમાં દાખલ થયા છિયે. હમે પુષ્પો પ્લેયો છે તેનું કારણ એ કે જેઓ પુષ્પ પ્લેય છે તેઓને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. હમે ક્ષત્રિયો છિયે અને ત્હારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છિયે. જે રાજાઓને ત્હં ગેરબ્યાજખી રીતે કેદ કર્યા છે તેને છોડી દેવાને તું ખુશી ન હોય તો આવી જા, હમારા ત્રણમાંથી ગમે તે એકની સાથે તું યુદ્ધ કર.” જરાસંધે હવે ખરેખરી હકીમત જાણી, કૃષ્ણનું કરેલું આદ્વાન એણે સ્વીકાર્યું, અને ભીમસેનની સાથે શસ્ત્ર વગર યુદ્ધ કરવાને એ તૈયાર થઈ ગયો. છત્રતું અથવા મરતું એવી રીતનું યુદ્ધ એને કરવાનું હતું, અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ લઈને અને પોતાના મુકુટને ઉતારીને યુદ્ધ માટેના ક્ષેત્રમાં એ દાખલ થયો. પછી એ બન્ને યોદ્ધાઓએ કંઈ પણ શસ્ત્ર વગર, કેવળ પોતાના બાહુ વડેજ રાત ને દિવસ જરા પણ અટક્યા વગર, જરા પણ યાત્ર્યા વગર, આદાર અને નિદ્રાને અંધૂર્ણ લાગ કરીને લડયાં કીધું. આખરે, ૧૪મે દિવસે જરાસંધ યોડા વખતનો આરામ લેવાને માટે યોગ્યો. એ વખતે કૃષ્ણે ભીમને નિશાની કરી કે “અત્પારનો વખત તું જવા દઈશ નહોતો;” અને ભીમ પોતાના યાત્રી ગયલા શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યો. જરાસંધને એણે ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યો, પોતાનું ઘુંટણ દબાવીને તેની કરોડ માંગી નાંખી, અને એના પગ પકડીને શરીરનાં બે ત્રીરિયાંજ કરી નાંખ્યાં. આ દેખાવ ધણો ભયંકર હતો, અને મરનાર જરાસંધના અને જીવનાર ભીમ-સેનના અવાજોથી આખો રાજમહેલ બયમસ્ત થઈને કંપી જાયો. પછી ત્રણે જણાઓએ જરાસંધના મૃત શરીરને મહેલના દરવાજા આગળ ફેંકી દીધું અને જરાસંધનાજ રથમાં આરૂઢ થઈને એ સ્થાન આગળથી તેઓ સાથે નીકળ્યા.

જરાસંધ અને ભીમની વચ્ચે જે બપોલક યુદ્ધ થયું હતું તેનું વર્ણન

આ પ્રમાણે છે. એ વર્ણનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ હશે, તોપણ સસના અમુક અંશે આખી કથામાં વ્યાપી રહેલા છે એ વિષે આપણાથી સંશય ધરાવાશે નહીં. હમણાં પણ આ દેશમાં જે કસરતખાને આપણા જોવામાં આવે છે તેઓના ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં શરીરને મજબૂત બનાવવાની કળા તરફ ઘણું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું એ વાતને ખરી માનવાનું કારણ મળે છે, અને લડનારાઓમાંથી એકનું મરણ થાય ત્યાં સુધી લડવામાં આવે એવી રીતની ધનામ માટેની સ્પર્ધાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ઘણી વાર થતી હતી. અર્વાચીન કવિઓએ જરાસંધ અને ભીમની લડાઈનું વર્ણન આપતાં એવું કહ્યું છે કે જરાસંધના શરીરના અર્ધ ભાગોને જેટલી વખત છૂટા પાડવામાં આવ્યા તેટલી વખત તે પાછા સંધાઈ ગયા, પણ આખરે કૃષ્ણના કલા પ્રમાણે ભીમે એ અર્ધ ભાગોને ફેંકવાની દિશામાં ફેરફાર કર્યો એટલે તે ભાગો બરાબર સંધાઈને એક શરીર થતું અટક્યું. આવી અસંભવિત હકીકત મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી.

જરાસંધનો નાશ થયો ત્યાર પછી પાંડવોના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ધર્મ પડે એવું કોઈ પણ રહ્યું નહીં; તોપણ ચક્રવર્તિત્વનું પદ મેળવવાને માટે, દુનિયાનો જે ભાગ તે વખતે જાણીતો હતો તેની ચારે દિશાઓમાં ખરેખરો વિજય મેળવવો જરૂરનો હતો. આ કારણથી અર્જુન, ભીમ, નકુલ, અને શહેદેવ એ ચાર જણાઓ લશ્કરની હુકડીઓ લઈને ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમ એ ચારે દિશાઓમાં ગયા. જેઓ તાબે થાય તેમનું નમન સ્વીકારતા અને જેઓ રહામે થાય તેની સાથે યુદ્ધ કરતા તેઓ આગળ ચાલ્યા. જે જુદી જુદી પ્રજાઓને તેઓએ તાબે કરી તેમનાં નામ મહાભારતમાં ગણાવ્યાં છે, અને પાંડવોના પોતાના સમયમાં નહીં તો અન્દ્ર-શુભના સમયમાં ભૂમિ ઉપરના જુદા જુદા મુઠકો વિષે કેટલું જ્ઞાન ફેલાયું હતું તે જાણવાના સાધન તરીકે મહાભારતનો એ ભાગ ઘણો અગત્યનો છે. આ પ્રમાણે આખી દુનિયાને જીતીને કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે પાંડવોએ પોતાની જાતને ચક્રવર્તી હકેવડાવવાનો ઇરાવ કર્યો. હાલના યુરોપમાં કોઈ પણ અગત્યનો બનાવ બને છે ત્યારે જેવી રીતે ભાવણો આપવામાં આવે

છે તેની રીતે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ અગત્યનો બનાવ અને ત્યારે યજ્ઞ કરવામાં આવતા. ચક્રવર્તીનું પદ ધારણ કરતી વખતે રાજસૂય યજ્ઞ કરવામાં આવતો. ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અથ દાનવને ખચાવવામાં આવ્યો હતો તેણે એ ઉપકારના બદલામાં, દિલ્હીમાં થોડા વખત ઉપરજ બધાયો હતો તેનો એક વિશાળ મંડપ તૈયાર કર્યો. હિમાલયથી આણેલી કીમતી વસ્તુઓનો એ મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો, અને એ મંડપ રચવામાં કારીગરે એવી કુશળતા વાપરી હતી કે કેટલેક ઠેકાણે તો જ્યાં પાણી હોય ત્યાં કંઠણ જમીન જણાતી હતી અને જ્યાં કંઠણ જમીન હોય ત્યાં પાણી જણાતું હતું. આરે દિશામંધી ચક્રવર્તીને માન આપવાને માટે સંકડો રાજાઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓને માટે શહેરની બહાર સુશોભિત મકાનો ખાસ બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાં તેઓને ઉતારવામાં આવ્યા. આહારોને રાજ ભોજન કરાવવામાં આવતાં, અને અનેક પ્રશુઓનાં દત્તિ વડે કરીને યજ્ઞનો અગ્નિ જોશભેર સળગતો રહેતો. ભીખ અને દ્રોણ, દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ તે પણ ત્યાં આવ્યા હતા, અને રાજસૂય યજ્ઞના સમ્બન્ધમાં તેઓની પદવીને શોભે એવાં એવાં કામ તેઓને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. એકઠા થયલા રાજાઓની પાસથી ભેટો લેવાનું કામ ખાસ દુર્યોધનને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

કહ્યું કે “ ભીષ્મની શિષ્યાગણ ખોટી છે, અને એ એની વૃક્ષવરધાનું પરિણામ છે. વસુદેવ (કૃષ્ણના પિતા) અને દ્રુપદ જેવા વયોવૃદ્ધ માણસો દોવા છતાં, ધ્યાન અને ટોણ જેવા બુદ્ધિપ્રભાવવાળા ઋષિઓ દોવા છતાં, અને દુર્યોધન અને શાલ્ય જેવા પ્રતાપી રાજાઓ દોવા છતાં કૃષ્ણે આ માન સ્વીકાર્યું એ એની દેવી પ્રગટભતા ! ” ભીષ્મે શાન્તપણે એટલું જ કહ્યું કે—
 “ સૌથી વધારે વન્દનીય કૃષ્ણ જ છે, તેથી ખેડેલું માન એને ધરે છે. વળી,
 (ન દિ કેવલમસ્માકમયમર્ચ્યતમોઽચ્યુતઃ । . .

ત્રયાણામપિ લોકાનામર્ચનીયો મહાભુજઃ ॥)

આપણે એકલાએ જ નહીં, પણ ત્રણે લોકનાં પ્રાણીઓએ એને નમન કરવું જોઈએ; કારણ કે એ વિષ્ણુનો અવતાર છે.”

આ વચન ઉપરથી શિશુપાળને મરકરી કરવાનો વળી નવો વિચાર જડી આવ્યો, કારણ કે કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એવું એ માનતો નહોતો. “ ઈશ્વરના પદનો દાવો કરીને જગતને વ્યામોદમાં નાંખવાનો અપરાધ કૃષ્ણ તરફથી કરવામાં આવે છે અને એવા અપરાધ કરનારને ટેકા આપનાં, હે ભીષ્મ, ત્હને કેમ લજ્જત નથી આવતી ? રે ! એવાની સ્તુતિ કરતાં ત્હારી જીભના કકડે કકડા કેમ યતા નથી ?

(અવલિપ્તસ્ય મૂર્ચસ્ય કેશવં સ્તોતુમિચ્છતઃ ।

કથં મીષ્મ ન તે જિહ્વા શતધૈયં વિદીર્યતે ॥)

પેલી વાર્તામાં વૃદ્ધ પદ્મીનો વૃત્તાન્ત આવે છે તે પ્રમાણે ત્હને પણ ખીજી રાજાઓએ પથર મારીને અથવા અગ્નિ મગમાતીને પૂરો કરવો જોઈએ.”

આ વચનો સાંભળીને વયોવૃદ્ધ અને વિચારશીલ ભીષ્મને પણ ક્રોધ ચઢ્યા વગર રહ્યો નહીં, અને ક્રોધના આવેશમાં એ બેલી ઊઠ્યો: “ મ્હાઈ મૃત્યુ મ્હારા હાથમાં છે. જે રાજાએ અહીં એકલા યમા છે તેની એક તણખંડા જોડી પણ મ્હને દરકાર નથી. અનન્ત કાળ સુધી વાદવિવાદ કર્યા કરવો એ નકામું છે. અહીં કૃષ્ણ છે તે ખેડેલા માનને લાયક છે, અને તેટલા માટે હમે એને ખેડેલું માન આપ્યું છે. જે કોઈને એ વાત કબૂલ ન હોય તે બધે આગળ આવીને એની સાથે યુદ્ધ કરે ! ”

શિશુપાળ તરતજ આગળ આવ્યો અને યુદ્ધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણને આહવાન કર્યું. કૃષ્ણે કહ્યું કે “ચ્ઢારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સો વાર મહે ત્હને ક્ષમા આપી છે, પણ હવે હું ત્હને ક્ષમા આપી શકીશ નહીં.” આ પ્રમાણે કહીને એણે પોતાનું ચક્ર ફેંક્યું અને શિશુપાળનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. જે સમારંભની શરૂઆત આનન્દની સાથે થઈ હતી તેનો અંત આવી રીતનો આવ્યો. એકઠા થયેલા સઘળા રાજાઓ શેઠ ખાઈ ગયા અને કોઈએ કંઈ પણ બાંધે ઉઠાવ્યો નહીં; પણ જે પક્ષ તરફથી આમ ઉધાડી રીતે ખૂન કરાંનો અપરાધ કરવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર ઘણાઓને મનમાંથી વેર ઉપજ્યા વગર રહ્યું નહીં. તોપણ યગનો સમારંભ શાન્તિથી પૂરો થયો અને મૂંઝવવાનું તથા યોગ્ય બહીસો આપીને યુધિષ્ઠિરે સઘળા રાજાઓને પોતપોતાને ઘેર વિદાય કર્યા.

ચક્રવર્તિપદ ધારણ કર્યાની જાહેરાત કરવા માટે રાજાઓનો મેળાવડો ભરવામાં આવે તે કંઈ હમેશાં ક્ષતેદમંદ નીવડે નહીં. વળી, સત્તા અને સમૃદ્ધિનાં દર્શન થવાથી દુર્બુદ્ધિઓના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય, અને આખરની બાજતમાં બહુ ચોક્કસ રહે એવા ઉંચી પદવીના ઘણા માણસો જ્યાં ભેગા થાય ત્યાં અપ્રીતિ અને અસન્તોષના અનેક પ્રસંગો આવીને જોમા રહે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ કારણથી ઘણી કાળજી રાખવા છતાં યુધિષ્ઠિરને યોડા વખતમાં માલમ પડ્યું કે કીર્તિના શિખર ઉપર પહોંચીને પાછી યોડા વખતને માટે તો અવનતિ પામવાનો પ્રસંગ પોતાનાંજ કર્મો વડે પોતે આણ્યો હતો. હિમાલયનાં ગિરિશૃંગોની પેઠે કીર્તિનાં શૃંગો પણ અલ્પેક કરતાં અલ્પેક વધારે ઉંચાં આવ્યાં જશે એવું એણે ધાર્યું હતું, પણ તે ખોટુંજ પડવાનું હતું. પોતાના પિત્રાઈ બાઈના હૃદયમાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાની ઉગ્ર લાગણી એણે ઉત્પન્ન કરી હતી, અને એ લાગણીનું શળ કેવું નડાઈ આવ્યું તે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૬.

પાસાની શરમભરેલી રમત અને તેનાં પરિણામ.

પાંડવોને નીચા પાડવાની અને તેઓનો વૈભવ પોને મેળવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ધરાવતો દુર્યોધન ઘેર પાછો આવ્યો અને સલાહ લેવાને માટે પોતાના કર્ણ અને શકુનિ એ એ મિત્રોને એણે બોલાવ્યા. ઉઘાડી રીતે પાંડવો ઉપર હુમલો કરવો એ બની શકે એવું નહોતું અને શકુનિએ એવી સૂચના કરી કે “યુધિષ્ઠિરમાં એક ખોડ છે—એને પાસાનો ઘણો પ્રેમ છે. તે ખોડનો લાભ આપણે લેવો.” જર્મન બન્ધુઓની પેઠે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યોને જુગારનો ઘણો શોખ હતો અને ઘૂતઘીડાને માટે આહ્વાન કરવામાં આવેલો વખતે ના પાડવી એ શરમભરેલું ગણાતું. દુર્યોધનને કર્ણ અને શકુનિ એ ત્રિપુટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ખોડા પાસા બનાવવા અને પછી શકુનિ, જે એ કામમાં ખાસ હોશિયાર હતો, તેની સાથે પાસા રમવાને માટે યુધિષ્ઠિરને બોલાવવો અને હુમ્યાઈ કરીને રાજ્ય તથા લક્ષ્મી એની પાસેથી પડાવી લેવાં. વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ એના ભોભી પુત્રે યુધિષ્ઠિરની સંપત્તિનાં અને હિન્દુસ્તાનનાં જુદા જુદા રાજ્યો તરફથી આવેલી બેટાથી એ સંપત્તિમાં જે વધારો થયો હતો તેનાં ધણાં તેજદાર વર્ણનો આપ્યાં, અને આખરે આ કાવતરામાં એની પણ સંમતિ મળી. મય દાનવે યુધિષ્ઠિરને માટે જેવું ચમત્કારી મકાન બનાવ્યું હતું તેનો નમૂનો લઈને એવુંજ એક મકાન તૈયાર કરવાનો એણે હુકમ આપ્યો, અને વિદુરની ચેતવણીને ન લેખવીને “દુર્યોધને બંધાવેલો વિશાળ મંડપ જેવાને માટે” યુધિષ્ઠિરનું આમંત્રણ કરવા વિદુરનેજ એણે મોકલ્યો. વિદુર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયો અને યુધિષ્ઠિર રાજાને ધૃતરાષ્ટ્ર તરફનો સંદેશ પહોંચાડ્યો. વળી પોતાની તરફથી એણે, હોમરુ દે:—

“જાનામ્યહં ઘૂતમનર્થમૂલં કૃતશ્ચ યત્નોઽસ્ય મયા નિવારણે ।
રાજા ચ માં પ્રાહિણોત્વત્સકાશં શ્રુત્વા વિદ્વન્ શ્રેય ઇદાચરસ્વ ॥”

(ઘૂત એ અનર્થનું મૂળ છે એમ હું જાણું છું, અને એને અટકાવવાનો પત્ત પશુ મ્હેં કર્યો છે. રાજ્યએ મ્હને ત્હમારી આગળ મોકલ્યો છે. આ હકીગત જાણ્યા પછી એ સમ્બન્ધમાં ત્હમને જે યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ત્હમે કરો.) ખિત્ત હદય સાથે અને ‘વિધાતાએ જે પ્રમાણે નક્કી કર્યું હોય છે તે પ્રમાણેજ થાય છે’ એવો વિચાર કરીને રાજ પોતાના ચારે બાઈઓ અને પોતાની સુંદર સ્ત્રીને સાથે લઇને હસ્તિનાપુર જવા નીકળી પડ્યો અને ત્યાં વખતસર પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ તેઓનાં સગાંસ્નેહીઓએ હર્ષપૂર્વક તેઓનો સત્કાર કર્યો, અને ખીજે દિવસે પાંચે બાઈઓ પેલું નવું મકાન જેવાને માટે ગયા. એ મકાનમાં અનેક રાજ્યો અને ખીજાં ઉંચી પદવીનાં માણસો તેમને મળવાને માટે ઉત્સુક થઈને બેઠાં હતાં. સર્વને તેઓ મળ્યા-પછી શકુનિએ કહ્યું કે “અપિણે પાસા ખેલીએ.” યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો કે “પાસા ખેલવા એ એક પાપ છે અને એક જાતની અનીતિ છે. એવા ખોટા માર્ગથી મ્હારા ઉપર હવે મેળવવાનો વિચાર તું છોડી દે. આર્ય લોકો કદી મત્સેન્દ્ર ભાષા બોલતા નથી-અને કપટના માર્ગમાં વિચરતા નથી.” શકુનિએ દલીલ કીધી કે “બળવાન હોય તે નિર્બળને હતે છે, વિદ્વાન હોય તે અવિદ્વાનને હતે છે, હતાં એ ક્રમે તે તો કાઈ અનીતિમયું ગણતું નથી. ત્યારે પાસા ખેલવામાં જે વધારે હોંશિયાર માણસ હોય તે ઓછા હોંશિયાર માણસને હરાવે એમાં અનીતિ ક્યાં આવી? પશુ જે ત્હમને અનીતિ જણાતી હોય અથવા બય લાગતો હોય તો હમારા આહ્વાનનો અસ્વીકાર કરવાની ત્હમને સ્વતંત્રતા છે.” યુધિષ્ઠિરથી આ વચનો સ્હેવાયાં નહોં.

“આહ્વતો ન નિવર્તેયમિતિ મે વ્રતમાહિતમ્ ॥”

આહ્વાન કરવામાં આવે ત્યારે ના ન ઠહેવી એવું મ્હાફે વ્રત છે એટલુંજ કહીને એણે રમત રમવા માંડી. એ રમતમાં એને ઉપરાચારી હાર મળવા માંડી, પણ ‘દાર્યો જુગારી બમલું રમે’ એ કહેવત પ્રમાણે એણે રમત રમવી જારી રાખી, અને ક્રમશઃ પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનું રાજ્ય, પોતાના પુત્રો, પોતાના બાઈઓ અને આખરે પોતાની જાતને પણ એણે હોડમાં મૂકી. જુગારીને લાયકની દૃષ્ટતા સાથે શકુનિએ કહ્યું કે “હવે ત્હારી

સ્ત્રી બાકી રહી છે તેને પણ તું હોડમાં મૂક. તહે જે સમગ્ર શુભાંશુ છે તે કદાચ તહેને પાછું પણ મળે.”

બાન વગરના રાજાએ કહ્યું:—

“નૈવ હસ્વા ન મહતી ન કૃશા નાપિ રોહિણી ।
 નીલકુંચિતકેશી ચ તયા દીવ્યામ્બહં ત્વયા ॥
 શારદોત્પલપત્રાક્ષ્યા શારદોત્પલગંધયા ।
 શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીસમાનયા ॥
 તથૈવ સ્યાદાનૃશંસ્યાત્તથા સ્યાદ્રૂપસંપદા ।
 તથા સ્યાચ્છીલસંપત્ત્યા ચામિચ્છેત્પુરુષઃ સ્ત્રિયમ્ ॥
 ચરમં સંવિશતિ યા પ્રથમં પ્રતિબુધ્યતે ।
 આગોપાલાવિપાલેભ્યઃ સર્વં વેદ કૃતાકૃતમ્ ॥
 તયૈવંવિધયા રાજન્ પાંચાલ્યાઽહં સુમધ્યયા ।
 ગ્લહં દીવ્યામિ ચાર્વિગ્યા દ્રૌપદ્યા હંત સૌવલ ॥”

(હીંગણી પણ નહીં અને ઉંચી પણ નહીં, સૂકી પણ નહીં અને જાડી પણ નહીં, કાળા અને વાકડિયા વાળ વાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું. શરદ્ ઋતુના કમળપત્રના જેવી આખવાળી, શરદ્ ઋતુના કમળના જેવી ગંધવાળી, શરદ્ ઋતુના કમળને સેવનારી, અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિવાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં, અને શીવસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સુખ ગયા પછી સૂએ અને પતિના ઊઠતા પહેલાં જાગે એવી, પાતળી કમ્બરવાળી, અને સુંદર અવધવોવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું.)

પ્રેક્ષક વર્ગથી આ શરમભરેલી ગમત હવે જોઈ શકાઈ નહીં, અને ‘ધિકાર’, ‘ધિકાર’ના પોકાર તેઓ કરી ગયા. પણ શકુનિ જરાએ શરમાયો નહીં. તે પાસા ખેલ્યો ગયો, અને પછી ‘હું જીત્યો’ ‘હું જીત્યો’ એ પ્રમાણે બોલી ઊઠ્યો. દુર્યોધન, કૌરવ, અને શકુનિ એ ત્રિપુટીના આનન્દનો કંઈ પણ પાર રહ્યો નહીં, અને દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું:—

“एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्यां संमतं पांडवानाम् ।
संमार्जतां वैश्व परैतु शीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥”

(હે દાસીપુત્ર ! ત્હમે જાઓ, અને પાંડવોની પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને લઈ આવો કે દાસી તરીકે ધરનાં કામ કરવાને અને વાસીદાં વાળવાને એને મોકલી દેવાય.)

તડ ને કડ કહી નાંખે એવા સ્વભાવના વિદુરજીએ જવાબ આપ્યો કે “રે મૂર્ખ ! ત્હારૂં આવી બન્યું છે. ન બોલવા જેવા બોલ તું બોલીશ નહીં. સિંહ જેવા ચરવીર પુરુષોને તું ચીડવીશ નહીં. એક બચકર કરાડની કારણ ઉપરજ તું બોલો છો તેનું શું ત્હને ખાન નથી ?”

दुर्विभाषं भाषितं त्वाद्दशेन न मंदं संबुद्धयसि पाशवद्ध. ।
प्रपाते त्वं लंचमानो न चेत्सि द्याघ्नान्मृगः कोपयसेऽतिवेलम् ॥
પણુ તે મદમત યયત્તા રાજાએ એનું કહેલું સાંભળ્યું નહીં, અને પોતાના સેવક પ્રાતિકામીને કહ્યું કે “તું દ્રૌપદીની પાસે જા, તું હોડમાં જતાપણી છે એ પ્રમાણે તેને કહે અને આ સ્થળે તેને લઈ આવ. ”

“त्वं प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते भयं विद्यते पांडवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥”
(હે પ્રાતિકામિન્ ! તું દ્રૌપદીને લઈ આવ. ત્હારે પાંડવોનો બચ રાખવાનું કારણ નથી. આ વિદુરજી ગમરાય છે અને અમરથા વિવાદ કર્યા કરે છે. આપણી વૃદ્ધિથી હંમેશાંજ એને ખુશી પતી નથી.) .

એ માણસ દ્રૌપદીની પાસે ગયો અને દુર્યોધને કહાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તેને કહ્યું. આ સાંભળીને પાંડવોની બુદ્ધિમાન રાણીએ એ માણસની સાથે ખૂઝાવ્યું કે “જે માણસ પોતાની જાતને હોડમાં મૂકી ચૂક્યો હતો તેને પાછળથી પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મૂકવાનો હક રહ્યો હતો ખરો ?”. પ્રાતિકામીએ દરબારમાં આવીને સમાજનો આગળ દ્રૌપદીનો સવાલ મૂક્યો. દુર્યોધન એવી સૂક્ષ્મ દલીલોથી ગમરાઈ જાય અને પોતાનું ધાર્યું જાતી રે એવો ન્હોતો. એણે પોતાના બાઈ દુઃશાસનને કહ્યું—

“દુઃશાસનૈવ મમ સૂતપુત્રો વૃકોદરાદુદ્વિજતેઽલ્પચેતાઃ ।

સ્વયં પ્રગૃહ્યાનય યાજ્ઞસેર્નોં કિં તે કરિષ્યંત્યવશાઃ સપત્નાઃ ॥”

(હે દુઃશાસન ! મહારા આ મિત્રારા સૂતપુત્રને લીમસેનની ખ્દીક લાગે છે, માટે તું જાતે જઈને દ્રૌપદીને પકડી લાવ. પરવશ થયલા શત્રુઓ ત્હને શું કરી શકવાના છે ?)

દુઃશાસન એકદમ ભીતને ગયો અને પાંડવોની રાણીના ઝોરડામાં જઈને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

“एहोहि पांचालि जितासि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।

कुरुन् भजस्वायतपदानेत्रे धर्मेण लब्धाऽसि समां परैहि ॥”

(આહ, આહ, દ્રૌપદી ! લજ્જાનો ત્યાગ કરીને તું દુર્યોધન તરફ જો ! હે કમળના જેવાં નેત્રવાળી ! તું દૈત્યને બજ ! તું ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. તું સમામા આવ)

દ્રૌપદીએ જોયું કે એ લડંગા માણસની સાથે વાદનિવાદ કરેલો નકામો છે. ધણી ગભરામણમાં પડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રીજ્યાં આગળ હતી તે ઝોરડા તરફ એ દોડી; પણ દુઃશાસન જંગની વફ્ટની પેઠે એની પાસે ધસી આવ્યો, એના કેથ પકડ્યા, અને એને બળાત્કારથી ધસડવા માંડી. “હે મંદબુદ્ધિ ! હું રજસ્વળા છું, મહે એકજ વસ્ત્ર પહેર્યું છે, એવી સ્થિતિમાં મ્હને સમા સમક્ષ લઈ જવી એ યોગ્ય નથી” એવું દ્રૌપદીએ ધીમે ધીમે કહ્યું. પણ દુઃશાસને જવાબ આપ્યો કે “હે યાજ્ઞસેની ! તું રજસ્વળા હોય, કે એક વસ્ત્રવાળી હોય, કે તદન વસ્ત્ર વગરની હોય, પણ તું ઘૂતની રમતમાં જીતાઈ છે અને દૈત્યોની દાસી થઈ છે, માટે હું ત્હને સમામાં લઈ ગયા વગર રહેવાનો નથી.” એનાં રુદનની લેશમાત્ર પણ દરકાર કર્યા વગર દુઃશાસન એને સમા-સ્થાન આગળ ધસડી લાવ્યો. ત્યાં આગળ એ મંત્રમ્ સ્ત્રીએ કહ્યું કે “બોલો, મુરખીઓ ! હું ધર્મથી જીતાયવી કહેવાઉં ખરી ? મુધિડિરે પોતાની જાતને આપી દીધી ત્યાર પછી મ્હને હોડમાં મૂકવાનો હક એને રહ્યો હતો ખરો ? જેઓ સમામાં મિરાજે છે તેઓ યોગ્ય અભિપ્રાય ન આપે એ તો ખોટુંજ કહેવાય.” પણ કોઈએ એને જવાબ આપ્યો નહોતો. માત્ર લીંબે

કથું કે સ્ત્રીની પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં આ પ્રશ્ન ધજો નાજુક અને મુશ્કેલી-ભરેલો છે. ત્યાં આગળ પોતાનો વ્યર્થ બચાવ કરતી તે ઊભી હતી, તેના ચોટલો દુઃશાસને મળ્યૂત પકડ્યો હતો, તેના શરીરનો ઉપલો ભાગ વસ્ત્ર વગરનો ઘઈ ગયો હતો. એ દેખાવ સર્વ કોષ્ટને ઉશ્કેળી મુકે એવો હતો, પણ દ્રૌપદીના પતિએ પણ માત્ર પોતાના મસ્તક નીચા નમાવી રહ્યાં. એકલો સ્ત્રીમ પોતાના કોષ્ટને દયાવી રાખે નહીં. એણે કથું કે “જુગારી-એને જાસીએ હોય છે, પણ એ દાસીએને પણ તેઓ કદી હોડમાં મૂકતા નથી. રે! યુધિષ્ઠિર! તારી સ્ત્રીને હોડમાં મૂકીને ત્હેં તેને આપી દીધી છે. સહદેવ! તું દેવતા લાવ! આ નિર્વજ્જ જુગારીના હાથ હું આજી નાંખીશ ” “રે! સ્ત્રીમ!” અર્જુને કથું. “સ્ત્રીમ! તું આ શું બોલ્યો? આવાં વચનો ત્હેં અગાઉ કદી પણ કાઢ્યાં નથી. યુધિષ્ઠિર આપણા જ્યેષ્ઠ બધુ થાય એ શું તું ભૂલી ગયો? ખીજાઓ તરફથી ઘૂત રમવાનું આહ્વાન કરવામાં આવે ત્યારે ક્ષત્રિયોને કદી એ આહ્વાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના આપતું નથી. કર્તવ્યના માર્ગથી અપિત થવાય એવી રીતે તારા શત્રુઓને તારી જાત ઉપર તું વિજય મેળવવા દર્શાવ નહીં.” ધૃતરાષ્ટ્રના અનોરસ પુત્ર વિકર્ણે “દ્રૌપદીને આપી દેવાનો યુધિષ્ઠિરનો હક રહ્યો નહોતો” એવો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવીને દ્રૌપદીને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ એને કથું કે “વધારે પુદ્ધિશાળી માણસો જે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકતા નથી તે પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં તું મૂગો રહે!” એણે દુઃશાસનને કથું કે—

દુઃશાસન સુવાલોડયં વિકર્ણઃ પ્રાજ્ઞવાદિકઃ ।

પાંડવાનાં ચ વાસાંતિ દ્રૌપદાશ્વાપ્યુપાહર ॥

(દુઃશાસન! આ વિકર્ણે કાથું કાથું બોલવા જાય છે, પણ એ હજી નાદાન છે. એના શબ્દોને તું સંભરીશ નહીં. અને પાંડવોએ અને દ્રૌપદીએ પડેલાં વસ્ત્રો તું તેમની પામેથી લઈ લે!)

પાંડવોએ પોતાનો કીમતી પોશાક તરત કાઢી નાંખ્યો અને નાગા જેવા થઈને બેઠા. પણ દ્રૌપદી મિચારી શું કરે? ટૂંક જતો અને પર પુરુષોના દેખતાં એને ચોટલો ઝાઘીને ધમડવામાં આવે એ પ્રસંગ કંઈ યોગી દુઃખકારક

નહોતો, પરન્તુ પોતાનાં વસ્ત્ર પશુ કાઢી લેવામાં આવે એ રિયતિ તો એ બહાદુર રાણીને પણ અમલ્લજ લાગી, અને દુઃશાસને એનું વસ્ત્ર ઝાલ્યું તે વખતે રુદન તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ કરી શકી નહીં. એક કર વડે પોતાનું મુખ છુપાવીને અને વાંકી વળીને અનાયના નાથ, અશરણના શરણ એવા હુરિની, વિશ્વના પતિની, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની, પરમ યોગીની એણે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. એ પ્રાર્થના સંભળાઈ, અને ત્યાં આગળ એક ચમત્કાર થયો. દ્રૌપદીના શરીર ઉપરથી જે જે વસ્ત્ર ખેંચી લેવામાં આવ્યું તેનું સ્થાન તેજ વખતે ખીજાં વસ્ત્રથી લેવાતું ગયું. અફેક પછી અફેક વસ્ત્ર દ્રૌપદીના શરીર ઉપરથી ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા છતાં તે નિર્વસ્ત્ર થઈ શકી નહીં. નિર્વસ્ત્રને વસ્ત્ર પૂરાં પાડવાને જે સમર્થ છે એવા શ્રી હુરિ તેની બહારે ધાયા હતા. ત્યાં આગળ એકઠા થયેલા રાજાઓ અને ખીજા લોકો આશ્ચર્યથી ચકિત થયા અને તેઓ દ્રૌપદીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દુઃશાસનની નિર્વજ્જ વર્તણૂકને માટે સર્વ કોઈ એને ઠપકો દેના લાગ્યું. પાંડવોની સદ્ગુણો સ્ત્રીને ઉઘાડી કરવાને દુઃશાસન જેવો કૂર માણસ બ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો એ દેખાવ ખરે-ખરો બબ્બ હતો. આખરે એ થાક્યો અને શરમિદો થઈ ખેસી ગયો.

શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યા તેની કથા આ પ્રમાણે છે. એ કથા આ હજારો વર્ષ થયા અસખ્ય હિન્દુઓના ઘરમાં ગવાતી રહી છે, અને હિન્દુ સ્ત્રીઓને હમેશાં સદ્ધર્મના માર્ગમાં વિચરવાની પ્રેરણા કરતી રહી છે. એ સુંદર કથાને તેના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી બ્રહ્મ કરીને તેમાંથી ચમત્કારના તત્ત્વને કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ લાગણીની શૂન્યતાનુંજ પરિણામ છે. ચમત્કારમાં જેઓ માને છે તેઓ એ કથાની સાત્યતા વિષે કદી વહેમ રાખશે નહીં; પણ ચમત્કારમાં જેઓ ન માનતા હોય (અને તે સભામાંજ કેટલાંક માણસો એવાં હતાં કે જેઓ આ બનાવને માત્ર એક પ્રકારના બહુના ખેવ તરીકેજ ગણતાં હતાં) તેવાં માણસોને આ કથા તરફ સંપૂર્ણ હૃદય રાખવાની છૂટ છે. ધૃતરાષ્ટ્રને હવે લાગ્યું કે વાત ધણી આગળ વધી ગઈ છે અને એણે દ્રૌપદીને કહ્યું:—

“ ઘરં વૃણાંશ્ચ પાંચાલિ મત્તો યદમિવાંહસિ ।

ઘધૂનાં હિ વિશિષ્ટા મે ત્વં ધર્મપરમા સર્તા ॥ ”

(મ્હારી પાસેથી જે જોઈતું હોય તે, હે પાંચાલી ! તું માગી લે ! સમજા વધુઓમાં તું મ્હને વધારે પ્રિય છે. તું ખરેખરી ધર્મપરાયણ સતી છે.)

દ્રૌપદીએ કહ્યું કે “ મ્હારા પતિઓને દાસત્વમાંથી છૂટા કરો એટલુંજ હું માગું છું. ”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “ જા, ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કરૂં છું. યુધિષ્ઠિર ! તું ત્હારા બાઈઓને અને ત્હારી સંપત્તિને લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જા. તું ત્યાં આગળ રાજ્ય કરજે અને ત્હારા પિત્રાઈ બાઈઓની સાથે સંપમાં રહેજે. ત્હમે સર્વે ઉદાર સ્વભાવના છો એ હું જાણું છું અને મ્હારી ખાતર મ્હારા પુત્રોની મૂર્ખાઈને માટે ત્હમે તેઓને ક્ષમા આપશો એવો મ્હને પાછો ભરોસો છે. ” તે દિવસના દુઃખકર બનાવોનો છેડો ઘણો સારો આવ્યો એવું સર્વને લાગ્યું, અને પાંચે બાઈઓ પોતાની ધર્મપત્નીને સાથે લઈને હસ્તિના-પુરથી તરત ચાલી નીકળ્યા. પણ વાત એટલેથી અટકવાની નહોતી. ધૃતરાષ્ટ્રને એના છોકરાઓએ કહ્યું કે “ ત્હમે છંછેડાયલા સાપને છોડી મૂક્યા છે, ” એટલે એ વૃદ્ધ રાજાને પાછી ગભરામણ થવા માંડી. “ ત્હમારા છોકરાઓ જીવતા રહે એવું જો ત્હમે ઇચ્છતા હો તો પાંડવોને પાછા બોલાવો અને ધૃતમાં ફરીથી તેઓ હારે તો ખાર વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવે, અને તેરમે વર્ષે છૂપાયલા રહે; એ તેરમા વર્ષમાં પકડાઈ જાય તો વળી પાછો વનવાસ ભોગવે એવી તેઓની સાથે શરત કરો; હમે જો હારીશું તો વનમાં જવાને માટે હમે જાતે તૈયાર હિયે. ” આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવામાં આવ્યું. ભાગ્યમાં નિર્માણ થયું હશે તે પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને પાછા બોલાવ્યા અને ખરા ક્ષત્રિય તરીકે આર્જુનની ના કહેલી એ તેઓનો ધર્મ નહોતો એટલે તેઓ ફરીથી રમ્યા અને હાર પામ્યા. ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય તેઓએ ખોયું.

પ્રકરણ ૭.

આર વર્ષનો દેશવટા અને તેરમા વર્ષનું છૂપા વેપમાં રહેતું.

કૌરવોએ જે વિજય મેળવ્યો તે કાઠિનું પશુ રુધિર રેડાયા વગરનો હતો. યુદ્ધનાં શસ્ત્રોનો લેશ માત્ર પણ ઉપયોગ કર્યો વગર પાંડવોને હલકા પાડવામાં આવ્યા અને રાજ્યનો અમલ તેઓની પાસથી છીનવી લેવામાં આવ્યો.

“ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રનું રાજ્ય આજથી શરૂ થાય છે”

એવું કહ્યું બોલી ઊઠ્યો અને એ વચન સાંભળીને સત્તાના લોભવાળા આંધળા રાજાને પણ થોડો આનન્દ નહીં થયો હોય ! દુર્યોધનના કપટનો ભોગ થઈ પડેલા પાંડવો સાધુના વેપમાં નગર બહાર નીકળી પડ્યા અને અત્યાર સુધીમાં યશસ્વી થઈ ચૂકેલી તેમની સ્ત્રી અને થોડા સેવકો તેમની પાછળ પાછળ આવી. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ રાજ્ય છીનવી લેવાનું જે આજીજનનું પ્રગલ્ભ બર્ણુ તેની નિન્દા કરતા સંકટો માણસો તેમને વિદાય કરવા ગયા. પાંડવોની વૃદ્ધ માતા કુન્તીના સમ્યન્ધમાં વિદુરજીએ સુધિદિરને કહ્યું કે “ત્હમે અને મ્હારી સાથે રહેવા દો.” તે ઉપરથી કુન્તીમાતાને વિદુરજીને ત્યાં રાખવાં એવું કહ્યું. છટાં પડતી વખતે કુન્તીમાતાએ દ્રૌપદીને જે અસરકારક આશીર્વચનો કહ્યાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઘત્સે શોકો ન તે કાર્યઃ પ્રાપ્યેદં વ્યસનં મહત્ ।

સ્ત્રીધર્માણામભિદ્ધાસિ શીલાચારવતી તથા ॥

ન ત્વાં સંદેષુમર્હામિ ભર્તૃન્પ્રતિ શુચિસ્મિતે ।

સાધ્વીગુણસમાપન્ના ભૂપિતં તે કુલદ્વયમ્ ॥

સમાગ્યાઃ કુરવશ્ચેમે યે ન દગ્ધાસ્ત્વયાનઘે ।

અરિષ્ટં યજ પંથાનં મદનુધ્યાનઘૃહિતા ॥

માવિન્યર્થે હિ સત્સ્ત્રીણાં વૈકૃતં નોપજાયતે ।

શુરુધર્માભિગુપ્તા ચ શ્રેયઃ ક્ષિપ્રમવાપ્સ્યસિ ॥”

(જેટા ! આ મ્હોટું દુઃખ ત્હારા પર આવી પડ્યું છે તેથી તું શોક કરીશ નહીં. સ્ત્રીના ધર્મ શું છે તે તું સારી રીતે સમજે છે અને ત્હારો

સ્વર્ભાવ સારો છે. ત્હારા પતિઓની સાથે ત્હારે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે મ્હારે ત્હને કંઈ પણ શિખામણ આપવાની જરૂર નથી, દારણ કે ત્હારી સાધુતાથી ઉભય કુળને ત્હે અજવાળ્યાં છે. આ કુરુઓ ખરેખરા ભાવ્યશાળા કે ત્હારી કુપિત દષ્ટિ વડે કરીને ત્હે તેઓને બાળી નાંખ્યા નથી. વગર સંકોચે તું જા. જે વસ્તુ નિર્માણજ થયેલી છે તેના વિષે સારી અને કદી ક્રોધ થતો નથી. ગુરુધર્મથી રક્ષિત થયેલી એવી તું થોડા વખત પછી એવનેજ પ્રાપ્ત કરીશ).

દ્રૌપદીની આંખમાંથી અશ્રુ પડતાં હતાં; રધિરથી ખરડાયલું એવું એકજ વસ્ત્ર તેણે પહેર્યું હતું; તેના વાળ છૂટા હતા; તેણે “ વાર ” એ પ્રભાણે કહ્યું, અને વગર સંકોચે તે પોતાના પતિઓની પાછળ પાછળ ચાલી.

પાંડવો વનમાં રખડ્યા તે વિષેની સચિસ્તર હકીકત આ સ્થળે આપવાની જરૂર નથી. જે દેશનું રાજ્ય તેઓએ ગુમાવ્યું તેની પાસેનાજ અરણ્યમાં તેઓ રખડ્યા હશે. સાધારણ રીતે શિકાર કરીને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા, અને બ્રાહ્મણો તરફથી યુધિષ્ઠિર આગળ જે આપ્યાનો કહેવામાં આવતાં તે સાંભળીને તેઓ પોતાનો સમય પૂરો કરતા. એમાંનાં બે આપ્યાનો આ સ્થળે ખાસ ગણાવવા લાયક છે. નળ અને દમયન્તીનું આપ્યાન ઘણું જાણીતું છે. હિન્દુસ્તાનની તેમજ બીજા દેશની અનેક ભાષાઓમાં એ આપ્યાનના તરજૂમાઓ ચલતા છે. જે વખતે યુધિષ્ઠિરે નીચે પ્રમાણેનાં વચનો કહ્યાં:—

“ નાસ્તિ રાજા મયા કશ્ચિદ્વલ્પમાન્યતરો ભુવિ ।
મવતા દ્રષ્ટૂર્વૌ વા શ્રુતપૂર્વોઽપિ વા કશ્ચિત્ ।
ન મત્તો દુઃખિતતરઃ પુમાનસ્તીતિ મે મત્તિઃ ॥ ”

(મ્હારાથી પણ કમનસીબ રાજા અગાઉ યદ્યપ્યક્ષે ત્હમે કદી જોયો કે સાંભળ્યો નહીં હોય; હું ધારૂં છું કે મ્હારા કરતાં વધારે દુઃખ કોઈ માણસ પર પડ્યું નહીં હોય).

વખતે બૃહદ્વથ તરફથી એ આપ્યાન યુધિષ્ઠિર રાજાને કહેવામાં

આવ્યું છે. એ આખ્યાન દક્ષા પછી જુદદષ્ટે તૂતકળા પોતાને આવડતી હતી તે યુધિષ્ઠિરને શીખવી.

ખીલું આખ્યાન સત્યવાન અને સાવિત્રીનું છે. એ આખ્યાનમાં યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે:—

“અસ્તિ સીમન્તિનો ફાચિદ્ દૃષ્ટપૂર્વાઽપિ વા શ્રુતા ।

પતિવ્રતા મહાભાગા યથેયં દ્રુપદાત્મજા ॥”

(આ દ્રુપદપુત્રીના જેવી પતિવ્રતા અને સાધ્વી સ્ત્રી અગાઉ ત્હમ્હારા જોવામાં કે સાંભળવામાં પણ કદી આવી છે ખરી ?)

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક ઋષિ (માર્કેણ્ડેય ઋષિ) તરફથી એ આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે.

એ આખ્યાનો કાલ્પનિક હોય તો કવિતી સુંદર રચનાઓ તરીકે એ જોઈ આખ્યાનો ધણું વખાણવા લાયક છે, અને દ્રુપદની અને સાવિત્રી એ જો પાત્રો વડે સ્ત્રીત્વનો ધણો ઉચો આદર્શ આપણી આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ સાવિત્રી તો હિન્દુ સંસારમાં ધણીજ વન્દનીય ગણાય છે અને જ્યેષ્ઠ માસમાં દરેક સ્ત્રી “વટ સાવિત્રી”નું વ્રત પણ કરે છે.

આ બાર વર્ષના સમયમાં પાંડવોએ બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને આખા હિંદુસ્તાનનાં જુદાં જુદાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કીધી. એ સ્થળો ક્યાં ક્યાં તેની અર્ચા હમે આગળ ઉપર કરીશું. એ સ્થળોની યાત્રા કરી રહ્યા પછી અને બાર વર્ષ પૂરાં થયાં એટલે તેઓ દ્વૈતવનમાં પાછા આવ્યા અને હજી એક વર્ષ છૂપા વેપમાં ગાળવાનું હતું તે ભત્ર્ય લોકોના રાગ વિરાટની રાજધાનીમાં રહીને પૂરું કરવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો.

પોતાના ગુરુ ધૌમ્યને તેઓએ કહ્યું કે “નિત્યના અનુશાન માટેના હમારા પવિત્ર વસ્ત્રોને દ્રુપદ રાગના ઘરમાં ત્હમે ચૂકી આવજો.” ઇન્દ્રસેન વગેરે સેવકોને તેઓએ રયસંકિત દ્વારકા વધાય કર્યા, અને તેઓએ અને તેઓની રાણીએ કેટલાક દિવસ સુધી જમના નદીના કિનારા ઉપર પગે ચાલતાં મુસાફરી કીધી. એ મુસાફરી દરમ્યાન વિરાટ રાજની હાથ તળેના શિકારીઓ તરીકે તેઓ પોતાની જાતને ઝોળખાવતા હતા. આગળ

ચાલતાં ચાલતાં, જમના નદીની દક્ષિણમાં રાજધાનીનું શહેર હતું તેની સમીપમાં તેઓ આની પહોંચ્યા એટલે નગરની શ્મશાનભૂમિ આગળ આવેલું એક મોટું શમીવૃક્ષ તેઓના જોવામાં આવ્યું. એ વૃક્ષની ઉપર યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાનુસાર સહદેવે પોતાનાં સર્વનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં. પછી તેઓએ પોતાનાં કપડાં બદલ્યાં અને ત્યાર પછી એકેક એકેક ધીરે ધીરે નગરમાં દાખલ થયા. યુધિષ્ઠિર હવે ઘૂતકળામાં ધણો પ્રવીણ થયો હતો તે રાજની સાથે પાસા ખેલનાર ત્રીકે વિરાટ રાજની નોકરીમાં દાખલ થયો. ભીમને રાંધતાં સાંઝે આવડતું હતું એટલે રસોઈના ઉપરી તેમજ કુસ્તી કરનાર મદ્દલ તરીકે એ દાખલ થયો. દેશવટાનાં બાર વર્ષ દરમિયાન, અસ્ત્રવિદ્યા શીખવાને માટે અર્જુનનું સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની દરબાર આગળ જવાનું થયું હતું ત્યાં આગળ એ વૃત્યકળા પણ શીખ્યો હતો તેથી એણે વૃત્ય શીખવનારા બંડળ તરીકે કામ કરવું પસંદ કર્યું. ધનુષ્યના હંમેશના વાપરવાને લીધે એના હાથ ઉપર જે કંઠણ ડાઘા પડી ગયા હતા તે છૂપાવવાને માટે પિત્તળનાં કદવાંઓ અને સફેદ બગડીઓ એ પહેરતો અને પોતાના વાળ છૂટા રાખતો. એ પ્રમાણે વેપ ધારણ કરીને એ વિરાટ રાજની નોકરીમાં રહ્યો, અને રાજકુંવરીને તથા બીજી કન્યાઓને એણે વૃત્યકળાનું શિક્ષણ આપ્યું. નકુલ અશ્વપતિ તરીકે અને સહદેવ ગોવાળિયા તરીકે એ પ્રમાણે પાંચે ભાઈઓએ જુદી જુદી નોકરી લઈ લીધી, પણ દ્રૌપદીએ પોતાની જાત છૂપી રહે એવી રીતની કઈ નોકરી લેવી એ પ્રશ્ન વધારે અઘરો હતો. એ અતિ સદ્ગુણી અને ચરવીર સ્ત્રીએ “સૈરન્દ્રી” (દાસી) નો વેપ લીધો, અને વિરાટની રાણી મુદેબજાએ એને નિષ્કર્મ ભટકતી જોઈને એને સૈરન્દ્રી તરીકે રાખી લીધી. પાંચ નવા પુત્રો અને એક સ્ત્રી એ પ્રમાણે છ જણાં વિરાટ રાજની નોકરીમાં નવાં દાખલ થયાં એ બતાવ વહેમ ઉપજાવે એવો યર્ષ પડે ખરો, પણ ધણું ખર્ચ તેઓ જુદે જુદે વખતે નોકરીમાં દાખલ થયા હશે તેથી કોઈને વહેમ ઉત્પન્ન થયો નહીં હોય. અને અર્જુને બંધનનો વેશ લીધો હતો તેમાં તો પકડાઈ જવાનો ભય ધણેજ થોડો હતો, કારણ કે બંધનનો સાધારણ રીતે ઉચ્ચ અને મજબૂત હાડકાવાળો હોય છે. આ પ્રમાણે લગભગ આપું વર્ષ

પાછળ પાછળ રહીને તેને સહીસવામત ઘેર પહોંચાડી. સુદેષ્યના અંતઃપુરમાં એ દાખલ થઈ તે વખતે ભીમ તરફ જોઈને એણે કહ્યું કે:—

“ ગંધર્વરાજાય નમો येनास्मि प्रतिमोचिता ॥ ”

(તે ગંધર્વરાજને હું નમસ્કાર કરૂં છું કે જેણે મને મૃત્યુના બંધ-
માંથી મુક્ત કરી.)

એક ગંધર્વને હાથે કીચકનો વધ થયો એ બનાવ કંઈ જોવો તેવો નહોતો, અને દુર્યોધન તરફથી છૂપાયલા પાંડવોને શોધી કાઢવાને બાટે જુદા જુદા શહેરમાં જે માણસો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓ એ વાત દુર્યોધનની આગળ પહોંચાડ્યા વગર રહ્યા નહીં. આ બનાવને આધારે વધારે તપાસ કરવાનું કામ મુગમ થઈ પડે એવું હતું. ત્રિગર્તના રાજાને અગાઉ કીચકે એક વાર હરાવ્યો હતો તેને દુર્યોધને કહ્યું કે “ તમે દક્ષિણ તરફથી વિરાટ રાજાના ઉપર ચડાઈ કરો, અને એનાં પશુઓ લૂટી લો; હું મ્હાં ફેરવ્ય લઈને ઉત્તર દિશા તરફ જઈ છું અને તે દિશા તરફથી એના ઉપર ચડાઈ કરૂં છું. ” ત્રિગર્તે વિરાટ ઉપર અણમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી અને દુર્યોધને નવમીને દિવસે ચડાઈ કીધી હતી. એ પ્રમાણેની ચોક્કસ તિથિઓ મહાભારતમાં આપવામાં આવી છે, પણ ધણું નવાઈ જેવું એ છે કે એ તિથિઓ કયા મહિનાની તે કોઈ પણ ડેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. વિરાટ રાજા ચાર પાંડવોને લઈને દક્ષિણ તરફ ત્રિગર્ત રાજાની રહામું મળ્યો, અને પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન રાજ્યની દેખરેખ રાખવાનું કામ એણે પોતાના બાળક પુત્ર ઉત્તરને સોંપ્યું. કૌરવ સેનાએ ઉત્તર તરફથી ચડાઈ કરીને પશુઓ લૂટી લીધાં એટલે ગોવાળિયાઓ પોતાના રક્ષણને માટે

વ્યવસ્થા થઈ અને ઉત્તરને રથમાં બેસાડીને અર્જુન નીકળી પડ્યો. રાજ-
કુંવરે કૌરવનું મ્હોટું સૈન્ય જોયું તેની સાથેજ એને ગભરામણ થઈ અને
રથમાંથી બહાર કૂદી પડીને એ નગર તરફ દોડવા મંડી પડ્યો. પણ
પાંડવોને હવે છપાઈ રહેવાની જરૂર નથી એવું અર્જુન જાણતો હતો
તેથી અર્જુન એની પાછળ ગયો અને કેશ વડે એને ઝાલીને પાછો રથ
આગળ લઈ આવ્યો. પછી અર્જુનને એને કહ્યું કે “તમારે બદલે હું યુદ્ધ
કરીશ અને તમને રથ ચલાવજો.” પછી રથને પેલા શમી વૃક્ષ આગળ
લઈ જવામાં આવ્યો અને સહદેવનાં મૂકલાં ધનુષ્ એ વૃક્ષ ઉપર હતાં તે
ત્યાંથી ઉતારવામાં આવ્યાં. પોતાનું ધનુષ્ ખોળીને અર્જુનને કહ્યું કે “આ
ધનુષ્ તે પ્રખ્યાત ગાંડીવ ધનુષ્ છે, આજ સાડીબત્રીસ વર્ષ થયાં હું એ
ધનુષ્ વાપરતો આવ્યો છું, અને હું જાતે અર્જુન છું.” અર્જુનની આ
વખતે શી ઉમ્મર હશે તેના કંઈક ખ્યાલ ઉપરનાં આ વચનો પરથી આવી
સકે છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ સ્થપાયું અને પાંડવોની સાથે દ્રૌપદીનાં લગ્ન થયાં ત્યાર
પછી થોડો વખત રહીને ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અગ્નિ
તરફથી એ ધનુષ્ અર્જુનને આપનામાં આવ્યું હતું. એના લગ્ન વખતે
અર્જુનની ઉમ્મર આશરે ૨૦ વર્ષની હશે એવું આપણે ગણીએ તો એ
ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે ૨૦ વર્ષ સુધી તેઓએ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં
શાન્તિથી રાજ્ય કર્યું હોયું જોઈએ; ત્યાર પછી તેઓએ પોતાનું રાજ્ય
શુભાવ્યું અને આશરે સાડાબાર વર્ષ સુધી તેઓ જંગલમાં બટક્યા. આ
પ્રમાણે અર્જુનની ઉમ્મર આ વખતે લગભગ ૫૩ વર્ષની હતી. પાંચે
બાઈઓની ઉમ્મરમાં અડકેક વર્ષનો ફેર હતો એવું આપણે ગણીએ તો એવું
માલમ પડે છે કે આ યુદ્ધની વખતે જ્યેષ્ઠ બન્ધુ સુધિષ્ઠિરની ઉમ્મર ૫૬
વર્ષની હોવી જોઈએ.

પોતાનું પ્રતાપવાનું ધનુષ્ ધારણ કરીને અને ઉત્તરને સારથિ તરીકે
બેસાડીને અર્જુન કૌરવસેનાની રહામે લડવા ગયો અને તેને હરાવી. કૌરવ
સેનાના સરદારો ભીષ્મ અને દ્રોણ કદાચ જોઈએ તેવું લજા નહોં હોય,
અને દુર્યોધને એ બાબતમાં ઝાઝું દબાણ પણ નહોં કર્યું હોય, કારણ કે

પાછળ પાછળ રહીને તેને સહીસલામત ઘેર પહોંચાડી. મુદેખ્યાના અંતઃપુરમાં એ દાખલ થઈ તે વખતે ભીમ તરફ જોઈને એણે કહ્યું કે:—

“ ગંધર્વરાજાય નમો येनास्मि प्रतिमोचिता ॥ ”

(તે ગંધર્વરાજને હું નમસ્કાર કરૂં છું કે જેણે મ્હને મૃત્યુના બંધ-
માંથી મુક્ત કરી.)

એક ગંધર્વને હાથે કીચકનો વધ થયો એ બનાવ કંઈ જોવો તેવો નહોતો, અને દુર્યોધન તરફથી છૂપાયલા પાંડવોને શોધી કાઢવાને ભાટે જુદા જુદા શહેરમાં જે માણસો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓ એ વાત દુર્યોધનની આગળ પહોંચાળા વગર રહ્યા નહોં. આ બનાવને આધારે વધારે તપાસ કરવાનું કામ સુગમ થઈ પડે એવું હતું. ત્રિગર્તના રાજાને અગાઉ કીચકે એક વાર હરાવ્યો હતો તેને દુર્યોધને કહ્યું કે “ ત્હમે દક્ષિણ તરફથી વિરાટ રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરો, અને એનાં પશુઓ લૂટી લો; હું મ્હારું સૈન્ય લઈને ઉત્તર દિશા તરફ જાઉં છું અને તે દિશા તરફથી એના ઉપર ચઢાઈ કરૂં છું. ” ત્રિગર્તે વિરાટ ઉપર અશ્વમીને દિવસે ચઢાઈ કીધી હતી અને દુર્યોધને નવમીને દિવસે ચઢાઈ કીધી હતી. એ પ્રમાણેની ચોક્કસ તિથિઓ મહાભારતમાં આપવામાં આવી છે, પણ ધણું નવાઈ જેવું એ છે કે એ તિથિઓ કયા મહિનાની તે કોઈ પણ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. વિરાટ રાજા ચાર પાંડવોને લઈને દક્ષિણ તરફ ત્રિગર્ત રાજાની રહામું ગયો, અને પોતાની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યની દેખરેખ રાખવાનું કામ એણે પોતાના બાળક પુત્ર ઉત્તરને મોંપ્યું. કૌરવ સેનાએ ઉત્તર તરફથી ચઢાઈ કરીને પશુઓ લૂટી લીધાં એટલે ગોવાગિયાઓ પોતાના રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરતા ઉત્તરની પાસે આવ્યા. એ બિનઅનુભવી છોકરાએ ખડાઈ મારી

વ્યવસ્થા થઈ અને ઉત્તરને રથમાં બેસાડીને અર્જુન નીકળી પડ્યો. રાજ-
કુવરે કૌરવનું મ્હોલું સૈન્ય જોયું તેની સાથેજ અને ગમરામણુ થઈ અને
રથમાંથી બહાર ફૂટી પડીને એ નગર તરફ દોડવા મંડી પડ્યો. પણ
ખાંડવોને હવે દુષ્પાઈ રહેનાની જરૂર નથી એવું અર્જુન જાણતો હતો
તેથી અર્જુન એની પાછળ ગયો અને કેશ વડે એને ઝાલીને પાછો રથ
આગળ લઈ આવ્યો. પછી અર્જુને એને કહ્યું કે “તહમારે બદલે હું સુદ
કરીશ અને તહમે રથ ચલાવજો.” પછી રથને વેવા શમી વૃક્ષ આગળ
લઈ જવામાં આવ્યો અને સહદેવનાં મૂકેલાં ધનુષ્ એ વૃક્ષ ઉપર હતાં તે
ત્યાંથી ઉતારવામાં આવ્યાં. પોતાનું ધનુષ્ ખોળીને અર્જુને કહ્યું કે “આ
ધનુષ્ તે પ્રખ્યાત ગાંડીવ ધનુષ્ છે, આજ સાડીમત્રીસ વર્ષ થયાં હું એ
ધનુષ્ વાપરતો આવ્યો છું, અને હું જાતે અર્જુન છું” અર્જુનની આ
વખતે શી ઉમ્મર હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપરના આ વચનો પરથી આવી
શકે છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ રથપાણુ અને ખાંડવોની સાથે દ્રૌપદીના લગ્ન થયાં ત્યાર
પછી થોડો વખત રહીને ખાંડવ વનનો વિનાશ થયો તે વખતે અમ્મિ
તરફથી એ ધનુષ્ અર્જુનને આપનામાં આવ્યું હતું. એના લગ્ન વખતે
અર્જુનની ઉમ્મર આશરે ૨૦ વર્ષની હશે એવું આપણે ગણીએ તો એ
ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે ૨૦ વર્ષ સુધી તેઓએ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં
શાન્તિથી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ; ત્યાર પછી તેઓએ પોતાનું રાજ્ય
શુભાળું અને આશરે સાડાબાર વર્ષ સુધી તેઓ જંગમમાં બટક્યા. આ
પ્રમાણે અર્જુનની ઉમ્મર આ વખતે લગભગ ૫૩ વર્ષની હતી. પામે
બાઈઓની ઉમ્મરમાં અડકેક વર્ષનો ફેર હતો એવું આપણે ગણીએ તો એવું
માલમ પડે છે કે આ સુદની વખતે જ્યેષ્ઠ બન્ધુ શુધિધિરની ઉમ્મર ૫૬
વર્ષની હોવી જોઈએ.

પોતાનું પ્રતાપવાનું ધનુષ્ ધારણ કરીને અને ઉત્તરને સારથિ તરીકે
બેસાડીને અર્જુન કૌરવસેનાની રહામે લડવા ગયો અને તેને હરાવી. કૌરવ
સેનાના સરદારો ભીષ્મ અને દ્રૌણ કદાચ જોઈએ તેવું લગ્ના નહોં હોય,
અને દુર્યોધને એ બાબતમાં ઝાઝું દુષ્પાણુ પણ નહોં કર્યું હોય, કારણ કે

એનો જ મુખ્ય હેશ હતો તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. એણે લીખને કહ્યું કે “શરતમા કરાવેલી મુદત પડેલા અર્જુનને આપણે શોધી કાઢ્યો છે, તેથી પાંડવોને પાછો ખાર વર્ષનો દેશવટો ભોગવવો પડશે.” લીખે જવાબ આપ્યો કે “તું કહે છે ખરો, પણ આ પ્રશ્ન વિકટ છે. દરેક પાંચ વર્ષમાં એ મહીનાઓ વધારાના હોય છે. આ તેર વર્ષમાં ૫ મહીના અને ૧૨ રાત્રીઓ વધારાના છે. પાંડવો શાસ્ત્રને જાણનારા છે અને નક્કી કરેલી મુદતમા આ સમય કપાસવો જોઈએ એની તેઓ માગણી કરશે. પાંડવોએ આટલે સુધી પ્રતિજ્ઞા પાળી, અને હવે પ્રકટ થવાનો પોતાનો હક છે એવું તેઓને ચોક્કસ જણાયું હશે ત્યારેજ તેઓ નીકળ્યા હશે. કોઈ પણ વસ્તુ ગેરવ્યાજબી રીતે મેળવવી એ તેઓને પ્રસદ નથી પણ જે વસ્તુ ઉપર પોતાનો વ્યાજબી હક હોય તે વસ્તુ તેઓ એકાએક છોડી દે એવા પણ નથી.” દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને કઈ પણ ઉત્તર વાળ્યો નહોતો અને દ્વારવોની મેના હસ્તિનાપુર તરફ પાછી વળી.

યુદ્ધકળાનો પ્રથમ પાઠ ઉત્તરને આ વખતેજ મળ્યો હતો, અને એ પાઠ આપનારો ગુરુ કંઈ જોવો તેવો નહોતો. યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી એ ઘેર પાછો આવ્યો તે વખતે એનો પિતા પણ ચાર પાંડવોની મદદથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને પાછો ફર્યો હતો. બુદ્ધિનના કોણ છે તેની હકીકત તરતજ ઉત્તરે પોતાના પિતાને કહી, અને એ રાત્રીએ ઉપકારવશ થઈને પોતાની જુનાન કન્યાના અર્જુનની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ અર્જુને કહ્યું કે “મહારી શિષ્યા તરીકે મહેં એને ગણી છે, તેથી હું એના પિતા જોવો થયો છું. પણ મહારા પુત્ર અભિમન્યુની સાથે એને ત્હમે પરણાવો.” પછી દ્વારકાથી કૃષ્ણ અને તેની જાહેન ગુમસ્ત્રાને લઈને અભિમન્યુ આવી પહોંચ્યો, અને લગ્નનો પ્રમગ સપૂર્ણ હાકમાક સાથે ઉજવવામાં આવ્યો. પાંડવોનાં કુખનો અન્ત આવ્યો તેથી વૃદ્ધ રાજા દ્રુપદ પણ પોતાના જમાઈ એને અભિનન્દન આપવાને માટે આવી પહોંચ્યા, અને એણે તેમજ વિરાટ રાજાએ હવે પાંડવોને કહ્યું કે “રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન ત્હમે આદરો, અને હમે ત્હમોને મદદ કરીશું.”

યુદ્ધની તૈયારી.

હવે યુધિષ્ઠિરે મરુત્ય દેશની સરહદ ઉપર આવેલા ઉપવન્ય નામના નગર આગળ પોતાની છાવણી નાંખી, અને યુદ્ધનો સમય આરી પહોંચ્યો હતો તેથી તેને માટે એણે લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું. દુષ્ટ રાજા અને વિરાટે રાજા તો પોતાની સઘળા સેના સાથે સાં આગળ હાજરજા હતા, અને એ સર્વ તરફથી માંગણી કરવામાં આવી તેને માન આપીને ખીજા પણ ઘણા રાજાઓ યુધિષ્ઠિરને મદદ કરવાને પોત પોતાના લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે દુર્યોધન પણ કઈ સ્વસ્થ બેસી રહ્યો નહોતો. યુધિષ્ઠિર શું કરે છે તે તરફ એની ઓક્ષસ નજર હતી અને યુધિષ્ઠિરની વિરુદ્ધ લડવાને માટે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા રાજાઓને એણે પણ બોલાવ્યા. કૃષ્ણની મદદ બેડે પક્ષ તરફથી માંગવામાં આવી પણ કૃષ્ણે કયું કે “ક્યાનો મહારી ગોપસેનાને સ્વીકારો અથવાતો કઈ પણ સૈન્ય કે શસ્ત્ર વગરનો હું તેને સ્વીકારો.” પડેલી પસંદગી કરવાનો હક એણે અર્જુનને આપ્યો. અર્જુનને એકલા કૃષ્ણને પોતાની મદદમાં રાખવાનું પમદ કર્યું અને દુર્યોધનને કૃષ્ણની સેના પોતાના પક્ષમાં આવ્યાથી આનન્દ માન્યો. કૃષ્ણના ભાઈ બૃગરામની એક પણ પક્ષમાં જોડાવાની ઇચ્છા નહોતી તેથી તે અલગ રહ્યો અને યાત્રા કરવા નિકળી પડવાનો તેમણે નિયાર કર્યો. પાંડવોના પક્ષમાં રહેલા જે રાજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. યુધાન અથવા સાત્યકિ, યાદવ કુળની સત્યવત નામની પ્રજાનો મહારથી.
૨. ધૃષ્ટકેતુ, એદિઓનો રાજા (એ શિશુપાળનો પુત્ર હતો. એ પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યો હતો એ નવાઈ જેવું છે.)
૩. જયલ્સેન, જરાસંધનો પુત્ર (ક્ષત્રિય લોકોના વિચિત્ર રિવાજ પ્રમાણે લીમ્બે યુદ્ધ કરીને જરાસંધને હણ્યો ત્યાર પછી જરાસંધની પુત્રીએ લીમ્બની સાથે લગ્ન કર્યું.)

૪. પાંડવ રાજા.

૫. દ્રુપદ રાજા.

અને ૬. વિરાટ રાજા.

આ સધળા રાજાઓ અઘૌઢિણી સેના લાવ્યા હતા, અને જેનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં નથી એવા બીજા રાજાઓના ઉપરીપણા નીચેની ન્દાની સેનાઓ મળીને એક બીજી અઘૌઢિણી સેના થઈ હતી. આ પ્રમાણે પાંડવોના પક્ષમાં બધી મળીને ૭ અઘૌઢિણી સેનાઓ હતી. . .

દુર્યોધનના પક્ષમાં નીચે પ્રમાણે રાજાઓ હતા:—

(૧) ભગદત્ત, ઉત્તર તરફની પીતવર્ણી પ્રજાના માલીક.

(૨) ભૂરિશ્રવા.

(૩) શાલ્ય, મદ્ર દેશનો રાજા (નકુલ અને સહદેવ એના ભાણેજ યતા હતા છતાં એ કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યો હતો.)

(૪) કૃતવર્મા, યાદવ કુળની ભોજ પ્રજાનો માલીક.

(૫) જયદ્રથ અને તેના ભાઈઓ (જયદ્રથ એ સિન્ધુસૌવીરનો રાજા હતો).

(૬) મુદ્ગિષ્ણુ, કમ્બોજ અને યવન લોકોનો રાજા. .

(૭) નીલ, દક્ષિણની રાજધાની માદિખમતીનો રાજા.

(૮) અવન્તીના રાજાઓ.

(૯) કેકયનો રાજા અને તેના ભાઈઓ.

આ દરેક રાજા અલગ અલગ અઘૌઢિણી લઈને આવ્યા હતા, અને ન્દાના રાજાઓની મળીને બીજી ત્રણ અઘૌઢિણી સેના એકઠી થઈ હતી, એટલે “ દુર્યોધનના પક્ષમાં બધી મળીને ૧૧ અઘૌઢિણી સેના હતી. ” આ ગણતરીમાં કંઈક ભૂલ હોય એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કારણ કે આ ગણતરી પ્રમાણે તો ૧૧ અઘૌઢિણી નહીં પણ ૧૨ અઘૌઢિણી થવી જોઈએ.

મહાભારતમાં ગણાવવામાં આવ્યું છે કે ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ ઘોડા, અને ૧૦૯૩૫૦ પાવણ એટલું મળીને એક અઘૌઢિણી સેના થાય છે. ન્દાનામાં ન્દાનો વિભાગ તે ‘ પત્તિ ’ કહેવાય છે, અને એક હાથી, એક રથ, ત્રણ ઘોડાઓ, અને પાંચ પાવણ એટલું

મળાને એ વિભાગ બનેલો હોય છે. પતિથી માંડીને આગળ વધનાં વધતાં અક્ષોદિણી સુધી પહોંચાય છે.* આ હિસાબે ગણતરી કરતાં માલમ પડે છે કે પાંડવ પક્ષમાં ૧૫૩૦૬૦ હાથી, ૧૫૩૦૬૦ રથ, ૪૫૯૨૭૦ ઘોડા, અને ૭૬૫૪૫૦ પાયદળ એટલું સૈન્ય હતું, ત્યારે દુર્યોધનના પક્ષમાં ૨૪૦૫૭૦ હાથી, ૨૪૦૫૭૦ રથ, ૭૨૧૬૧૦ ઘોડા અને ૧૨૦૨૮૫૦ પાયદળ એટલું સૈન્ય હતું. એજ ક્ષેત્ર ઉપર છેલ્લી પાણ્ડિપતની લડાઈ થઈ તે વખતે મરાઠાઓનું લશ્કર બધું મળાને ૩ લાખ માણસોનું અને તેમની વિરુદ્ધ મુસલમાનોનું લશ્કર ૧ લાખ માણસોનું હતું એ વાત આપણે સ્મરણમાં લાવીએ છિયે ત્યારે ઉપર જણાવેલા આંકડાઓમાં ઘણી અતિશયોક્તિ થઈ હોય એવું માનવાનું આપણને કારણ રહેતું નથી. અશોક રાજ્યએ ઘણી વખત એનાથી પણ વધારે મોટું લશ્કર ભેગું કરેલું જણાવવામાં આવ્યું છે, એટલે એ આંકડા ન માનવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી. તોપણ હાથીની જે સંખ્યા જણાવવામાં આવી છે તે લગભગ ન માત્રી શકાય એવી છે ખરી. પાયદળ અને ગજદળનું પ્રમાણ ૫ અને ૧ જેટલું હતું એ વાત અક્ષત્રમાં ઉતરે એવી નથી. આસરે પાંચ લાખ જેટલા હાથીની સેના હોય તો તેને માટે પૂરતો ખોરાક મેળવવાનુંજ ઘણું અઘરું થઈ પડે, અને હિંદુ-સ્તાનનાં અરણ્યોમાંથી આટલા બધા હાથીઓ કઠી પણ મળી આવ્યા હોય એ પણ બહુ સંભવિત જણાતું નથી. ઉદ્યોગ પર્વમાં અક્ષોદિણી સેનાનું લક્ષણ જુદું આવ્યું છે તેમાં ગજદળ અને હયદળનું પ્રમાણ ૧ અને ૧૦૦ જેટલું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વિરોધના ખુલાસામાં ટીકા-કારથી એટલુંજ કહી શકાયું છે કે બેક પક્ષનાં માણસોની સંખ્યા નહોતી, પણ એકંદર સૈનિક બળનું પ્રમાણ ૧૧ અને ૭ જેટલું હતું.

યુદ્ધના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન રિવાજ પ્રમાણે સવાદ સંપત્તે માટે

* ૩ પતિ=૧ સેનામુખ.	૩ સેનામુખ=૧ ગુહમ.
૩ ગુહમ=૧ ગણ.	૩ ગણ=૧ વાહિની.
૩ વાહિની=૧ પૃતના.	૩ પૃતના=૧ અમ્.
૩ અમ્=૧ અનીકિની	૧૦ અનીકિની=૧ અક્ષોદિણી.

બન્ને પક્ષ તરફથી રહામ રહામા સંદેશાઓ મોકલવા મંડાયા. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રથમ સંજયને મોકલ્યો. તેની સાથે એણે જે સંદેશો કહાળ્યો હતો તે શાન્તિ ઉત્પન્ન કરે એવો નહોતો. પણ અપમાનભરેલો હતો. એ સંદેશામાં પક્ષપાતી અને હુમ્મ્યા રાજાએ જગતના કલ્યાણને માટે ધણી કાળજી બતાવી હતી અને યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા તથા માનવ જાતનું બહુ કરવાની વૃત્તિનો લાભ લઈને એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “યુદ્ધ કરવું અને અનેક માનવીઓનો દારુણ સંહાર થવા દેવો તેના કરતાં દુષ્ટ અને યાદવોના દેશમાં બીજા માગવી એ તદ્દમે વધારે પસંદ કરશે એવી તદ્દમારા જેવા સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષને માટે આશા રાખી શકાય.” યુધિષ્ઠિરનો જવાબ ધણો સુંદર અને છટાદાર હતો અને એ જવાબમાં માનવ જાતિ ઉપરનો એનો પ્રેમ શુદ્ધ જગદી રહ્યો હતો. જવાબમાં એણે કહ્યું કે “ધૃતરાષ્ટ્રની કૃપા એજ હમારે જોઈએ છે. ન્હાનપણથી એણેજ હમને ઉછેરીને મોટા કર્યા છે અને રાજ્ય ચલાવવાનો મુશ્કેલ એણેજ હમને આપ્યો છે. દુર્યોધન વગેરે તરફથી કરાવતાં અનેક અપમાન ભૂખી જવાને હમે તૈયાર છીએ, અને અડકે ભાઈને માટે અડકે એ પ્રભાણે પાંચ ગામ હમને આપવામાં આવે તો એટલાથી પણ હમે સન્તોષ માનીશું, પણ એટલું તો ખાત્રીથી સમજવું કે વિચર અને શાન્તિ એ ઉભયને માટે હવે હમે તૈયાર છીએ.” સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રની દરબારમાં આ જવાબ કહી સંભળાવ્યો ત્યારે દુર્યોધને ધાર્યું કે “પાંડવો આપણું મોટું લશ્કર જોઈને ગભરાયા છે.” આ જવાબ તરફ તેણે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયું.

પાંડવોએ હવે પોતાની તરફથી શ્રીકૃષ્ણને વિધિને માટે મોકલવાનો વિચાર દીધો. એની પદવી અને પ્રતિભા વડે કરીને ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાનું કામ એનાથી યદ્ય શકશે એવી તેઓને ઉમદ હતી. પાંચે ભાઈઓએ પોત પોતાનો જુદો સંદેશો શ્રીકૃષ્ણને કહ્યો. ગમે તેમ કરીને પણ શાન્તિ જાળવવી એવું તો નહીં તોપણ બન્ને ત્યાં સુધી શાન્તિભર્યું સમાધાન આણવું એવો દરેક સંદેશાનો હેતુ હતો. પણ દ્વૈપદીને એ સંદેશાઓથી આનન્દ થયો નહીં. એના ગાલ ઉપરથી હાહા આંસુ પડતાં હતાં.

એનો ચોટસો છૂટો હતો. જે ચોટસો પકડીને ભર સભા વચ્ચે નગ્ન જેવી અવસ્થામાં એને ધસડી જવામાં આવી હતી તે ચોટસા તરફ એણે શ્રી-કૃષ્ણનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું અને પોતાના પનિઓ, રે। ભીમ, એનો હંમેશનો રક્ષણ કરનાર, તે પણ અત્યારે સમાધાનની વાતો કરતો હતો તે જોઈને એને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. કૃષ્ણે એનું સાન્નિધ્ય કરીને કહ્યું કે “જે મહારાજ વચનોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવશે તો ત્હને દુઃખ દેનારાઓની સ્ત્રીઓને પણ આંબુંજ સહન કરવાનો વારો આવ્યા વગર રહેશે નહીં.”

एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतजातिबान्धवाः ।

हतमिश्रा हतबला येषां सुहृदाऽसि भामिनि ॥

धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।

शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालાદનીકૃતાઃ ॥

અને પોતાના ખણખણાટ કરતા રથમાં જોમીને એ નીકળી પડ્યા. ખેડામણાં જોનરો વાળા ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ધઈને એને જવાનું હતું. શૂરદ્ર-ઋતુના દિવસ હતા અને દૈારવેના રાજ્ય દરમ્યાન વર્ષો સુધી યુદ્ધનું નામ ખીલકુલ સાંભળવામાં આવ્યું નહોતું. હજારો માણસો આ મહાપુરુષ (શ્રીકૃષ્ણ)ને જોવા માટે રસ્તામાં ભેગાં થયાં. ભીમ અને દ્રોણ અને રાજકુમારો અને પ્રજાવર્ગ સર્વ એને આવકાર આપવાને માટે હસ્તિના-પુરથી રહામા આવ્યા. વિષયના અવતાર તરીકે જે ગણાતા હતા તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે વિવિધ પ્રકારે અલંકૃત થયેલા મહોદલાઓમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની ભારે ઠંડ જમી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલ આગળ એ આવી પહોંચ્યા, પણ વિદુરને ઘેરજ રાતનો વખત માળવો એવો એણે ઠરાવ કીધો. બન્ને મિત્રોએ આખી રાત વાતચીતમાં ગુમાવી, અને ભૂત કાળ તથા વર્તમાન કાળની કંઈ કંઈ હકીમતો વિશે ગપાટા માર્યાં. રહવારે ઊઠીને સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ દરબારમાં ગયા. ત્યાં આગળ આંધજો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેની આસપાસ તેના હોકરાઓ, ભીમ અને દ્રોણ જેવા મંત્રીઓ, અને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવેલા રાજાઓ બેઠા હતા. સર્વે જણા એનાં વચનો સાંભળવાને હિસુક બની રનાં

હતા. આ વખતે કવિએ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જે વચનો મૂક્યાં છે તે આપણને સાહિત્યનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ વચનો સર્વને પ્રિય લાગ્યાં; પણ મૂઠ દુર્યોધનના હૃદય ઉપર એ વચનોની કંઈ પણ અસર થઈ નહીં. ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોનું વાસ્તવિકપણું સર્વાંશે સ્વીકાર્યું, પણ તેણે કહ્યું કે “મહારો આ છોકરો જીદી છે તેને આ મહત્ત્વને પ્રસંગે ત્હમે કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવો.” કૃષ્ણે હવે દુર્યોધન પ્રતિ કેટલાંક વચનો કહ્યાં, દુર્યોધનને હાય કેવાં ખોટાં કૃત્યો થયાં હતાં તેનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું કે “હજારો જ્ઞાનવ પ્રાણીઓના જાગ્યેલા આધાર અત્યારે એક ત્હારા વચન ઉપર રહેશે છે.” દુર્યોધન ધણે અભિમાની હતો તેથી શ્રીકૃષ્ણે એના દોષ દર્શાવ્યા તે એને ખીવકલં ગમ્યું નહીં. એ ચીડવાયો અને લાંથી ઉડીને આવ્યો થયો. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું આ અપમાન જેવું તેવું ન હતું. તેણે કહ્યું, “રે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્હમારા અણકલ્યાણના છોકરાને ત્હમે કળજમાં રાખો અને પાંડવોની સાથે ત્હમે સલાહ કરો. કૌરવકુળનો વિનાશ થતો ત્હમારે અટકાવવો હોય તો ખરો માર્ગ એજ છે. આખા કુટુંબને બચાવવાને માટે એક માણસનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો; આખા ગામને બચાવવાને માટે એક કુટુંબનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો; આખા દેશને બચાવવાને માટે એક ગામનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તે ખુશીથી કરવો.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને કળજમાં રાખવાની શિખામણ આપતા હતા તેજ વખતે દુર્યોધન અને એના મંત્રીઓ કૃષ્ણને પોતાનેજ પકડવાનો વિચાર ચલાવતા હતા; કારણ કે કૃષ્ણ વગરના પાંડવો તે દાંત વગરના સર્પ જેવા બની જશે એમ તેઓને લાગતું હતું. સમામંડપની બદાર બિભેલા સાત્યકિને આ કાવત્રાની ખબર પડી ગઈ અને તેણે કૃષ્ણને એ વિષેની ખબર આપી. એજ વખતે ચિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે “આખા જગતના નાય શ્રીકૃષ્ણને ત્હારો અમાગિયો છોકરો પકડવા તૈયાર થયો છે.” પણ કૃષ્ણે વચ્ચે પડીને કહ્યું: “હે રાજા ! દુર્યોધનને પકડવાની મ્હને રજા આપો અને એ જો મ્હને પકડી શકે તો એને એમ કરવા દો.

મહને જો તહમે રજા આપો તો યુદ્ધનું મૂળજ હું કાઢી નાંખું. ” ધૃતરાષ્ટ્રે માત્ર પોતાના છોકરાને બોલાવી મગાવ્યો અને તેના દુષ્ટ અને મૂર્ખાઈ-ભર્યા વિચારને માટે તેને ઠપકો આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કટાણીને ઊભા થયા, અને એણે ચાલના માડયું. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે “ હે જનાર્દન ! મહારો છોકરો મહારા કળમમાં રહ્યો નથી એ તહમે જોયું. અત્રે એકઠા થયલા સર્વ કોઈએ જોયું હશે કે પાંડવો તરફ મહારે ખીચકત દ્વેષભાવ નથી. ” હાજર થયલા સર્વ જનો પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરીને કૃષ્ણે કહ્યું “ આજ સભામાં શું ગન્યુ, મૂર્ખ દુર્યોધન કેવો અવિવેક કરીને ચાલ્યો ગયો તે સર્વ તહમે જોયું છે. “ મહાર કઈ પણ ચાલતું નથી ” એમ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે તે પણ તહમે માંમળ્યું છે. એટલે લાચાર થઈને હવે હું યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈ છું. ” આ પ્રમાણે કહીને એ બહાર નીકળી પડયા અને હાજર થયલા સર્વે એની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. સાત્યકિની દેખરેખ હેઠળ મૂકાયલો રથ તૈયાર હતો તેમાં એ બેઠા અને વિદુરના ઘર તરફ એણે પ્રયાણ કર્યું.

કૃષ્ણનાં ફાઈ કુન્તી વિદુરના ઘરમાં રહેતાં હતાં તેથી હસ્તિનાપુર છાડતાં પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ તેમને વંદન કરવા ગયા, અને “ તહમારા પુત્રાને કંઈ અદેશો તહમારે કહાવવાનો છે ? ” એમ પૂછ્યું. આના જવાબમાં કુન્તી-માતાએ કૃષ્ણને સંદેશનાં જે વચનો કહ્યાં તે યુદ્ધના પ્રોત્સાહનને માટે ધણાંજ સમર્થ હતા. તેણે કહ્યું—

“ વિદુવાનો ન્હાનો પુત્ર રણક્ષેત્રમાંથી ન્હારી આવ્યો હતો અને ભયથી બ્યાકુળ બનીને પડ્યો હતો તે વખતે એની માતાએ એને જે વચનો કહ્યાં હતાં તે તહમે મહારા પુત્રાને કહેજો. એ માતાએ કહ્યું હતું કે “ એ પ્હીકણુ છોકરા ! તું જાક. તહારા આવા બાપવાપણાથી તું તહારા યતુનેજ પ્રસન્ન કરે છે. ખીજી કોઈ તહારાથી પ્રસન્ન થતું નથી. જેનામાં હિંમત નથી તે માણસ કયા કામનો નથી. તું જાક અને તહારે કશાણુ સાધવાનો પ્રયત્ન કર ! તહારા પોતાને માટે તું હવકા અભિપ્રાય રાખીશ નહીં, અને યોડાથી તું સન્તોષ પામીશ નહીં ! કૃતરાની પેઠે મરવું તેના કરતાં સર્પના મ્હોમાં હાથ ઘાતવો એ બરેબર છે. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ધુમાળાં કરવું તેના કરતાં

ચોડા વખત પણ બડબડ સગગતું એ બહેતર છે. ત્યારે જીક અને ત્હાં પરાક્રમ બતાવી આપ ! અથવા ત્હાં કર્તવ્ય બજાવતો બજાવતો તું મરણ પામ !” છોકરાએ કહ્યું : “ માતા ! શું ત્હમે એવું ઇચ્છો છો કે હું મરી જાઉં ? મહારા વગર ત્હમારાથી રહેવાશે ખરું ? ” વિદુલાએ કહ્યું : “ મૂર્ખ છોકરા ! ત્હારી માને અને ત્હારી સ્ત્રીને બીજા માગતાં જોવાનો વખત ત્હારે આવશે ત્યારે ત્હનેજ ત્હારી છંદગી કેવી બોજાય યઈ પડશે તેનો ત્હને કંઈ પણ ખ્યાલ છે ? ” વિદુલાનાં વચનોની છોકરાના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ. છોકરો પાછો યુદ્ધ કરવાને ગયો, અને યુદ્ધમાં જીત્યો પણ ખરો. ત્યારે સુધિષ્ઠિરને ત્હમે કહેજો કે પાંડવ જોવા પુત્રો છતાં મહારે બીજાના ઉપર આધાર રાખવો પડે એથી વિશેષ દુઃખદાયક બીજું શું હોય ? હે કૃષ્ણ ! ત્હમે મહારા છોકરાઓને બનતી મદદ કરજો ! ”

કૃષ્ણે તેને પ્રણામ કર્યા અને પછી સાંથી પાછા વળ્યા. ત્યાર બાદ સૈન્ય સુદિનું ડહાપણ વાપરીને કૌરવોનું બળ ઓછું કરવાના હેતુથી કૃન્તી-માતા તેજ દિવસે કર્ણની પાસે ગયાં. કર્ણ કોનો પુત્ર હતો તેની તેને સમજણ પાડી અને માતા તરીકે તેને કહ્યું કે “તું દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી દે !” પણ કર્ણને આખરે વહાલી હતી. તેથી તે દંડ રહ્યો. કૃન્તીમાતાએ ખરી હકીકત સવેળા જણાવી નહીં, અને અનેક વખત કર્ણને કસંક લાગવા દીધું. તે માટે કર્ણે તેને ઠપકો આપ્યો. “ આખી છંદગી સુધી દુર્યોધનને મદને મદદ કરેલી અને હંમેશાં મહારા તરફ મિત્રભાવ રાખેલો તે છતાં અણીની વખતે હું એને તથા દઉં એ અત્યંત કૃતદ્વીપણુંજ કહેવાય.” એ અભિમાની પુરુષે છેવટે કર્ણે કે “ માતાજી ! ત્હમે આવ્યાં છો તેવાં પાછાં જાઓ ! ત્હમારે ખાતર હું એક વાતની કબૂલાત આપું છું, અને તે એ કે અર્જુન સિવાય મહારા બીજા કોઈ પણ બંધુને હું મારીશ નહીં.”

પ્રકરણ ૯.

ચુદ્ધ.

એકખીજની સંમતિથી ઉભય પક્ષની મેનાઓએ દિલ્હીની વાયવ્ય દિશામાં આવેલા કુરુક્ષેત્ર નામના વિશાળ મેદાન તરફ કુચ કરવા માંડી. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દુર્યોધનની છાવણી ૨૦ માઇલ જેટલા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હતી અને શોભા તેમજ સગવડમાં તે હરિતનાપુર જેવી હતી. સ્વાભાવિક રીતે એની મેનાનો અગ્રભાગ માધ્યોના માધ્યો સુધી ફેલાયેલો હશે. પાંડવોની સેનાનો અગ્રભાગ એટલે દૂર સુધી ફેલાયેલો નહોતો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું હતું કે "બૃહસ્પતિનાં વચન પ્રમાણે, ન્હાની મેના હોય તેણે એક જગ્યામાં રહીને લડવું જોઈએ. તેણે શંકુના આકારમાં ગોઠવાવું જોઈએ." દુર્યોધને પોતાની અગિયાર અઘ્રોહિણી સેનાઓના અગિયાર સરદારો નીમ્યા, અને હીમને આખી દૈરવ સેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. અર્જુને પણ પોતાની સાત અઘ્રોહિણી મેનાઓના સાત સરદારો નીમ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આખી મેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો.

મળસ્કામાં બેસીને સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ કર્યા પછી સૂર્યોદય થતાં સર્વે લડવાઓ પોતપોતાના સ્થાનક તરફ ચાલ્યા. તે દિવસ અશુભસૂચક હતો. તે દિવસે ઉદય પામતો સૂર્ય સ્થામવર્ણનો અને ગંબો જણાતો હતો. માણસ માનને સાધારણ રીતે એવું લાગે છે કે કંઈ પણ ભયંકર બનાવો બનવાના હોય ત્યારે એ બનાવો બનના પહેલાં અને એ બનાવો બને તે વખતે કેટલાંક અશુભસૂચક ચિન્હો જણાય છે. દેરી રચના અને માનવ બુદ્ધિ એ બેક કાઈ છૂપી માંકળથી એકખીજ સાથે જોડાયલા હોવાથી અનેક માનવીઓના હૃદયમાં યતા ક્ષોભની અમર જડ નહિ ઉપર પણ ઘટી હોય અને તેને પશ્ચિમાર્ધે અન્તરિક્ષ, આકાશ, અને પૃથ્વી ઉપર પણ એના પ્રકારનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો હોય તો કાણ જાણે! આ યુદ્ધને દિવસે આકાશ મૂળથી આગ્રાસ્ત્રિન ધર્મ ગયું હતું, સૂર્ય તેજ વિનાનો અને ચિંતો જણાતો હતો,

અને ધરતીકપ થયો હોય તેની રીતે પૃથ્વી ધ્રુવજતી હતી. પણ એવા અશુભ-સૂચક બનાવોથી ડર્યા વિના ઉભય પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાના સ્થાન આગળ ગોઠવાઈ ગઈ. કૌરવો પશ્ચિમ તરફનું મુખ રાખીને ઊભા હતા, અને પાંડવો પૂર્વ તરફનું મુખ રાખીને ઊભા હતા. કૌરવસેનાની આગળ સરદાર તરીકે લીઘમપિતામહ હતા તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં, તેના મસ્તક ઉપર પાધડી પણ સફેદ હતી, તેના રથ ઉપરની ધ્વજ પણ સફેદ હતી, અને તે રથને ચાર મળખૂન ઘોડાઓ જોડ્યા હતા તે પણ સફેદ હતા. એની સ્હામી બાજુએ અર્જુન હતો તે સુવર્ણના રથમાં બેઠો હતો તેના ઘોડા પણ સફેદ હતા અને તે રથના હાંકનાર શ્રીકૃષ્ણ પોતે હતા.

આ વખત ધણો ભયાનક હતો; આ દેખાવ ધણો ત્રાસદાયક હતો. માનવહૃદયની ઉંચામાં ઉંચી લાગણીઓ આવે પ્રસંગે બહાર નીકળી આવે તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. એક ન્હાના સરખા રાજ્ય વિષેની તકરારનો નિવેડો આણવાના તુચ્છ કારણને માટે લાખો માણસો-સ્નેહીઓ અને સર્ગાસમ્બન્ધીઓ-એક ખીજના પ્રાણ લેવાને તત્પર બનીને સ્હામ સ્હામા ઊભા રહે એ દેખાવ અર્જુન જેવા સ્નેહાળ અને મહાનુભૂતિવાળા પુત્રના હૃદય ઉપર ઉડી અસર કર્યા વગર રહ્યા નહીં. ત્રાસ પામીને એણે પોતાના ધનુષને આધુ ખસેડ્યું, અને “એક તુચ્છ જીવનને માટે મ્હારા પૂજ્ય પિતામહની હત્યા હું નહીં કરું” એ પ્રમાણે એણે કહ્યું “આવું ઘેર કર્મ કરવું તેના કરતાં મિત્રા માંગીને પેટ ભરવું એજ બહેતર છે.”

શ્રેયો મોક્તું મૈશ્વર્યમર્પિહ લોકે ॥

આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે એને ગીતાનો ઉપદેશ આપેલો કહેવાય છે. એ પ્રખ્યાત અન્યમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો દર્શાવાયા છે તે જગતના બુદ્ધિમાન પુરુષોને હમેશા આશ્ચર્ય અને આરામ આપતા રહ્યા છે અને રહેશે. એ વિચારોની સાથે અત્યારે આપણને કંઈ લેવાદેવા નથી. આ ગ્રંથને તો એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના એ ઉપદેશ વડે અર્જુનના ડગમગના ચિત્તને પાશુ ચિર કરી શક્યા અને તેને યુદ્ધ કરવાને ફરીથી તૈયાર બનાવ્યો.

યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં આ વખતે જૂઠીજી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ લાગણીને વશ થઈને યુધિષ્ઠિરે પોતાનું બખ્તર કાઢી નાંખ્યું અને રથમાંથી ફરી પડીને દોડતા દોડતા એ દૈરવસેના તરફ આશ્વા. એ શું કરવા જાય છે તેની એના ભાઈઓને ખબર નહોતી તેથી તેઓ પણ એની પાછળ પાછળ ગયા. લોકોએ ધાર્યું કે આ સખ્ત લડાઈમાં ઉતરવાની યુધિષ્ઠિરની હિંમત ચાલતી નથી તેથી સલાહ કરવાને માટે એ દૈરવસેના તરફ જાય છે. આવો વિચાર કરીને તેઓ એને હસવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર મીઠો સ્ત્રીજનની પામે ગયો અને તેને ખો પડીને કહ્યું કે “આપની સાથે યુદ્ધ કરવાની રજા માંગવા હમે આપની પાસે આવ્યા છિયે. હે પૂજ્ય પિતામહ ! અનિચ્છાએ હમારે આ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું છે તેવે પ્રમંજે આપ હમને આશિષ આપો.” યુધિષ્ઠિરની પૂજ્યયુદ્ધિ જ્ઞેષ્ઠ સ્ત્રીજન પિતામહ પ્રસન્ન થયા અને આશીર્વાચન કહ્યાં. યુધિષ્ઠિરે એજ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય અને શક્યના આશીર્વાદ મેળવ્યા, અને ત્યાર પછી પાછાં વળતાં પહેલાં મ્હોટેથી કહ્યું કે “જેઓ હમારા સાથમાં રહેવા માંગતા હોય તેઓ હમારી પાસે આવો અને હમારા પક્ષમાં રહીને યુદ્ધ કરો.” ધૃતરાષ્ટ્રને દાસીપુત્ર યુયુત્સુ તેજ એકલો આ વચન ઉપરથી પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો, અને શ્રવતાં રહેવાની જ્ઞેને માટે આશા રાખી શકાય એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પ્રતિનિધિ પોતાના પક્ષમાં આવેલો જ્ઞેષ્ઠને પાંડવોએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. યુધિષ્ઠિર અને એના ચાર ભાઈઓ પાછાં ફર્યા એટલે ઉભય પક્ષની સેનાઓ અગાડી પેટે ગોડવાઈ ગઈ, અને પછી જે ભયંકર લડાઈનો આરંભ થયો તેનું વર્ણન આપવા કરતાં તેની કલ્પના કરવી વધારે રહેવી યર્ષ પડશે.

ધોડા વખતમાં એ યુદ્ધને સદામરહામા પક્ષના સરદારો અને રથીઓ અથવા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનારા લડવૈયાઓ વચ્ચેનાં હન્ડયુદ્ધનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. એ લડવૈયાઓમાંના ધણા માર્યા ગયા અને ખીજા મૂઝાઈવણ થઈને પડ્યા તેઓને એવી ને એવી રિયતિમાં રણક્ષેત્રમાંથી દૂર લઈ જવામાં આવ્યા. ખીજા કેટલાકના સારથિઓ હણાયા અને તેમના રથ ^{પડે} ^{જે} દિશામાં આશ્વા ગયા. વળી કેટલાકના ધોડાઓ ધવાયા તેમને યોગ્ય ^{રથ} ^{પડે}

ઉતરી જવું પડ્યું અને તેઓ ભૂમિ ઉપર જામી રહીને લડ્યા. ભીષ્મ હાથમાં ગદા લઈને ઘણી વાર હાથીઓના મોઢા સૈન્ય ઉપર તૂટી પડતો અને અનેક હાથીઓનો સંહાર કરતો. અર્જુન અને ભીષ્મ, દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દુર્યોધન અને ભીષ્મ, એવા અનેક લડવૈયાઓની વચ્ચે ઢંઢ્યુદ્ધો થયાં. તે સર્વનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપવામાં આવે તો વાંચકને રસ પડે નહીં. રસ પડે અને એકતાનતા ન આવી જાય એવી રીતે એ ઢંઢ્યુદ્ધોનાં વર્ણન આપવાં એ કામ તો વ્યાસની કલમથીજ થઈ શકે. બેઉ પક્ષની વચ્ચે એવી રીતનાં ઢંઢ્યુદ્ધો સંધ્યાસમય સુધી ચાલ્યાં કીધાં. પછી બેઉ પક્ષના અમણીઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનાં રણશીગડાંઓ વગાડ્યાં અને બેઉ પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાની છાવણી તરફ વળી. રાજાને રાજા એ પ્રમાણે ચાલ્યાં કીધું. ખરૂં કહીએ તો, પેશવાઈ અને અમરવાતી સેનાઓ એકજ મેદાન ઉપર સ્થામસ્થામી જામી રહીને મહિનાએક સુધી લડી હતી તેમાં રાજાને રાજા ઢંઢ્યુદ્ધો થતાં હતાં અને પ્રખ્યાત લડવૈયાઓ માર્યા જતા હતા અથવા ધવાતા હતા તેને ઘણે અંશે મળતી આવે એવી રીતની આ લડાઈ હતી. ભીષ્મ પિતામહને વિષે એવું કહેવાય છે કે એણે નવ દિવસ સુધી એ પ્રમાણે લડ્યાં કીધું અને રાજાના ૧૦,૦૦૦ રથીઓને માર્યા. દશમે દિવસે પાંડવોએ ભીષ્મની સાથે અર્જુનને ઢંઢ્યુદ્ધ કરવા દેવાને બદલે દ્રુપદના પુત્ર શિખંડીને ભીષ્મની રહામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. ભીષ્મની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે “ શિખંડી સાથે મ્હારે યુદ્ધ ન કરવું ” તેથી શિખંડીને એણે જોયો તેની સાથે પાંડવોએ ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એણે પોતાનું ધનુષ નીચે મૂકી દીધું. આ સ્થિતિમાં શિખંડીએ એના ઉપર પ્રહાર કર્યો. અર્જુન વગેરે લડવૈયાઓએ પણ જુદી જુદી દિશામાંથી ભીષ્મના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો. એના શરીર ઉપર એટલાં બધાં બાણ લાગ્યાં હતાં કે તે શાહુડીનાં પીંછાં જેવાં જણાતાં હતાં. આખરે એ વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના રથમાંથી નીચે પડ્યો. યુદ્ધ તરત બંધ કરવામાં આવ્યું. બેઉ પક્ષના સરદારો એ પૂજ્ય લડવૈયાને છેવટના પ્રણામ કરવાને આતુર બન્યા અને એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. એ અડગ યોદ્ધાએ પોતાની બાણશય્યા ઉપરથી દુર્યોધનને

વીનબેા કે મહારે ખાતર તું આ લકાઈ બંધ કર અને પાંડવોને અડધુ રાજ્ય આપવાની કબૂલાત આપ:—

“ રાજ્યસ્યાર્થં દીયતાં પાંડવાના-

મિન્દ્રપ્રસ્થં ધર્મરાજોઽભિયાતુ ।

મમાવસાનાચ્છાંતિરસ્તુ પ્રજાનાં

સંગચ્છંતાં પાર્થિવાઃ પ્રીતિમન્તઃ ॥ ”

“ મહારા અવસાન સાથે આ શત્રુતાનું પણ અવસાન થવા દો, કારણ કે મનુષ્ય જાતમાં જેમ બ્રાહ્મણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમ ધનુષ્ધારીઓમાં અર્જુન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે ” એ પ્રભાણે લીબે કહ્યું. પણ લીબનાં એ વચનોની કંઈ પણ અસર થઈ નહીં. ઉત્તરાયણ પહેલાં લીબપિતામહનું મૃત્યુ થવાનું ન હતું તેથી જંગલી પશુઓ એની પાસે ન આવી શકે તેટલા માટે એની આસપાસ રાજાઓએ એક ખાઈ ખોદી અને પછી સર્વે પોત-પોતાની છાવણી તરફ વિદાય થયા.

કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે દુર્યોધને હવે દ્રોણને કૌરવસેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. દ્રોણ ૮૫ વર્ષનો વૃદ્ધ પુરુષ હતો છતાં તેનામાં જુરસો જુવાન છોકરાના જેટલો હતો. તે હવે રણભૂમિમાં કૌરવોની સેનાને દોરવનારો થઈ પડ્યો. જે દિવસ સુધી લીબના જેટલીજ સફળતાથી એણે યુદ્ધ કર્યું. ત્રીજે દિવસે એણે પોતાના સૈન્યને ચક્રવ્યૂહમાં (એટલે ચક્રની અંદર ચક્ર એવા આકારમાં) ગોઠવ્યું. અર્જુન એ દિવસે સંયમકોની સાત ટાળાઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો. સંયમકો એ ધણું કરીને અશ્વધાનિસ્તાનની સરહદ ઉપરના માણસો હતા. તેઓ બહાદુર અને પરાક્રમી હતા અને અર્જુનને દૂર રોકાયેલા રાખવાને માટેજ દ્રોણે તેઓને ખાસ અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ફરમાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પાંડવસેનાને આ વખતે અર્જુનની મદદ નહોતી એટલે એ સેના રિપુદાન ઉપર કંઈ બારે અસર કરી શકી નહીં. કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાને પેટે અવતરેલો અર્જુનનો ન્હાનો પુત્ર માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરનો હતો. તેણે કૌરવસેનામાં દાખલ થઈને તેમનો બૂદ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો; અને યુધિષ્ઠિર રાજાએ પ્રમાદને લીધે કે

ક્રોધને લીધે ગમે તેમ પણ એ છોકરાને એ પ્રભાણે કરવાની રજા આપી. એ છોકરો દૈરવસેનામાં દાખલ થયો અને લીમ વગેરે લડવૈયાઓ એની પાછળ પાછળ ગયા. પણ પ્રવેશસ્થાન આગળ જયદ્રથે એ લડવૈયાઓને અટકાયા અને તેઓની દાર ધર્મ. અભિમન્યુ એકલો શત્રુઓના મ્હોટા સૈન્યની વચ્ચોવચ આવી પડ્યો, પણ એ દિમતથી અને અડગપણથી લડ્યા વગર રહ્યો નહોતો. આખરે યુદ્ધના સામાન્ય નિયમોની વિરુદ્ધ જઈને લડવૈયાઓએ એકી વખતે એના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યાં અને એને નિરૂપાય ખનાવી દીધો. એનાં ધનુષ અને બાણ એણે ગુમાવ્યાં; એના ઘોડાઓ અને એનો સારથિ માર્યા ગયા; એ નીચે ઉતરી પડ્યો અને હાથમાં ગળ લઈને દુઃશાસનના પુત્ર જોડે લડ્યો. આખરે એ હાર્યો અને તરતજ શત્રુની ગદાએ એના મસ્તકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા.

સંશયકોને હરાવીને અર્જુન પાછો પાંડવસેના તરફ વળ્યો તે વખતે એ મેના અવ્યવસ્થિત અને ઉદારસીન સ્થિતિમાં આવી પડેલી તેને જણાઈ. જેમ જેમ એ આગળ વધ્યો તેમ તેમ એના હૃદયને વધારે ગ્તાનિ ઉપજતી ગઈ; અને પોતાના બાઈઓને પણ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયલા એણે જોયા. “ સુભદ્રાનો લાડકો બાળક, મ્હારો અભિમન્યુ ક્યાં છે ? એ કેમ જણાતો નથી ? બહાદુર લડવૈયાને શોભે તેવી રીતે એનું મૃત્યુ થયું કે કેમ ? ” એ પ્રભાણેના પ્રશ્નો એણે પૂછ્યા. જે કંઈ બન્યું હતું તે સઘળું સુધિછિરે એને કહ્યું અને એ મૂર્ચ્છાવશ થઈને પડ્યો. એને પાછી શુદ્ધિ આવી ત્યારે એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “ આવતી કાલે હું જયદ્રથને મારીશ. જો હું એમ ન કરું, તો જ્યાં મ્હારા પિતૃઓ ગયા છે તે ભૂમિ મ્હને નહોતો મળે. કાલ સાંજ પહેલાં જો હું એને ન મારું તો ચિતા ખડકોને હું જાતે બંધી મરીશ. ” કૃષ્ણે આવેશમાં આવી જઈને પોતાનો શેષ ક્રૂર્યો અને અર્જુને પણ તેમજ કીધું. લોકોએ જે ગર્જનાં કરી તેનો ધ્વનિ આકાશ સુધી પહોંચી ગયો અને તે ધ્વનિથી નિદ્રામાં સૂતેલી દૈરવસેના પણ જાગી જીવી.

ખીજે દિવસે લડાઈ ઘણી જોરમાં ચાલી હતી. દૈરવોએ જયદ્રથને પાછળ રાખ્યો અને ઘણા શૌર્યથી લડીને અર્જુનને જયદ્રથની પાસે જતોં

અટકાવવાનો તેઓએ બનતો પ્રયત્ન દીધો. ભીમ અને અર્જુને તે દિવસે ઘણાં ઘણાં પરાક્રમો કર્યા અને દરેક ક્ષણે દુર્યોધનને લાગતું ગયું કે “કૃષ્ણ જે સનાહની સૂચના કીધી હતી તે મહેં માન્ય રાખી હોત તો સાફ થાત.” આખરે જયદ્રથ મરાયો એટલે દુર્યોધને દ્રોણને કપકો આપ્યો. એ કપકો આપવાનું કારણ એ હતું કે અર્જુન તરફના પક્ષપાતને લીધે દ્રોણ બરાબર લડતાં અચકાતો હતો. એ સાંભળીને દ્રોણને ધણું લાગી આવ્યું; અને તેણે કહ્યું કે “ક્યાંતો હું જીતું અને ક્યાંતો હું મરું, બેમાંથી એક વાનું થાય ત્યાં સુધી હું યુદ્ધ ચાલવા દઈશ અને દુર્યોધનને પ્રમત્ત કરવાને માટે હવે હું સર્વના તરફ-પ્રતિપક્ષી અશ્વ નિધાનો જાણનારો છું કે નહીં તેનો વિચાર કરવા થોડા વિના-હું મ્હારા અશ્વો ફર્યો જઈશ.” (યુદ્ધનો સાધારણ નિયમ એવો હતો કે અશ્વ વાપરતાં જેને આવડતાં હોય તેના સ્વામ્ય અશ્વનો ઉપયોગ થઈ શકે). ઘોર અંધાર હતું અને ઉભય પક્ષના પાયદળ તરફથી મમાલો સળગાવીને ઉગ્ની ધરી રાખવામાં આવી હતી. બારે યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષના મેનાઓ જેડાઈ તે વખતે લડવૈયાઓનાં ગરુ એ મસાસોના પ્રકાશમાં ચળકતાં હતાં. ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ રાક્ષસજાતિનો હતો તેણે શત્રુસેનાનો ભયકર નાશ કર્યો. પણ આખરે અર્જુનને માટે રાખી મૂકેલું એક દિવ્ય અસ્ત્ર કૃષ્ણની પાસે હતું તે મારીને કૃષ્ણ ઘટોત્કચના પ્રાણ લીધા. કેટલોક વખત સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું પછી ઉભય પક્ષની સેનાઓ થોડો વખત આરામ લેવાને માટે પગપરની મંમલિથી છૂટી પડી. સતત શ્રમને લીધે થાકી ગયના ઘોડાઓ, હાથીઓ, અને માણસો રણક્ષેત્ર ઉપરજ સુઈ ગયા હતા તેથી થોડા વખત સુધી રણક્ષેત્રનો દેખાવ ધણો વિચિત્ર લાગ્યો. પછી ચન્દ્રમા ઉઘ્યો તેણે માનવીઓના સમુદ્રમાં મચવન કરાવીને યુદ્ધની બરતી આણી, અને બરતીનું જોશ વધતું જતાં બારે તોફાન સાથે એ માનવ-સમુદ્ર ઉઠગરા લાગ્યો. થોડા સમય પછી ભગવાન સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજ-મર્યાદાની ઉપર આવ્યા. યુદ્ધ એવું ને એવું ચાલુ રહ્યું, અને કૌરવોના વૃદ્ધ મેનાપતિએ શૌર્ય અને નિશ્ચયતાપૂર્વક શત્રુસેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો. સાધારણ અને દિવ્ય અસ્ત્રો વાપરીને હજારો માણસો, ઘોડાઓ, અને

રથીએને એણે મારી નાંખ્યા. આ વખતે કૃષ્ણે પાંડવોને એક કપટ કરવાની સલાહ આપી. “અશ્વત્થામા મરી ગયો છે” એ પ્રમાણે કહી રાકાષ એટલા માટે હીમે અશ્વત્થામા નામના એક હાથીને માર્યો અને પછી “અશ્વત્થામા મરી ગયો છે” એ પ્રમાણે જાહેર કર્યું. આ વાત દ્રોણે જાણી એટલે તેના હાથમાંથી ધનુષ્ પડી ગયું. આવી અચરણ સ્થિતિમાં તે જામો હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકદમ તેની પાસે ધસી આવ્યો અને પોતાની તરવાર વડે તેનું માથું ઉડાવી નાંખ્યું. કૌરવસેના યાકી ગઈ હતી અને કંટાળી હતી. જરા પણ આદત આવી પડે તો તે તરત પીછી હડે એવી તેની સ્થિતિ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનની ધણી લડાઈઓમાં બને છે તે પ્રમાણે સેનાપતિનું મરણ એ સેનાની હારનો વખત સૂચવનારું થઈ પડ્યું. ધણી બહાદુર લડવૈયાઓ પાછા હટવા માંડ્યા એટલામાં અશ્વત્થામાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી. તે ક્રોધ અને શોકના આવેશમાં આવી જઈને શત્રુસેનાની સ્થાને નિશ્ચય જામો રહ્યો. પણ એના પરાક્રમનું કંઈ ફળ થયું નહોતું અને એને પણ આખરે નિરાશ થવું પડ્યું. યુદ્ધ ક્ષત્રું એણે બંધ કર્યું અને કૌરવોની છાવણી તરફ એ પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે દુર્યોધનની સેના પાછી તૈયાર થઈ ગઈ. આ વખતે એ સેનાના અધિપતિ તરીકે કર્ણ હતો. એ કર્ણના પ્રતાપનો દુર્યોધનને ધંજો બરોસો હતો અને કર્ણની ખાલી બડાશોને દુર્યોધન ખરી માનતો હતો. એ દિવસે બેડ પક્ષની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેનું કંઈ સંગીન પરિણામ જણાયું નહોતું, પણ કર્ણે જેયું કે અર્જુનનો સારથિ એના પોતાના સારથિ કરતાં વધારે હોંશિયાર હતો. એણે શસ્ત્રને પોતાનો સારથિ યવાનું કહ્યું અને દુર્યોધનના આગ્રહને માન આપીને શસ્ત્રે સારથિ તરીકે કામ કરવાની હા કહી. બીજે દિવસે કર્ણ ખૂબ બડાચ મારતો મારતો જાડ્યો. શસ્ત્ર ધણી વાર તેને બડાચ ન મારવાની સલાહ આપતો હતો, પણ તે સલાહને એ ભેખવતો નહોતો. એણે અર્જુનની સાથે ઢંઢયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ શોધ્યો. થોડો વખત સુધી બન્ને પ્રવીણ ધનુષ્ધારીઓ એકસરખી સરજતાથી લડ્યા ગયા. પછી કમનસીમે કર્ણના રથનું એક પેદું ખાડીમાં બરાઈ રહ્યું તે

કાઢવામાં કહ્યું રોકાયો હતો તે વખતે અર્જુન એના ઉપર તીર ફેંચ્યો ગયો. કહેલું કહ્યું કે “આ ધણી ગેરવ્યાજખી રીત છે,” પણ કૃષ્ણે એને જવાબ દીધો કે “દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર કાઢી નાંખવાનું ત્હેં દુઃશાસનને કહ્યું હતું તે વ્યાજખી રીત હતી, કેમ ?” તે બડાઈખોરો પણ આગરદાર માણસ દેવને આધીન થયો, અને રણભૂમિ ઉપરજ તેણે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. તેજ દિવસે ભીમે દુઃશાસન ઉપરનું વેર લીધું. રથમાં બેઠીને એ બેડ લડવૈયાઓએ હન્યુદ્ધ કર્યું તેમાં દુઃશાસન હાર્યો અને મૂર્ચ્છાવશ થઈને પડ્યો. ઝરડ જેવી રીતે અચાનક આકાશમાંથી ઉતરી આવે અને જમીન પર પડેલા સર્પને એકદમ ઝડપી લે તેની રીતે ભીમ પોતાના રથમાંથી ઉતરી પડ્યો અને દુઃશાસનની તરફ ધસીને તેની છાતી ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો. કહ્યું દુર્યોધન વગેરેને જૂમ પાડીને એણે પોતાની કટાર કાઢી, એ કટાર વડે એણે દુઃશાસનની છાતી ચીરી, અને તેમાંથી લોહી કાઢીને તે તરત પી ગયો. એક આર્યજાતિનો પુરુષ આ પ્રભાણે માનવીનું રહિર પીએ એ દેખાવ ખરેખરો ભયંકર અને ત્રાસદાયક હતો. કોઈ એને કઈ કહી શકે એમ નહોતું અને ધણા તો “ભીમસેન ખરેખરો રાક્ષસ છે” એમ વિચારીને બેઠીકથી પાછા હડી ગયા. તેર વર્ષ ઉપર હસ્તિનાપુરમાં ઘૂતની જે ચરમબરેલી રમત રમાઈ હતી તે રમતને દિવસે પાંડવોની સાધ્વી સ્ત્રીને જેઓએ ત્રાસ આપ્યો હતો અને અપમાન કીધું હતું તેઓના ઉપર ભીમ અને અર્જુનને આ પ્રભાણેનું વેર લીધું.

શોકમસ્ત થઈને દુર્યોધન પોતાની છાવણી તરફ પાછો વળ્યો. એના લશ્કરનો બારે સંહાર થયો હતો અને એના સારામાં સારા સેનાપતિઓ માર્યા ગયા હતા. એની હાર થવી નિર્માણ્ય થયતી દરેક માણસને જણાતી હતી અને “યોડાંક શિખામણનાં વચનો કહેવાં એ મ્હાફું કર્તવ્ય છે” એમ કૃપાચાર્યને લાગ્યું. એણે દુર્યોધનને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે “હજી પણ યુધિષ્ઠિરની સાથે ત્હમે સલાહ કરવાનો વિચાર કરો તો સાફ. એનો પક્ષ અત્યારે જીતમાં છે તે છતાં પણ વિજયના સઘળા લાભ છોડી દઈને અગાઉની પેઠે આડધું રાજ્ય ત્હમને આપવાને એ તૈયાર થશે. દરેક માણસને પોતાની

છંદગી વહાલી હોય છે અને ત્હમે હવે ત્હમરી અને આપણી સેનામાં જીવતા રહેલા હજારો લડવૈયાઓની છંદગી બચાવો તો તેમાં કંઈ પણ સરમાવા જેવું નથી.” દુર્યોધને જે જવાબ આપ્યો તે એક અભિમાની અને ટેકીલા આર્થ પુરુષને શોભે એવો હતો: “એક વખત સઘળા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયા પછી હવે યુધિષ્ઠિરની મહેરબાનીથી અપાયલું રાજ્ય મ્હારે ભોગવવું એ કેમ બને? અત્યાર સુધીમાં પાંડવોને મ્હું ધણું સન્તાપ્યા છે. શું હવે હું ત્હમની પામે જાઉં અને તેઓની ક્ષમા માગુ? આ દુનિયામાં સુખ કદી હંમેશાં ટકી રહેવાનું નથી. કીર્તિ એજ હંમેશાં ટકી રહે છે. એ કીર્તિને ખાતર હું મરવાને પણ તૈયાર છું. વળી ધરમાં શય્યા ઉપર સૂતાં સૂતાં મરણ પામવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. રણભૂમિ એજ ક્ષત્રિયની મરણ-શય્યા છે. મ્હારા પિતામહ લીખ પણ હાર પામ્યા, અને દ્રોણ, ઈર્ષ્ય, જયદ્રથ વગેરે પણ વિદાય થયા. હવે હું કેવી રીતે જીવી શકું? અને જીવી શકું તોપણ યુધિષ્ઠિરની મહેરબાની વડે કરીને મજલા રાજ્યથી મ્હને શા આનન્દ થવાનો હતો? મ્હારે ખાતર આટલા આટલા વીર પુરુષોનો મ્હું વિનાશ થવા દીધો અને હવે હું મ્હારી છંદગી બચાવવા:જેસું તો લોકો મ્હારો શીટકાર શીટકાર કરે, માટે હું રણભૂમિ ઉપર લડીશ અને મરીશ. અત્યાર સુધીમાં જેઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે તેઓની પાછળ પાછળ હું પણ જઈશ.” આ ઉદાર અને ઉત્સાહક વચનો એના મુખમાંથી નીકળ્યાં તે હાજર રહેલા સર્વે લડવૈયાઓએ ઉલટમેર વધારી લીધાં, અને હાર થવા માંડી હતી તે છતાં તેઓએ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. દુર્યોધને હવે શક્યને સેનાપતિ તરીકે નીમ્યો, અને તેણે પોતાનાથી બનતું કરવાનું વચન આપ્યું. તેણે પોતાના સરદારોને ખાસ સલાહ એ આપી હતી કે “ત્હમારે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાં નહીં, પણ પ્રતિપક્ષીની સેના ઉપર એકસરખો સામટો હુમલો કરવો.” લડવૈયાઓને પડી ગયલી લાંગા વખતની ટેવને લીધે આ સલાહ ઉપર તેઓથી ઝાઝું લક્ષ આપી શકાયું નહોતું.

ખીજે દિવસે રહવારમાં ઉત્તમ પક્ષની સેનાએ પાછી રણક્ષેત્ર ઉપર એકઠી યઈ. એ વખતે જે સખ્ત લડાઈ ચાલી તેનું ઘણું તાદશ ચિત્ર

મહાભારતમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને તે ચિત્ર હાલની લડાઈઓનાં વર્ણનોની સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. મધ્યની, પાર્શ્વની, અને પશ્ચાદ્-ભાગની લડાઈનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઘણું સવિસ્તર છે, અને એ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે યુદ્ધનું સામાન્ય સ્વરૂપ ટળી જઈને તેને છૂટાં છૂટાં હલકાં સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એવું કેટલોક વખત સુધી બનવા પામ્યું નહોતું. સદાશિવરાવ ગેશ્વા અને અદમદ શાહ અમદાવાદી એ બેની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું હતું તેની સાથે આ યુદ્ધ ધણે અંશે મળતું આવતું હતું. વિશ્વાસરાયની પેઠે શક્યને પણ લગભગ મધ્યાર્ધની વખતે મારી નાખવામાં આવ્યો. પણ એતુ મરણ થયા છતાં યુદ્ધ આતુ રહ્યું. શકુનિ પોતાના ઘોડા ઉપરથી પાંડવસેનાના પાછવા ભાગ ઉપર વારવાર હુમલાઓ કર્યા કરતો હતો તેને દૂર કરવાને માટે યુધિષ્ઠિરે ખાસ સહદેવને મોકલ્યો. તેણે એને પાછો હટાવ્યો. પાછા પ્યોરે કૌરવસેના યાદી અને એ સેનાના માણસો છાવણી તરફ નહીં પણ સદીસલામતીને માટે પોતાને જ્યાં અતુલ પડ્યું તે દિશામાં નહાસવા માંડ્યાં. છાવણીની અંદરજ ભારે ખળભળાટ ધઈ ગયો હતો. ચોડી કરનારા સિપાઈઓ પણ કીમતી વસ્તુઓ એમની એમ રહેવા દઈને ત્યાંથી નહાસી ગયા અને દુર્યોધનના જનાનાની સ્ત્રીઓને માથવનારાઓને એ સ્ત્રીઓને માટે વાદન મેળવનાં પણ ધણી મુશ્કેલી પડી. પણ તે સર્વે સહિસલામત હરિતનાપુર પહોંચ્યાં. તેઓનું અચાનક પાછાં ફરવાનું થયું તેથી આખા હરિતનાપુરમાં ભારે શોક ફેલાઈ ગયો. નહાસ ભાગ થતી અટકાવવાને માટે દુર્યોધને ધણે પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેમાં એ નિષ્ફળ ગયો હતો; તેથી કંટાળાને એ રણક્ષેત્ર ઉપરથી આદ્યો ગયો અને એક તળાવમાં સંતાઈ ગયો. માત્ર અશ્વત્થામા, કૃપ, અને કૃતવર્મ એ ત્રણ જણાએ એના વિષે તજવીજ કીધી હતી, અને સંજયે દુર્યોધનને જોયો હતો તેણે એ ત્રણ જણાને કહ્યું કે “એ તળાવમાં સંતાઈ ગયો છે અને મ્હારી સાથે પોતાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને એણે મંદેશા કહાવ્યો છે.” આ ઉપરથી તે ત્રણે જણ તળાવ આગળ ગયા અને એની સ્થિતિ જોઈને અશ્વત્થામાને ધણું લાગી આવવાથી તેણે ભારે

કલ્પાન્ત કયું. તેણે દુર્યોધનને કહ્યું કે “તહમે બહાર આવો ! પાંડવો હાલ જીતમાં છે તોપણ હમે તહમને મદદ કરીશું અને આપણે ફરીથી તેઓની સાથે લડીએ,” પણ દુર્યોધને કહ્યું કે “હું યાકી ગયો છું અને કાલ રહવાર સુધી કંઈ પણ કરવાનો મ્હારો વિચાર નથી. તહમે ત્રણે જણાઓ આ સ્થળ આગળથી ન્હાસી જાઓ અને કોઈ બીજે ઠેકાણે જઈને નિર્ભય-પણે રાત્રી વ્યતીત કરો.” આ વાતચીત પાંડવસેનાના કેટલાક શિકારીઓ અહીં આવ્યા હશે તેઓના સાંભળવામાં આવી. પાંડવોએ દુર્યોધનની ધણી શોધ કરી હતી પણ એ શોધમાં તેઓ ફાવ્યા નહોતા, અને આખરે કંટાળીને તેઓ પોતાની છાવણી તરફ વિદાય થયા હતા. હવે પાંડવોની આગળ પેલા શિકારીઓએ પોતાની સાંભળેલી વાતચીત કહી સંભળાવી. પોતાના હંમેશના શત્રુ વિષે આમ અચાનક સમાચાર મળ્યા આવવાથી તેઓ ધણીજ દરખાઈ ગયા અને તે તળાવ આગળ ગયા. તળાવના કિનારા આગળ જોમા રહીને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને જૂમ પાડીને કહ્યું કે “બ્હીકણુની પેઠે-બરાઈ રહેવાને બદલે તું બહાર નીકળ.” દુર્યોધને જવાબ આપ્યો કે “હું અત્યારે યાકી ગયો છું પણ કાલ રહવારે ખુશીથી યુદ્ધ કરીશ.” તેની સાથે એણે ઉમેર્યું કે “પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવાનો હવે મ્હને અભિલાષ રહ્યો નથી. એ રાજ્ય હું ખુશીથી તહમને આપી દઉં છું.” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : “રે મૂરખા ! અગાઉ સોયની અણી જેટલો પણ પૃથ્વીનો ભાગ આપવાને તું રાજી નહોતો. હવે તું આખી પૃથ્વી આપી દેવાને કેમ તૈયાર થયો છે ? હમારે એ પૃથ્વી ત્હારી પાસેથી બક્ષીસ તરીકે લેવી નથી. જ્ય મેળવીને હમે એ પૃથ્વીને હમારી બનાવીશું. ચાલ, બહાર નીકળ, અને હમારી સાથે યુદ્ધ કરીને કાંતો મિજવ પામ અપ્રવાતો મૃત્યુને સ્વીકારી લે.”

* આયાના બળવડે કરીને પાણીને યલાલીને દુર્યોધને તેમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી તેણે શુ કયું, અને એ આયા કઈ વખતે અને કયાં આગળ એ શીખ્યો હતો તે મહાભારતમાં સમજાવ્યું નથી. જેની આસપાસ પાણી ફરી વળ્યું હોય એવા ધરની અંદર એ કદાચ છપાઈ રહ્યો હશે અને તે ધરમાં દાખલ થવાનો માર્ગ અપરો અને છપો હશે.

અનેક કડવાં વચનોના પ્રહાર યવાયી ઝીટવાઇને દુર્યોધન બહાર નીકળ્યો અને એ એકલો હતો તેથી ગમે તે એક જાણની સાથે દન્ડયુદ્ધ કરવાની એણે ખુશી બતાવી. યુધિષ્ઠિર વિજયથી ગર્વિત બન્યો હતો તેણે કહ્યું: “હીક, હમારામાંથી ગમે તે એક જાણની સાથે અને ગમે તે શસ્ત્ર લઈને તું યુદ્ધ કર, અને જો તું જીતે તો આખી પૃથ્વી ઉપરનું રાજ્ય તારું છે એમ તું સમજ.” એ ભોળિયા રાજાએ પાછો એક ભતનો જુગાર ખેલવા માંડ્યો હતો તે જોઈને કૃષ્ણ બોલ્યા: “રે યુધિષ્ઠિર ! આ તહમે શું કહ્યું ?” ૧૮ દિવસના યુદ્ધમાં જે કંઈ લાભ થયો છે તે સમજો એક દન્ડ-યુદ્ધના પરિણામને ખાતર તહમે શુભાવવા તૈયાર થયા છો ? કે શું પાંડુના પુત્રોના નસીબમાં હંમેશને માટેનો વનવાસજ લખાયો છે ?” પણ ગદા-યુદ્ધમાં ભીમ એ દુર્યોધનનો ખરોખરિયો હતો તેની સાથે દન્ડયુદ્ધ કરવાનું દુર્યોધને પસંદ કર્યું અને ભીમે કૃષ્ણને ખાત્રી આપી કે “આ યુદ્ધમાં હું મહારા પ્રતિપક્ષીને જીત્યા વગર નહીં રહું.” ગદા હાથમાં લઈને બેઠ લડવૈયાઓ હવે યુદ્ધને માટે સેજજ થયા, અને રાજાઓ તથા પ્રભવગે પ્રેક્ષક તરીકે આસપાસ કુંડાળામાં ગોઠવાયો. યુદ્ધ શરૂ થવાની તૈયારી હતી તેટલામાં બગરામ આવ્યા. તેને બેઠ લડવૈયાઓએ પોતાના શુરુ તરીકે વન્દન કર્યું. પછી ગદાના ઉપરાયાપરી પ્રહાર થવા માંડ્યા અને તેના થડાયડ અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. દુર્યોધનનું શરીર વધારે હલકું હતું અને તે આઘાત પણ વિશેષ હનો. ભીમના ઉગામેલા સખ્ત પ્રહારોને ધણી વાર તે ચૂકાવી દેતો. ભીમ વધારે બગરાનું હતો છતાં કદાચ તેની હાર યશો એવો પણ ભય ઉપજવા લાગ્યો અને અર્જુને ચિન્તાતુર બનીને કૃષ્ણને પૂછ્યું કે “આ યુદ્ધનું શું પરિણામ આવશે ?” ક્ષણવાર શાન્તિ રહી. ક્ષણવાર લડવૈયાઓ આરામ લેવાને માટે થોભ્યા. પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું અને ભીમે પોતાની ગદા ઉગામી પણ તે દુર્યોધને ચૂકાવી દીધી અને ઉપરો ભીમની છાતી ઉપર એક સજડ ઝપાટો લગાવ્યો. એ ઝપાટો લાગવા છતાં ભીમ ટકી રહ્યો તે પોતાના અસાધારણ બળને લીધેજ. હવે એને ધણો ક્રોધ ચડ્યો અને ૧૩ વર્ષ થયાં વૈરનો અગ્નિ એના હૃદયમાં સળગ્યાં કરતો હતો તે હવે પૂર

જેશમા પ્રક્ટી નીકળ્યો. એ પોતાના પ્રતિપક્ષી ઉપર ત્વડી પડ્યો અને તેને સખ્ત ઝપાટો લગાવ્યો. એ ઝપાટામાંથી બચી જવાને માટે દુર્યોધન ઉઘો ફૂંધો તે છતાં ભીમ અટક્યો નહોતો અને એનો પ્રહાર દુર્યોધનની ઝંવાઓ ઉપર લાગ્યો. એ ઝધાઓના હાડકાં ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા. દુર્યોધન પડ્યો અને મરવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે ભીમ એની પાસે ગયો અને પોતાના પગ વતી એના મસ્તક ઉપર લતાપ્રહાર કરીને કહ્યું કે “દ્રૌપદીનું ત્વં અપમાન કર્યું હતું તેનું આ ફળ !” આ પ્રસંગ ધણો બધાનક હતો. પ્રેક્ષકવર્ગ કેવળ રતબ્ધ બની ગયો હતો યુદ્ધના નિયમો પ્રમાણે કમ્બરની નીચેના ભાગ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરવો જોઈએ નહોતો. એ નિયમનો ચોખ્ખો અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો તેથી ચીડવાઈને બળરામ એકદમ ઊભી ગયા. યુધિષ્ઠિર પણ ભીમની આ વર્તણૂક જોઈને અપ્રસન્ન થયા પણ કૃષ્ણે સર્વને શાન્ત પાડ્યા અને કહ્યું કે “રે ભાઈ ! ત્હમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે હવે કળિયુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. વળા જે વખતે દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાના ખોળામાં બેસવાનું કહ્યું હતું તે વખતે દુર્યોધનની ઝધાઓ ભાંગી નાખવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ વાત પણ ત્હમારે સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ.” પછી દુર્યોધને જે અનેક અપકૃત્યો કર્યા હતા તેને માટે અને કેનગ એની જીદને લીધે જે અગમ્ય પ્રાણીઓનો વિનાશ થયો હતો તેને માટે કૃષ્ણે એને ઈપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે “ત્હારો નરકમાળ વાસ થશે.” અભિમાની દુર્યોધન મરણપ્રમગે પણ એવો ને એવોજ મક્કમ રહેલો. તેણે ધણા નિસ્તારથી પોતાનો બચાવ કીધો. પોતે ધણા યદ્ય કીધા હતા અને પ્રજા ઉપર ધર્માનુમાર ગમ્ય ચલાવ્યું હતું એ વાત તેણે જણાવી. અને કહ્યું કે “ગુણેન ઉપર મ્હાઈ મરણ થાય છે તેથી મ્હારી ખાત્રી છે કે હું સ્વર્ગમાં જ નહિશ.” વળા ખાંડવો ઉપર એણે એવો આરોપ મૂક્યો કે તેઓ હમેશાં અધર્મથી જ નય મેળવતા આવ્યા છે. “ભીમે યુદ્ધના નિયમોનું ઉપદ્રવ કરીને મ્હારી ઝધાઓ ઉપર પ્રહાર કર્યો એજ જીવો તેમની ધર્મબુદ્ધિનો મ્હોટામાં મ્હોટો નમૂનો !” મહાભારતમાં આગળ લખ્યું છે કે આ બાપણ પૂર્વ થયું તે વખતે સ્વર્ગમાંથી દુર્યોધન ઉપર પુષ્પની વૃદ્ધિ થઈ અને શ્રીકૃષ્ણ વગેરે શરૂમાઈને

નીચું ઝોઈ રહ્યા. મૂળ મહાભારતમાં કૌરવોનો પક્ષ તેજ ધર્મનો પક્ષ હતો અને યુદ્ધમાં વિજય પણ એજ પક્ષનો થયો હતો એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું એમ ફેટલાઈટ દહે છે તે કદાચ આ લખાણ ઉપરથીજ કહેતા હશે. એ લખાણ વિષે ગમે તેમ કહેવામાં આવે તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે યુદ્ધનું પરિણામ પાંડવોને અનુકૂળ નહોતું નીવડ્યું એવું મહાભારતમાં કદી જણાવવામાં આવ્યું હોય એમ આ લખાણ ઉપરથી કોઈ પણ રીતે ક્ષિપ્ત થતું નથી.

પ્રકરણ ૧૦.

વિજયને અન્તે વિપત્તિ.

વિજયી પાંડવો ધવાયલા અને મરવાની અણી ઉપર આવેલા દુર્યોધનને રણભૂમિ ઉપર એમનો એમ પડી રહેલા દહને મત્રિયે પોતાની હાવણી તરફ આગમ લેવાને માટે ગયા. મુવર્ણ અને ગ્લો, તંબુઓ અને પશુઓ, એ મરવો મોટો જયો તેઓના હાથમાં આવ્યો, અને અદાર દિવસના યુદ્ધમાં જેઓ જીવના રહ્યા હતા તેઓએ એ સવળા દ્રવ્યનો ધણા આનન્દ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, અને પછી મજકાના મજકાના પોતાના નવા તંબુઓમાં આરામને માટે મૂના. આ વિજયના અન્તમાં કેવી મોટી આશ્ન થોડા વખતમાં તેઓના ઉપર આવવાની હતી તેનો તેઓને કંઈ પણ ખ્યાલ નહોતો. પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી, અને કૃષ્ણ એટલાંજ માણસો ધર્મની ફેટલીટ ક્રિયાઓ કરવાને માટે હાવણીથી ફર રહ્યા હતાં.

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યો યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ અને મરણની તૈયારીમાં આવેલાઓને પશુપક્ષીઓના ભક્ષને માટે ગણુભમિ ઉપરજ મૂકીને આત્મા જતા એ રિવાજ ધણો વિચિત્ર હતો. ઇરાનના આર્ય લોકો એવું માને છે કે ગણુક્ષેત્ર ઉપર મરણ પામવાનું સદ્ભાગ્ય જેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય તેઓને માટે ખજેખજે શોભે એવો અનુકૂળ વિધિ આજ છે. કદાચ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન આર્યોનું માનવું પણ એવુંજ હશે. ગમે તેમ હોય, અવધાના, કૃપ અને કૃતવર્મ. એ ત્રણ જગતને દુર્યોધને કહેલા કન્દયુદ્ધની

ખગર પડી એટલે તેઓ હવે રણક્ષેત્ર આગળ આવ્યા અને તેઓએ તે મહાપુરુષને પોતાના દુર્ભાગ્યને માટે વિજ્ઞાપ કરતો, પણ હજી શ્રવતો, જોયો. ૧૧ અક્ષૌહિણી મેનાઓના માલીકને આમ દયાળનક સ્થિતિમાં પડેલો જોઈને અશ્વત્થામાને ઘણો ખેદ થયો અને પાંડવોનાં અપકૃત્યોને માટે એ તેઓને મખ્ત ગાણો દેવા લાગ્યો અને વૈરની ઇચ્છા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. દુર્યોધન મૃત્યુને પ્રમંગે પણ એવો ને એવોજ કદણુ છાતીનો રચો હતો તે એની વગદારી જોઈને ઘણો પ્રમન્ન થયો અને “ મહારા મૃત્યુ પછી પણ યુદ્ધ જારી રાખે એટલા માટે જળ લઈને સેનાધિપતિ તરીકે એનો અભિષેક કરજે ” એવી એણે કૃપને આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે પોતાનું વૈર લેવાય તેને માટે યોગ્ય સ્વયંચા કરીને દુર્યોધન મરણ પામ્યો. કવિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો

“ તાં નિશાં પ્રતિવેદેડય સર્વભૂતમયાવહામ્ । ”

(પ્રાણી માત્રને ભય કૃત્ત્વ કરનારી એવી જે રાત્રી તેને શરણે એ ગયો).

રાત્રી થતાં પેલા ત્રણ જણા રણભૂમિ આગળથી દૂર ગયા અને એક મહોટા વટવૃક્ષની નીચે મત્રીના આરામને માટે સૂતા. અશ્વત્થામાના માથીઓ સૂતા તેવા તરતજ ઊંઘી ગયા પણ અશ્વત્થામાને ખીલકુલ ઊંઘ આવી નહીં. એના શ્રવણે કંઈ પણ ચેન નહોતું. એ ઘણો અસ્વસ્થ હતો, અને વૈર લેવાના કંઈ કંઈ વિચારે એના મગજમાં ઘોળાયાં કરતા હતા. એવામાં એક ધ્રુવડને ઝાડની બખોલમાં ભરાતું અને રતાંધળા કાગડાઓ સ્વસ્થતામાં પજા હતા તેનો ભક્ષ કરતું એણે જોયું. આ જોઈને એ એકદમ જાગૃત થઈ ગયો. ધ્રુવડના આ કૃત્ય ઉપરથી એણે પોતાની બુદ્ધિને અનુકૂળ આવે એવો ક્રપેશ શોધી કાઢ્યો અને પાંડવે પામ્યુ સ્વસ્થતાથી ઊંઘના દોષ તે વખતે આ ધ્રુવડની પેડે તેઓને વિનાશ કરવો એવો એણે મંકલ્પ કર્યો. એણે પોતાના માથીઓને ઊંઘમાંથી જગાડ્યા અને પાંડવોનો આવી રીતે વિનાશ કરવાના કામમાં એણે તેઓની મદદ માગી. તેઓએ આતું કૃત્ત્વ કરવા તરફ પોતાનો અપ્પગમો ખતાવ્યો. તેઓએ કહ્યું કે “ એ કૃત્ત્વ કપટભરેલું અને અણુલજનું છે, માટે ને આપણે ન કરવું. ” એણે જવાબ આપ્યો કે “ શું પાંડવોએ એનાથી વધારે કપટભરેલાં કૃત્યો નથી કર્યા ? મહારા જાપને

તેઓએ શું હેતુઓ નહોતો ? એ સસ્ત્રાહીન હતો તે વખતે શું તેઓએ એને નહોતો મારી નાંખ્યો ? જો ત્હમે બેઉ મ્હને મદદ કરવા સજી ન હો તો હું એકલો જઈશ, પણ એ કામ કર્યા વગર હું રહેવાનો નથી.” આનો આ પ્રમાણેનો ઉત્સાહ જોઈને તેઓ પણ ઉસ્કેરાયા અને એની પાછળ પાછળ રહીને પાંડવોની નવી છાવણી આગળ તેઓ ગયા.

એ બે જણા નવી છાવણીના દરવાજા આગળ ધનુષ્ય જાણુ લઈને જાબા રહ્યા, અને બચ્ચાહીન તથા બચાનક અશ્વત્થામા છૂપી ગીતે છાવણીની અંદર દાખલ થયો. પ્રથમ એ જ્યાં આગળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૂતો હતો તે તમુમાં દાખલ થયો અને તે બર નિદ્રામાં હતો તે વખતે તેને ગુગળાનીને એણે મારી નાંખ્યો. બિચારો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ચીસ પાડવા ઝેટલો પણ વખત એણે મળવા દીધો નહોતો. પછી એણે શિખંડીને અને પછી પાંડવોના પાચે પુત્રોને એણે મારી નાંખ્યા. આ વખતે બારે શોરઅકોર થઈ રહ્યા, પણ ચોકીપ્હેરો કરનાગએને કે લડવૈયાએને ખરી વસ્તુસ્થિતિ વિશે ઝંઘ પણ સમજણ પડી નહોતી. અશ્વત્થામાએ અનેક માણુમો, હાથીઓ, અને ઘોડાઓને મારી નાંખ્યાં, અને ત્રામ પામીને લોદાએ સસ્ત્રાહીન દશામા ન્હાસમાગ કરવા માંડી. પ્રવેશદ્વાર આગળ જામેલા ધનુષધારીઓ પોતાનું કામ ચોક્કસ કરતા રહ્યા, અને હજનગે માણુમો આ પ્રમાણે અસરણુ સ્થિતિમાં મન્યુને આધીન થયા.

તેણે અશ્વત્થામાના વૈગ્ને માટે ઘણા શોક અને ક્રોધવાળાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, અને કહ્યું કે “એનો વધ નહોં થાય ત્યાં સુધી હું અન્નને અડકવાની નથી લીમ.” તદ્દમાદ જળ સૌથી વધારે છે મહારા નિર્દોષ છોકરાઓનો વધ દરનાગને તદ્દમે મારી આવો.” લીમ, એનો હમેશનો ગ્ધણકર્તા, તે એની ઇચ્છાને આધીન થયો, અને નડલને પોતાના સાગથિ તરીકે લઈને તન્નજ એ અશ્વત્થામાની ગોધને માટે નીકળી પડ્યો. યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનને લઈને કૃષ્ણ ધીજી ગયમા એની પાછળ ગયા. લીમ અને નકુલે ગંગાતટીના કિનારા ઉપર એ બ્રાહ્મણને નહાતા જોયો અને તરતજ યુદ્ધની તૈયારી થઈ ગઈ. કાળુ કે એણે પણ પોતાનું ધનુષ તૈયાર કરી દીધું એટલામાં કૃષ્ણ અને અર્જુન આવી પહોંચ્યા તેમણે એ લગ્ન થતી અટકાવી. અશ્વત્થામા એ પાંડવોના ગુરનો એકનો એક પુત્ર હતો તેનો વધ કરવો એવી તેઓની ઇચ્છા નહોતી તેને તાબે કર્યાની નિશાની તરીકે, તેના માથા ઉપરનું કીમતી મણિ તેની પામેલી લઈ લેતું અને પછી તેને જ્યાં દેવો એ તેઓને વધારે યોગ્ય લાગ્યું નિર્દોષ માણસોના, નહાના બાળકોના ભર નિદ્રામાં એણે ખૂન કર્યા હતા. મરે મરે એને ધિક્કારતું હતું એના અપકૃત્યોને માટે એનો આત્મા એને હમેશાં ડાખ્યા હરે એજ સ્થિતિ એને લાયકની હતી. અશ્વત્થામા પોતાનું મણિ આપીને નિદાય થયો પામે પાંડવો દ્રૌપદીની પામે

મરણ પામેલાઓની ધર્મક્રિયા કરવાને માટે હુમ્નિનાપુરમાંથી બહાર નીકળ્યાં. યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયો અને નમસ્કાર કર્યાં. ધૃતરાષ્ટ્ર વૈદ્ય હતો. છતાં બળવાન હતો. તેણે ક્રોધના આવેશમાં એવો વિચાર કર્યો કે “લીમતે મગડ બેટીને હું કચરી નાંખુ.” પણ કૃષ્ણ એનો વિચાર સમજી ગયો અને ધૃતરાષ્ટ્રનું કંઈ વળ્યું નહીં. યુધિષ્ઠિર ગાંધારીની પાસે ગયો તે વખતે તેણે જોયું તો ગાંધારી તેને શાપ દેવાની તૈયારી કરતી હતી. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે કૌતુક કર્યું કે “હજારો માનવ પ્રાણીઓનો ત્રિનાશ કરનાર એવો હું તારા શાપનેજ લાયક છું. મહારા વૈદ્ય વિદાય થયા છે, મહારા મિત્રો મરી પરવાર્યા છે, મહારા મંતાનો સિધાબ્યા છે. એવું કંઈ પણ રહ્યું નથી કે જેને માટે મને શવવાનો લોભ થાય”:-

“પુત્રહંતા નૃશંસોઽહં તવ દેવિ યુધિષ્ઠિરઃ ।

શાપાર્હઃ પૃથિવીનાશે હેતુભૂતઃ શપસ્વ મામ્ ॥

ન હિ મે જીવિતેનાર્થો ન રાજ્યેન ધનેન વા ।

તાદૃશાન્ સુહૃદો હત્વા મૃદસ્યાસ્ય સુહૃદ્દ્રુહઃ ॥”

આ વચનો સાંભળ્યા પછી ગાંધારીનો ક્રોધ શાન્ત થઈ ગયો અને દ્રૌપદીને દિલામો આપીને તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-

“મૈત્રં પુત્રીતિ શોકાર્તાં પશ્ય મામપિ હુઃસ્થિતામ્ ।”

“દ્રૌપદી, તું શોક કરીશ નહીં. હું પણ દેવકી દુઃખી છું તેનો તું વિચાર કર. મહારા સોએ સો પુત્રો મરણ પામ્યા છે.” પોતાના છોકરાઓને જય મળ્યો તેથી અવળત કુન્તીને આનંદ થયો, પણ દ્રૌપદીએ એને પૂછ્યું કે

“આર્યે પુત્રાઃ ક તં સર્વે સૌમદ્રસહિતા ગતાઃ ।

ન ત્વાં તેઽધ્યામિગચ્છન્તિ વિરં દૃષ્ટ્વા તપસ્વિનીમ્ ॥”

“આર્યે ! તમારા જાળકા સર્વે ક્યાં છે ? રે ! સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ ક્યાં છે ? લાંબા વખત પછી મળવાથી હર્ષધેડાં બની જઈને તેઓ તમારી તરફ દોડી આવતાં નથી ! તેઓ તમારી પાસે બેસીને રમતાં નથી !” ટુંકમાં વિજાય અને એકખીનને દિલામો એ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ

સ્થળે જોવામાં આવતું નોતું જગા નદી આગળ મધળી મૃત્યુક્રિયાઓ થઈ રહી ત્યાર પછી આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાછળ પાંચે ભાઈઓ એ પ્રમાણે સનએ ચાલના માડયુ યુધિષ્ઠિર નગરમાં દાખલ થવાને અશક્ત હતા તે ઘણાજ ખિન્ન થયો હતો પોતાનુંજ કુટુંબ નહીં પણ દરેક ક્ષત્રિયનું કુટુંબ પાંચનાં જેવું થઈ ગયું હતું એ જોઈને એને ઘણું લાગી આવ્યું એણે પોતાના ભાઈઓ પોતાની સ્ત્રી, પોતાના મિત્રો મર્ષને પોતાની પામે મોનાવ્યા અને મમાજ તજ દેનાને માટે એણે તેઓની ગળ પાગી આ નખને યુધિષ્ઠિરની આગળના નખતમાં ૧૬ ગળાઓ દેના થઈ ગયા હતા, તેઓએ અશ્વમેધ કરીને પોતાના રાજ્યનો યત્ર દેવો નધાર્યો હતો, અને આટલો પૈન ન છતાં આખરે તેઓએ કેવો મમાગતો ત્યાગ કર્યો હતો એ મવળુ આખ્ય ન કૃષ્ણે તેને કહી મભગાવ્યું અર્જુન, લીમ, અને દ્રૌપદી એ મર્ષએ એને સ્મરણ કરાવ્યું કે “નનામ ગમ્યાન ત્હમે વચન આપ્યું છે કે આ હુ ખતા દિવસ ગયા પછી આખ્ણે માયે ગદીને સુખ ભોગનીશ માટે ત્હમે સન્યાસનો પિચાર કર્યો તે થોડ્ય નથી” આખરે એને કર્મ સાન્ન્યન મળ્યું અને નિજ્યના માઠમાઠ માયે એણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો પણ પ્રજાજનોમાથી કેટલાક દુર્યોધનના મિત્રો હતા તેઓ એના તગ્દ દેવની નજરથી જોતા હતા એ જતો હતો તે વખતે એ આનાં નામનો માણસ બોલી જાહેરો કે “ત્હારા પોતાના ડુગનો નાશ કરનારા! ત્હને શરમ છે” આવી રીતે જનનુ તેના કરતા મરવુ એજ બહેતર છે” પણ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાની અસાધારણ મિદ્ધાશને લીધે સર્વ પ્રમગ્ના વિરોધને સમારી દેતો હતો તે કહેતો હતો કે “હું મર્ષને નન્દન મરુ હુ હુ ખમા ગમ્યાન થઈ ગયલો એવો” તિસ્કારના કગ્તા ધ્યાને પાત્ર વિશેષ હુ” પણ પ્રજા જનોમાથી ઘણા એવા હતા કે જેઓ ખરા અતમરણથી યુધિષ્ઠિર રાજાને આતીર્વાદ આપતા હતા આગળ ચાલતા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનના મહેલમાં પોતાનો મુખમ રાખ્યો અને ત્યાં આગળ એણે નધા દ્રૌપદીએ રાજ્યના મુકુટ ધારણ કર્યા શ્રીકૃષ્ણે પોતે એ બેઠના મન્નમ ઉપર પવિત્ર પાણી ને પ્રોક્ષણ કર્યું અને તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો આદ્યજોએ મ્હોટે અવાજેથી વેદના મન્ત્રો બણીને આશીર્વચનો કલા અને છેવટે એના શુણ્વી પ્રશસાના

ગાન ગાયાં. પછી યુધિષ્ઠિરે એકલા થયલા પ્રજાગ્રનો સમક્ષ નીચે પ્રમાણેનાં વચનો કહ્યાં—

“ધન્યાઃ પાંડુસુતા નૂનં ચેવાં બ્રાહ્મણપુંગવાઃ ।
તથ્યાન્વાપ્યથવાડતથ્યાન્ગુણાનાહુઃ સમાગતાઃ ॥
ધૃતરાષ્ટ્રો મહારાજઃ પિતા મે દૈવતં પરમ્ ।
શાસતેઽસ્ય પ્રિયે ચૈવ સ્થેયં મત્પ્રિયકાંક્ષિભિઃ ॥

• .યદિ ચાહમનુબ્રાહ્મ્યો ભવતાં સુહૃદાં તથા ।
ધૃતરાષ્ટ્રે યથાપૂર્વં વૃત્તિં વર્તિતુમર્હથ ॥”

“પાંડુપુત્રો ખરા બાગ્યશાળી કે તેમની અન્તે એકલા થયલા દિગ્-
વરો આગ્રહી પ્રશસા કરે છે (એ પ્રશસાને તેઓ લાયક છે કે નહીં એ
પ્રશ્ન જુરો છે). મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહારા પિતા, તે મહાડ પરમ દૈવત
છે. મહાર પ્રિય જેઓ ઇચ્છતા હોય તેઓએ એની આજ્ઞામાં રહેવું. મહને
જેઓ ખુશ કરવા માંગતા હોય તેઓએ અગાઉ જેવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની
સાથે વર્તતા હતા તેનીજ રીતે હવે પણ વર્તવું.” સાર પછી હસ્તિનાપુરમાં
યુધિષ્ઠિરનું ધર્મરાત્ર્ય આદ્યુ. રામના રાજ્યની પેઠે એ રાજ્યમાં પણ પ્રજાનું
કલ્યાણ એ તરફજ રાજનું લક્ષ રહેતું હતું.

થોડા દિવસ પછી યુધિષ્ઠિર પાછો કુરુક્ષેત્રમાં ગયો. ત્યાં આગળ લીખ-
પિનામહ બાણશય્યા પર સૂતા સૂતા ઉત્તગમણની ગહ જોતા હતા સેકડો
ઋષિઓ અને રાજાઓ યુધિષ્ઠિરની સાથે હતા. કૃષ્ણ પણ એની સાથે હતો.
યુધિષ્ઠિરે લીખપિતામહને આન્નરપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને તેની તપ્તીયત
વિષે મમાચાર પૂછ્યા. પછી રાજાના ધર્મો, આપત્તિને પ્રમંગે પાળવાના
ધર્મો, અને સન્ધાસના ધર્મો એ મર્મ વિષે યુધિષ્ઠિરે લીખને પૂછ્યું. યુધિષ્ઠિરે
જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના જવાબમાં લીખે શું કહ્યું તે શાન્તિપર્વ અને
અનુશાસનપર્વમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ એ પર્વો ઉપરથી તે વખતની
મમાજસ્થિતિ અને તે વખતના ધર્મ તથા ક્ષિત્રમુશીના વિચારો મમ્મન્ધી
આપણને ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળે છે. લીખે યુધિષ્ઠિરના મધળા
પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા અને એની મધળી શંકાઓનું મમાધાન કર્યું ત્યાગ

પછી “ભૂતકાળ માટેનો ગોઠ ત્હમે જૂલો જાગે અને મહાઅમર્ણ્યક લગાયલી લગાઈનું રજ ત્હમે ભોગવજો” એવી સલાહ આપીને એને વિદાય કર્યો. ઉત્તરાયણનો મગસ સમય આવી પહોંચ્યો એટલે લીધમપિતામહે યુધિષ્ઠિરને ફરીથી બોલાવ્યો અને શાન્તિપૂર્વક ઈશ્વરચિન્તન કરતાં કરતાં એણે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. એની પાછળ રહેલા સમ્યન્ધીઓએ વિધિપૂર્વક એની મરણક્રિયાઓ કરી.

હવે યુધિષ્ઠિએ પોતાના પાપની શુદ્ધિ અર્થે અશ્વમેધ કરવાનો વિચાર કરીયો. પણ એ યજ્ઞ કરવાને માટે જે દ્રવ્ય જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવું ? હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી પૈમા કરાવી શકાય એવું એનાથી બને એવું નહોતું, કારણ કે અત્યાર સુધીમાં એ રાજાઓ ઉપર ઘણી આક્રમક પડી ચૂકી હતી. વ્યામે એને એવી સલાહ આપી કે “ત્હમે હિમાલય પર્વત ઉપર જાઓ. ત્યાં મરતે યજ્ઞ કર્યો તે વખતનું અટળક ધન ભર્યું છે.” આ ઉપરથી સઘળા ભાઈઓ હિમાલય ઉપર ગયા અને ત્યાં શિવજીને પ્રમત્ત કરીને તેઓ દ્રવ્ય લઈ આવ્યા.

તેઓની ગેરહાજરી દરમ્યાન અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાએ એક મરેણા બાળકને જન્મ આપ્યો. ઘણું કરીને એ બાળક ૭ મહીનાનું હતું અને એની માતાએ અભિમન્યુના મરણની ખબર માંબળી તે ઉપરથી તેના હૃદયને જે આધાન થયલો તેને પરિણામે એનો અકાળે પ્રસવ થયો હતો. વંશવ્રદ્ધિની જે કાંખી મરખી પણ આશા હતી તે આ પ્રમાણે નાશ પામી અને પાંડવોના અંતઃપુરમાંથી હુમકે હુમકાં ભરીને રહતી સ્ત્રીઓનો અવાજ માંબળાવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આગળ અશ્વમેધને માટે આવ્યા હતા તેને પોતાની ખૂદન મુબદા, પોતાની ફોર્મ કુન્તી, દ્રૌપદી, અને ઉત્તરા એ સર્વના વિજ્ઞાપ સાંભળીને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે પેલા મુવેણા બાળકને પોતાના ખોળામાં લીધું અને નીચે પ્રમાણેનાં વચનો કહ્યાં:-

“નોત્કપૂર્વ મયા મિચ્યા સ્વૈરેષ્વપિ કદાચન ।

ન ચ યુદ્ધાત્પરાવૃત્તસ્તથા સંજીવતામયમ્ ॥

યથા મે દયિતો ધર્મો વ્રાહ્મણઃચ વિશેષતઃ ।

અમિમન્યોઃ મૃતો જાતો મૃતો જીવત્વયં તથા ॥

યથાહં નાભિજાનામિ વિજયે તુ કદાચન ।

વિરોધં તેન સત્યેન મૃતો જીવત્વયં શિશુઃ ॥ ”

“ જો હું કદી મસ્કરીમાં પણ જૂઠું ને બોલ્યો હોઉં તો આ બાળક હવતો થાઓ । જો ધર્મ મ્હને બહાસો હોય અને જો બ્રાહ્મણ ઉપર મ્હારી વિશેષ પ્રીતિ હોય તો આ અભિમન્યુનો જન્મેલો પુત્ર હવતો થાઓ । જો હું વિજયને સમયે કદી વિરોધભાવ ન રાખતો હોઉં તો તે મન્ય વડે કરીને આ મરેલો બાળક પાછો સજીવન થાઓ । ”

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એટલે તરતજ તે બાળકમાં ધીરે ધીરે આમ આવવા લાગ્યો અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના આનન્દનો કંઈ પણ પાર રહ્યો નહીં. આવી રીતે કૃષ્ણની યોગશક્તિ વડે જે બાળક હવતો થયો તેનું નામ “ પરિક્ષિત ”.

પરિક્ષિત એક મામનો થયો એટલામાં સુવર્ણ રત્ન વગેરેનો અદ્ભુત બહાર લઇને હિમાલય પર્વત ઉપરથી પાંડવો પાછા આવ્યા. કૃષ્ણના છેલ્લા સ્નેહકૃત્ય વિષે જ્યારે તેઓને ખબર પડી ત્યારે તેઓના આનન્દનો પાર રહ્યો નહીં અને હંમેશના હિતકર્તા તરીકે તેઓ તેને પૂજવા લાગ્યા. પછી તરત યજ્ઞ માટેની તૈયારીઓ થવા માંડી. એક અશ્વને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો અને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ અર્જુનને સોંપવામાં આવ્યું. મહાભારતની લડાઈમાં પ્રખ્યાત થયલા વીર પુત્રપત્ની આથે તકસરમાં કિતરે એવા મમર્થ રાગ્નઓ ઘણા યોડા હતા, અને જેઓ એવા સંમર્થ હતા તેઓ પણ ખુશીથી એને તાબે થયા. તોપણ અર્જુનના આ પર્યટન વિષે અર્વાચીન કવિઓએ બહુ જીજ્ઞાસુ મહાભારતજ રચ્યું છે અને જૈમિનિનું “ અશ્વમેધ ” નામનું કાવ્ય તે આનું કિદાહરણ છે. અશ્વમેધનો ઘોડો હસ્તિનાપુરમાં પાછો આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને ઘણી ખુશાલી થઈ અને એ નિમિત્તે દરબારમાં એણે ઘણી કીમતી બેટો આપી. એ અને એની રાણીએ પછી તરત યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. બ્રાહ્મણોએ અશ્વનો વધ કર્યો અને શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે અશ્વના આંતરડાંને દહિ તરીકે અગ્નિમાં નાંખ્યાં. એમાંથી જે પવિત્ર ગંધ નીકળી તેનો યુધિષ્ઠિર અને એના ભાઈઓએ તેમજ ત્યાં હાજર

બ્રાહ્મણોએ સત્કાર કર્યો. યજ્ઞ પૂરો થયા પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “ અશ્વમેધ જેવા મહાયજ્ઞમાં પૃથ્વી એજ દક્ષિણા કહી છે. અર્જુને એ પૃથ્વી છતી છે અને હું એ પૃથ્વી વ્યાપ્તને આપુ છું. વ્યાપ્ત અને બ્રાહ્મણો સૌ એ પૃથ્વીને માહિમાંહે વેચી લેા. હું મહારા બાઈઓ અને સ્ત્રીને માથે લઈને વનવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.” ટ્રૌપદી અને પાંડવોએ પણ આ વિચારમાં પોતાની મંપૂર્ણ મંમતિ બતાવી, તે જોઈને હાજર ગેહલાં સર્વે માણસો આશ્ચર્યથી ચકિત થયાં. વ્યાસે પાંડવોની ઉદારતા અને માધુતાનાં વખાણ કર્યા અને કહ્યું કે “ ત્હમે મ્હને પૃથ્વી આપી છે તે હું ત્હમને પાછી આપુ છું અને એનો નિષ્કય ત્હમે મ્હને આપો.” પછી કરોડ કરોડ એટલા સુવર્ણના સિકાઓ યુધિષ્ઠિર તમ્બૂથી આપવામાં આવ્યા અને તે કિપરાંત યજ્ઞને માટે ખામ બનાવેલાં સુવર્ણનાં પાત્રોનું પણ ઘન કરવામાં આવ્યું. આ સરખું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોમાં વહેંચાયું. પાંડવોની ઉદારતાનાં વખાણ કરતા અને આશીર્વાદ આપતા આપતા બ્રાહ્મણો દ્રવ્યના ગાંસડા બાંધી પાંધીને હસ્તિનાપુરથી પોતપોતાને ઘેર ગયા. વ્યાસે પોતાનો ભાગ કુન્તીને માથે અને તેણે તે ધર્માદા આપ્યો. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ પૂરો થયો. પાંડવોના પાછલા જીવનનો એક કિજ્જવળ બનાવ એકલો આજ કોતો. એ યજ્ઞપ્રસંગે હજારો માણસોને રોજ કીમતી ખાનપાન આપવામાં આવતાં હતાં. નાના પ્રકારનાં ધન વડે કરીને એ યજ્ઞ શોભતો હતો. દાડ જોરે પદાર્થોનો ફરિયો જાણે એ યજ્ઞમાં કિછળતો હતો.

“ बहन्नधनस्तनौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ”

ખરેખર, જુદા જુદા દેશના લોકો એકસગ્ગી રીતે એ યજ્ઞનાં વખાણ કરી રહ્યા હતા:-

“ कथयन्ति स्म एरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પછી શું થયું ?

મહાભારતમાં જણાવ્યું છે કે યુદ્ધ પછી ૩૬ વર્ષ સુધી પાંડવોએ હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કર્યું; પણ નિકટમાં નિકટનાં સગાંસહ્યન્ધીઓના મરણથી ખિન્ન થયલા પાંડવોએ એટલાં બધા વર્ષ સુધી રાજ્યસુખ ભોગવ્યું હોય એ બહુ મબવિત જણાવુ નથી. ધૃતગદ્ધ તરફ બહારથી ઘણું માન બતાવવામાં આવતું હતું, પણ ખરૂં જોના કોઈને પણ ક્ષમા ન આપે એવી પ્રકૃતિના ભીમ તરફથી એને ઘણાં અપમાન મદન કરવાં પડતા અને કેટલીક વખત તો દિવસોના દિવસો સુધી એને ભૂખ્યા ગઈવું પડતું. આ કાળથી માયા ક્ષત્રિયને શોભે એવો એણે વનમાં ચાલ્યાં જવાનો નિશ્ચય લીધો અને યુધિષ્ઠિરને એણે એ નિશ્ચયની ખબર આપી યુધિષ્ઠિરનું ચિત્ત પકેસેવીજ વ્યથા તો બન્યું હતું તેમાં આ સમાચાર મળવાથી તેને ઘણો મખ્ત આધાન થયો. ધૃતગદ્ધને પોતાનો વિચાર છોડી દેવાનું આજી એ કરી ગયો નહોતો, અને એની એક બાજુએ ગાંધારી અને એક બાજુએ કુંતી અને પાછળ વિદુર અને રાજ્ય એવી ઐશ્વર્યમાં એ આધજો નજ હસ્તિનાપુરથી ચાલ્યો ગયો અને પાંડવો તથા એની પ્રજા પાછળ વિસાપ કરતાં ગયાં પાંડવોએ કુંતીને વિનંતિ કરી કે “ત્હમે પોતે યુદ્ધ કરવાના ધર્મનું હમને બાન કરાવ્યું છે, યુદ્ધ કરવાને માટે ત્હમારી તરફથીજ હમને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું, માટે ત્હમે હમારી માથે ગદો અને યુદ્ધનું ક્ષણ ભોગવો.” પણ તે દટ ચિત્તની સ્ત્રીએ જગાજ વાલ્યો કે “ત્હમે ભીષ્મ માંગતા ન થાઓ એટલું હું હચ્છતી હતી અને તેથીજ ત્હમને મ્હેં યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપી હતી. મ્હેં એ સલાહ મ્હારા પોતાના સ્વાર્થને માટે ન્હોતી આપી. મ્હેં મ્હારા પતિના વખતમાં પૂરતું સુખ ભોગવ્યું છે એટલે હવે કંઈ પણ સુખ મેળવવાની મ્હને તૃષ્ણા નથી.” આ પ્રમાણે તેણે કહ્યું અને દ્રૌપદીના આગ્રહ અથવા અસ્તુષ્પિન્દુઓને ન ગળાકાગનાં તે ચાલી નીકળી. છતાં પડતી વખતે એણે પોતાના પુત્રોને જે શિષ્યામણ આપી તે પાંડવો તરફ અને અર્ધધનતાવાળી હતી:—

“ધર્મે તે ધીયતાં યુદ્ધિર્મનસ્તે મહદસ્તુ ચ ॥”

(ધર્મ ઉપર તકારી શ્રદ્ધા હતને' તકાર નન હમેસા મોડુ ગેતે')

અશ્વમેધ પછી યોડા નર્વમાન ધૃતરાષ્ટ્રે વનરાસ કીધો તેવો નેમ્એ મહાભારતમા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે ૧૮ નર્વ મુધી એણે ૮ ખ પેરયા કીડુ તેય અને ત્યાર પછી વનમા જરાનુ નિચાર્યુ તેય એ મુ મભવિત જણાડુ નથી એના ગયા પછી મે ૧૧ ગ્હીતે એના સમાચાર આવ્યા કે હિમાનય પર્વત ઉપર મોગે ગાનનજ મગગે તેમા એ મને મળ્યુ પામ્યા મરગા ભાઈએ આ મમાવાગ માભગીને અત્યન્ત લિગી થયા અને ગાત્રમા લમ્યા પ્રમાણે તેઓએ મરણી મળ્યુક્રિયાઓ કરી

આ પછી નેટના ૧૧ રહીતે-દાનના મહાભારતમા લખ્યુ છે તે જો ખ ગણીએ તો ૧૧ નર્વ ગીતે-ચાલવડુળનો વિનાશ થયાના અને શ્રી કૃષ્ણનુ મરણ થયાના મમાવાગ આવ્યા ચાલવ લોગે ઘણુ તોફાની હતા અને તેઓને દાડ પીરાનુ વ્યમન પણ નાગેલુ હતુ એક નખતે દાનની

દેરમા સાત્યકિએ કૃતનર્માની મગમ કરી અને પાંડવોની છાનણી ઉપર એમ એ- રાત્રે વૂની પડનાનુ કૃત્ય નુ પ્રપચી હતુ તે નિપે નીમ કરી કૃતનર્માએ આ નીમનો કરડો જરાખ આપ્યો અને સાત્યકિએ ભૂરિશ્રવાને માર્યો હતો તે પણ દગાવીજ માર્યો હતો એ સાતનુ મરણ કરા યુ મને નમ્ને ખૂમ પપાટપી થઈ અને મનેએ પોતપોતાની તરનારો મ્યાનમારી મહાર કાઢી મેવડો માણુઓ આ મે લડવૈયાઓના ભેગા યુદ્ધમા દાખન થયા અને એમને હાને વનાઈને મળ્યુ પામ્યા કૃષ્ણે પોતે પોતાના હોમરાઓને મારી નખાયના જોયા એટલે યુદ્ધમા એ પણ સામેન થયા અને રણા લડવૈયાઓને એણે મારી નાખ્યા આખર એ ત્યજ આગળની એ ખસી ગયા અને એક મળની નીચે બેસીને એ મ્યાન ધરતા હતા તેમામા એમ ગિકારીનુ તીર એના પગને તળિએ વાગ્યુ અને એ મરણ પામ્યા અગરામનુ મરણ પણ એનીજ રીતે થયુ યાદવોએ માહોમાદે જે ખુનરજ ચનારી હતી તેનો દાખનો લઈને ખીછ પ્રજાઓ પણ એવુ કરાને ઉશ્કેગઈ તેય એસામાવિષ છે એની કેટનીક મ્યાનિષ પ્રજાઓ તરજથી અગરામના ઉપર હુમના કરવામા આ પા અને તેનુ મરણ થયુ

યાદવ લોકોએ મહાભારતના જોયેજ વિનાશકારી બળનો જાણ્યો હતો અને એ બળવાને અંતે રાજેશમાં એકલાં બેસાંછોકરાંઓજ જીવતાં રહ્યાં હતાં એ વાતની પાંડવોને ખબર પડી ત્યારે તેઓને ઘણી ચિંતા થઈ, અને એ અનાથ બેસાંછોકરાંઓની મંબાળ સેવાને માટે અર્જુન તરત દ્વારિકા તરફ દોડ્યો. ત્યાં આગળ સર્વેએ પોતાના બચાવનાર તરીકે એને આવકાર આપ્યો, અને મર્વેને સાથે લઈને એ હસ્તિનાપુર પાછો આવવા નીકળી પડ્યો. પંચજ આગળ પહોંચતાં (એણે લાંબો રસ્તો પસંદ કર્યો હોય એમ જણાય છે) કેટલાક જંગલી લોકોએ એના ઉપર હુમલો કર્યો. એના સાથમાં જે સ્ત્રીઓ હતી તેમના સાન્નિધ્યથી અને તેમની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને એ જંગલી લોકો પોતાના દંડુકા લઈને એની પાછળ પડ્યા. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે કે અર્જુનનાં ખાણ કદી પણ નિષ્ફળ ન જાય છતાં, આ વખતે તે નિષ્ફળ ગયાં અને આ વખતે દિવ્ય અસ્ત્રોનું પણ એને કંઈ અમરણ રહ્યું નહીં. પોતાના ધનુષને દંડુકા તરીકે વાપરીને એ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો, તોપણ પેલા જંગલી લોકો એના સાથમાંની ઘણી સ્ત્રીઓને લઈ ગયા. ખરેખર કેટલીક સ્ત્રીઓ તો એ લોકોની સાથે પોતાની રાજપુત્રીથી ગઈ ! સત્યનો ગ્રેમ ધરાવનાર વ્યાસજીનું વચન આ પ્રમાણેનું છે. સત્ય હકીગત એણે છપાવી નથી, અને એ હકીગત એવી છે કે તે જાણ્યા પછી અંતઃપુરમાં અનેક સ્ત્રીઓ ગામવાના અનિદ્ર શિવાજ વિષે કંઈ પણ વિશેષ ટીકા કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

પાંડવોને આ દુનિયાની માથે જોડનારી જે છેલામાં છેલી સાંકળ હતી તે શ્રીકૃષ્ણના મરણથી તૂટી ગઈ, અને ધર્મરાજને અર્જુનને કહ્યું કે મધ્યમાં માણસો, પછી તે જિયાં હોય કે નીચાં, પણ તે કાળને આધીન છે:-

“કાલઃ પચતિ મતાનિ સર્વાણ્યેવ મહામતે ।”

પ્રકૃતિના હતા. તેઓને ઘરમાં સડયાં કરીને મરવું એ પમંદ નહોતું. જિંદગીનું કર્તવ્ય જ્યાં સમાપ્ત થયું અને જિંદગી જ્યાં બોજરૂપ લાગવા માંડી કે મહાપ્રસ્થાનને માટે નીકળી પડવું એવી ઘણા દિંમતવાન આર્યોની ટેવ હતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલો એ એક રીતસરનો વિધિજ હતો. પાંડવોએ હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર પરિક્ષિતને બેસાડ્યો અને કૃષ્ણના ભત્રીજા વજ્રને ઇન્દ્રપસ્થની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. પરિક્ષિત એ સુભદ્રાનો પાત્ર હતો અને વજ્ર એ સુભદ્રાનો ભત્રીજો હતો. એ બેકે કુમારો ન્હાની વયના હતા તેથી તેઓની સંભાળ રાખવાને માટે સુભદ્રાને તેઓની પાસે રહેવાનું પાંડવોએ કહ્યું. કૃપને પરિક્ષિતના ગુરુ તરીકે અને યુયુત્સુને મંત્રી તરીકે નીમવામાં આવ્યો. છટાં પડતી વખતે સુભદ્રાને યુધિષ્ઠિરની શિષ્યામણુ એ હતી કે:—

“ મા चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ”

(અધર્મમાં કદી મન જવા દેવું નહીં)

આખા મહાભારતનો મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપદેશ આજ છે.

પાંડવોએ વિધિપ્રમાણે ઇષ્ટિ કરીને પછી પોતાના અગ્નિઓને ગંગા-નદીમાં નાંખ્યા અને પછી તેઓએ ઈશાન દિશા તરફ ચર્ચિતે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. ટ્રૌપદી તેઓની પાછળ પાછળ ચાલી. તેઓ હિમાલય પર્વતની પેલી તરફ ગયાં, મહા અરણ્ય મૂકીને તેઓ આગળ વધ્યાં, અને આખરે તેઓ-માંથી અફેક પછી અફેક એમ મર્વે મરણ પામ્યાં ત્યાંમુધી તેઓએ આગળ ને આગળ ચાલ્યાંજ હીધું.

પરિક્ષિતના અખ્યન્ધમાં આપણે જોઈ ગયા મહાભારતનું યુદ્ધ ષડ્ થયું ત્યાર પછી એ ત્રણ મહીના રહીને એનો જન્મ થયો હતો, અને પાંડવોએ મહાપ્રસ્થાન વખતે જે વ્યવસ્થાઓ કરી તે ઉપરથી આપણને ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે એ વખતે એની ઉંમર ન્હાની હોવી જોઈએ. એ વખતે એની ઉંમર ઘણુંખડ ૧૬ વર્ષ કરતાં વધારે નહીં હોય એમ જણાય છે. એણે (પરિક્ષિતે) કેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કીધું તે મમજી સંકતનું નથી. ઘણુંખડ આખા હિંદુસ્તાન દેશ ઉપરની મધ્યગી રાજસતા

એના એકલાના હાથમાં હતી. તે છતાં એનું રાજ્ય નિર્ભય હતું એ વિષે કંઈ સંશય નથી. નાગ નામના લોકોએ એનીજ રક્ષાએ હુલ્લડ મચાવ્યું હતું. પરિક્ષિતના મૃત્યુ વિષેની જે કથા મહાભારતમાં કહેવામાં આવી છે તે સાદા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:-નાગલોકોનો સરદાર તક્ષક તે પરિક્ષિત રાજાનો જૂનો શત્રુ હતો. અર્જુનને હાથે ખાંડવ વનમાં નાગ લોકોનો નાશ થયો હતો અને એ દાવાનગમાંથી જે થોડા ઘણા લોકો નહાસીને બચી ગયા હતા તેમાંનો એક તક્ષક હતો. તક્ષકે ઘણું કરીને તક્ષશિલામાં એક ન્હાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તક્ષકની પ્રજા તે સ્થળમાં વસતી હતી તે ઉપરથીજ તેનું નામ તક્ષશિલા એવું પડ્યું હશે. મહાભારતના યુદ્ધ વખતે એ તક્ષકે ખાંડવોની વિરુદ્ધ લડવામાં ભાગ લીધો હોય અને કહ્યુંને મદદ આપી હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મહાભારતમાં એવું કહ્યું છે કે કહ્યું અર્જુનની મ્હામાં બાણ તરીકે તક્ષકનો ઉપયોગ કર્યો. પણ તે સરળ થયો નહીં. પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકી ગયો તેથી કહ્યું ફરીથી તક્ષકનો ઉપયોગ ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અર્જુન જ્યાંસુધી જીવતો હતો ત્યાંસુધી વેર લેવાની ઇચ્છામાં તક્ષક કાબો નહીં ત્યારે તક્ષક લાગ શોધતો એસી રહ્યો અને અર્જુનના પાત્ર ઉપર વેર લેવાનો તેણે વિચાર રાખ્યો. પરિક્ષિતને એક ઋષિનો એવો શાપ હતો કે “ સર્પદંશથી તારું મૃત્યુ થશે. ” આથી પરિક્ષિતે જાગતી અંદર એક મહેલ બંધાવ્યો, તેની અંદર પોતે ભરાઈ રહ્યો, અને ત્યાં કોઈને પણ આગવાની મનાઈ કરી. એક બ્રાહ્મણે એક વખતે પરિક્ષિતને ફજોની ભેટ આપી અને એમાંના એક ફળમાંથી એક ન્હાનું સરખું જીવકું બહાર નીકળ્યું તેને પરિક્ષિતે મસ્કરીમાં ઉપાડી લીધું અને કહ્યું કે “ ઋષિનો શાપ જે ફળવાનો હોય તો આ જીવકું મહેલ કરડે ! ” અને બહેનર પેલું જીવકું કાણવારમાં તક્ષક પોતે બની ગયું, રાજાને કરડ્યું, અને પછી આકાશમાં ઊડી ગયું. ઘણુંખરું મહાભારતની આ કથાનો અર્થ બીજાને કંઈ નહીં પણ એટલોજ છે કે પરિક્ષિતને એના પોતાનાજ શહેરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો અને આખરે તક્ષકે બ્રાહ્મણનો વેપ કરીને એના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો અને એને મારી નાંખ્યો.

પરિક્ષિતના મત્રીએ આ વખતે પોતાની દૃઢતા દાખવી તે તક્ષકની મ્હામે થયો અને તક્ષકને પોતાના મન્ય તરફ પાછા વળવાની તેણે ફરજ પાડી પરિક્ષિતનો આજક પુત્ર જનમેજય હતો તેને હવે હસ્તિનાપુરની મન્યગાદી ઉપર એમાડવામાં આવ્યો. એ રાજા બહાદુર અને દૃઢતાવાળો હતો. તક્ષકે પોતાના આપનું કેવી રીતે ખૂન કર્યું હતું તે હકીગત એના જાણુનામાં આવી એટલે તેનું મખ્ત વગ લેવાનો એણે નિશ્ચય કીધો તક્ષક અને તક્ષકની પ્રજાનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે જનમેજયે જે ભયંકર ચલાઈ ચલાઈ હતી તેનેજ દત્તકથાનું અગ્રમ મળનાથી મહાભારતના આદિપર્વમાંનું મર્ષસત્રનું આખ્યાન લખાયેલું છે જનમેજયે તક્ષકશિયા ઉપર ચલાઈ કરી અને તે શહેરને તાબે કર્યું. એકેએક નાગને શોધી ઝાઢીને તેને સર્પસત્રમાં હવિ તરીકે નાખવામાં આવ્યા વેદના ઈર્મકાંડમાં માધારણુ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા હોય છે તેવી રીતનો આ યજ્ઞ નહોતો, પણ જનમેજયને માટે ખામ એત વિધાન નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું એકેડ પછી એકેક

કવિના આઈ સંભળાવેલી કહેવાય છે. અને એ વાતમાં કંઈ અસંભવિત પણ લાગતું નથી. જે મહાયુદ્ધમાં એનો હાલનો શત્રુ તક્ષક પણ રહ્યા પક્ષમાં રહીને લડ્યો હતો તે યુદ્ધની સવિસ્તર હકીગત જાણવાને માટે જનમેજય ધણો આતુર હોય એમાં લેશ પણ નવાઈ જેવું નથી. એ મહાકાવ્ય સાંભળ્યા પછી અને જીવના રહેલા નાગ લોકને માફી બક્ષીને સર્પસત્ર પૂરો કર્યા પછી જનમેજય તક્ષશિલાથી હરિનનાપુરમાં પાછો આવ્યો. એવું મહાભારતમાં જણાવેલું છે, તે ઉપરથી મહાભારતનું કાવ્ય પ્રથમ તક્ષશિલામાં ગવાયલું એ વાત સંભવિત જણાય છે.

પરિક્ષિતનો પુત્ર જનમેજય ધણો સમર્થ રાજા હતો એમ માનવાને અનેક કારણો છે. એણે સર્પસત્ર કર્યો હતો એટલુંજ નહીં, પણ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો. હરિવંશમાં એ અશ્વમેધનો ક્ષતાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં થયેલો છેલ્લામાં છેલ્લો અશ્વમેધ તે આ હતો. એની પછી અશ્વમેધની બંધી કરવામાં આવી હતી. જનમેજયના વંશજો કોણ કોણ હતા તે પણ હરિવંશમાં ગણાવ્યું છે. લાંબા વખત સુધી રાજ્યની સત્તા એ કુટુંબના હાથમાંજ રહી હતી એમ જણાય છે. આખરે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓમાંથી પાંડવોનું નામ અદૃશ્ય થઈ ગયું, અને યુદ્ધના દિવસોમાં તો એક ખઠાડી પ્રજા તરીકેજ પાંડવોનું નામ લોકોની જાણમાં રહ્યું. પોતે પાંડવોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે એવી રજપૂતની એકજ જાત રહી હતી. તેઓ તુવારના નામથી જાણખાતા. ખ્રિસ્તીસનના આઠમા સદ્કામાં અનંગપાળની સરદારી હેઠળ તેઓએ દિલ્હીના રાજ્યનું પુનઃ સંસ્થાપન કર્યું, અને ૧૩મા સદ્કાની શરૂઆત સુધી તેઓએ પોતાની કીર્તિ એવી ને એવી જાળવી રાખી. એ સમયમાં છેલ્લા તુવાર રાજાનો સગો મૃત્યુરાજ, જે જાતે તુવાર નહોતો પણ ચોદાણુ હતો, તેને શાહયુદ્ધન

“ સૂર્ય કદાચ નિનાશ પામે અને રુપેરી ચન્દ્ર પણ નિનાશ પામે,
પરન્તુ પૂરુષો વશ પૃથ્વી ઉપરથી કદા નિનાશ પામશે નહીં ”

પરિશિષ્ટ ૧.

મહાભારતનો વિસ્તાર.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં, ૧૮ પર્વના અધ્યાય તેમજ શ્લોકોની જે સંખ્યા સૌતિએ આપી છે તે અને મહાભારતની મુળાદિની આદિતિમાં એ અધ્યાય તેમજ શ્લોકોની જે ખરેખરી સંખ્યા થાય છે તે નીચેના પત્રક ઉપરથી માલમ પડશે.

		મહાભારતમાં જણાવેલી સંખ્યા		ખરેખરી સંખ્યા શી જેવામાં આવે છે.	
સંખ્યા	પર્વ.	અધ્યાય.	શ્લોક.	અધ્યાય.	શ્લોક.
૧	આદિ	૨૨૭	૮૮૮૪	૨૩૪	૮૪૬૬
૨	સભા	૭૮	૨૫૧૧	૮૧	૨૭૦૯
૩	વન	૨૬૯	૧૧૬૬૪	૩૧૫	૧૧૮૫૪
૪	નિરાટ	૬૭	૨૦૬૭	૭૨	૨૩૨૭
૫	ઉદ્યોગ	૧૮૬	૬૬૯૮	૧૯૬	૬૬૧૮
૬	ભીષ્મ	૧૧૭	૫૮૮૪	૧૨૨	૫૮૧૭
૭	દ્રોણ	૧૭૦	૮૯૦૯	૨૦૨	૯૫૯૩
૮	કર્ણ	૬૯	૪૯૬૮	૯૬	૪૯૮૭
૯	શન્ય	૫૯	૩૨૨૦	૬૫	૩૬૦૮
૧૦	સૌમિક	૧૮	૮૭૦	૧૮	૮૧૦
૧૧	સ્ત્રી	૨૭	૭૭૫	૨૭	૮૨૬
૧૨	શાન્તિ	૩૨૯	૧૪૭૩૨	૩૬૬	૧૩૭૩૨
૧૩	અનુશાસન	૧૪૬	૮૦૦૦	૧૬૯	૭૮૩૯
૧૪	અશ્વમેધ	૧૦૩	૩૩૨૦	૯૨	૨૮૫૨
૧૫	આશ્રમવાગી	૪૨	૧૫૦૬	૩૯	૧૦૮૫
૧૬	મૌમત્સ	૮	૩૨૦	૮	૨૮૭
૧૭	મહાપ્રાસ્થાનિક	૩	૩૨૦	૩	૧૦૯
૧૮	સ્વર્ગારોહણ	૫	૨૦૯	૬	૩૦૭
૧૯	ખિત્ર અને હરિ-વંશ	...	૧૨૦૦૦	...	૧૨૫૮૦
	કુલ્લો.	૧૯૨૩	૯૬૮૩૬	૨૧૧૧	૯૫૮૨૬

ઉપલા પત્રક ઉપરથી જણાશે કે (૧) મહાભારતના ૧૦૦૦૦૦ શ્લોક છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ એ આંકડો આશરો પડતો છે, અને મહાભારતના શ્લોકની મંપ્યા સૌતિની ગણતરી પ્રમાણે પણ ૧૦૦૦૦૦ થી ઓછી-૯૬૮૨૬ ની-છે, અને (૨) મુખાઈની આવૃત્તિ જે આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં ૯૫૮૨૬ શ્લોક છે, એટલે સૌતિએ જણાવેલી સંખ્યા કરતાં પણ એમાં ૧૦૧૦ શ્લોક ઓછા છે.

परिशिष्ट २.

पद्या पर्वो.

सोतिञ्च न्हानां पर्वो नीये प्रभाञ्च गण्णव्यां छे—

१—आदिपर्व, १८.

१ चैष्यनुं आप्प्यान. २ चैष्येभीनुं आप्प्यान. ३ आस्तीकुनुं आप्प्यान. ४ अंगावतरणु. ५ पांडवोतो जन्म. ६ लाक्षागृकनो दाह. ७ ह्रिदिम्भ. ८ षडसुरनो वध. ९ चित्ररथनो मेणाप. १० द्रौपदीतो त्रयंवर. ११ लग्न. १२ विदुरनुं आगमन. १३ राज्ञ्यलम्भ. १४ अर्जुननो वनवास. १५ सुभद्राहरणु. १६ कृष्ण तरुनी लग्ननी लेटो. १७ आंडव वननो विनाश. १८ भयदहन.

२—सभापर्व, ८.

१ सभापर्व. २ मन्त्रपर्व. ४ जशसन्धवध. ३ द्विग्विजय. ५ राज्ञस्य यश. ६ अर्धाभिहरणु. ७ शिशुपालवध. ८ दूतपर्व. ९ अनुदूत (भीष्म वारुण दूत.)

३—वनपर्व, २२.

१. डिर्भारवध. २ अर्जुननुं अभिगमन. ३ कैरात नाभनुं कृष्णुं अने अर्जुनना युद्धनुं पर्व. ४ अर्जुननुं धन्वलोकां प्लेयनुं (धन्वलोकाभिगमन). ५ नक्षोपाप्यान. ६ तीर्थयात्रा. ७ जटायुवध. ८ यक्षयुद्ध. ९ निपात-कवयनी साथे युद्ध. १० अजगरनो मेणाप. ११ आर्कपुंड्रवभारमा. १२ द्रौपदी अने सत्यभामनो संवाद. १३ घोषयात्रा. १४ त्रयभमां युधिष्ठिरने भृगनुं दर्शन. १५ श्रीहिद्रौष्टिक. १६ द्रौपदीहरणु. १७ जयद्रथ-विभोक्षणु. १८ रामोपाप्यान. १९ सती सावित्रीनुं भाडात्म्य. २० कुण्डला-हरणु. २१ आरण्येय. २२ औन्दुग्म.

४—विराटपर्व, ५.

१. पांडवोतो विराटनगरमां प्रवेश, २ भय (द्रौपदगर) नुं पाप्म ३ क्रीयकवध. ४ गेहरणु. ५ उत्तरानां लग्न.

૫—ઉદ્યોગપર્વ, ૧૧

૧ ઉદ્યોગપર્વ ૨ સનયયાન ૩ ધૃતરાષ્ટ્રપ્રજાગર ૪ સનત્સુમત
૫ યાનસન્ધિ ૬ ભગવદ્વાન (નિષ્ઠિતે આગે ભગવાનનું જવું) ૭ સેનાકાન
૮ ઉત્કૃષ્ટતાગમન ૯ રથાતીરથ સખ્યા ૧૦ અમ્ભોપાખ્યાન ૧૧ ભીષ્મ
અને કર્ણનું યુદ્ધ

૬—ભીષ્મપર્વ ૫

૧ ભીષ્મનું અભિષેચન ૨ જમ્બૂવૃક્ષરિનિર્માણ ૩ દ્વીપવિસ્તાર
કીર્તન ૪ ભગવદ્ગીતા ૫ ભીષ્મરથ

૭—દ્રોણપર્વ, ૮

૧ દ્રોણનું અભિષેચન ૨ સશસ્ત્રાનો વધ ૩ અભિમન્યુનો વધ
૪ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ૫ જયદ્રથનો વધ ૬ ધૃમોત્કચનો વધ ૭ દ્રોણનો
વધ ૮ નારાયણાસ્ત્રનો મોક્ષ

૮—કર્ણપર્વ, ૧

૯—શલ્યપર્વ, ૪

૧ શલ્યનું મૃત્યુ ૨ દુર્યોધનનું તળાવમાં સત્તાવું ૩ ગદાયુદ્ધ
૪ સારથ્યત

૧૦—સૌપ્તિકપર્વ ૨

૧ સૌપ્તિક ૨ ઐપીક

૧૧—સ્રીપર્વ, ૨

૧ જલપ્રદાનિકપર્વ ૨ સ્ત્રીવિનાય ૩ વ્રાહ્મપર્વ

૧૨—શાન્તિપર્વ, ૬

૧ રાજધર્મ ૨ આપદધર્મ ૩ મોક્ષધર્મ ૪ ચાર્મ નિગ્રહ ૫ ધર્મ
રાજનો અભિષેક ૬ ગૃહોનો પ્રવિભાગ

૧૩—અનુશાસનપર્વ, ૨

૧ દાનધર્મ ૨ ભીષ્મનું અર્ચારૌહણ

૧૪—અશ્વમેધપર્વ, ૨

અશ્વમેધ ૨ અનુગીતા

પરિશિષ્ટ ૩.

કૂટશ્લોકો.

આખા મહાભારતમાં કૂટ શ્લોકો સ્થળે સ્થળે દીધામાં આવે છે, પણ ખાસ કરીને આગલાં પર્વોમાં એવા શ્લોકોની મંખ્યા વધારે હોય છે અને પાછલાં પર્વોમાં ઓછી હોય છે. એવા કૂટ શ્લોકોનાં કેટલાંક ઉત્કટ ઉદાહરણો હમે નીચે આપીએ છીએ:—

આદિપર્વ.

૧. “નૌરિય સરસ્વતી.” અહીં “સરસ્વતી” એ તપ્પનો એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે કે “જેમાં તળાવ આવ્યું હોય એવો પ્રદેશ.”

૨. “મગનેત્રહરં હરમ્.” અહીં “મગ” એટલે “કામદેવ,” “ત્ર” એટલે “શરીર,” અને “હરમ્” એટલે “નાશ કરનાર” એવી રીતના અર્થ કરવામાં આવ્યા છે.

૩. “કામયાનમિવ સ્ત્રિયસ્ત્યજન્તિ” અહીં “કામયાનમ્” નો અર્થ એવો સમજાવવામાં આવ્યો છે કે “કામતઃ યાનં યસ્ય” એટલે જે સ્વચ્છન્દે ભટકે છે તે.

સભાપર્વ.

૧. “માંસતલાં મેરીમ્.” “માંસ” એટલે ખાર અને “તલ” એટલે બેલ. “માંસતલાં મેરીમ્” એટલે ખાર બેલ જેટલા વ્યાસવાળું નગારું.

૨. “સંગ્રામે તારકમયે.”

વનપર્વ.

૧. “ત્રિવિદ્યાનામ્યવર્ષન્ત દાનદ્વધા દ્વાદ્રયઃ ।”

૨. “પાર્યિવપુત્રપૌત્રઃ”

૩. “અટ્ટશૂલા જનપદાઃ શિવશૂલાશ્વતુષ્પથાઃ ।

કેશશૂલાઃ સ્ત્રિયો રાજન્ ભવિષ્યન્તિ યુગક્ષયે ॥”

દીકાકારે આ સ્થળે સમજૂતીને અર્થે નીચેના શ્લોક દાંડ્યો છે:—

“અટ્ટ મન્નં શિવો વેદઃ, બ્રાહ્મણાશ્ચ ચતુષ્પદાઃ ।
કેશો મગં સમાલ્યાતં શૂલં તદ્વિક્રયં વિદુઃ ॥”

વિરાટપર્વ.

૧. “સર્વશ્વેતેષ માહેયી વને જાતા ત્રિહાયની ।”

“ઉપતિષ્ઠત પાંચાલી વાસિતેવ નરર્પમમ્ ।”

૨. “નદીજલંકેશવનારિકેતુન્

નગાહ્વયો નામ નગારિસૂતુઃ ।

एषोऽगनावेषधरः किरीटी

जित्वा घयं नेप्यति चाद्य गावः॥”

એ પ્રખ્યાત શ્લોક.

૩. “વિન્દવો જાતરૂપસ્ય શતં યસ્મિન્નિપાતિતાઃ ।

सहस्रकोटिसंवर्णः कस्यैतद्धनुस्तमम् ॥”

૪. “શલભા યત્ર સૌવર્ણાસ્તપનીયધિભૂપિતાઃ ।”

“સહસ્રકોટિ” નો ડીકાકારે એવો અર્થ ક્યો છે કે “સહસ્ર” એટલે ૧૦૦૦ અને “કોટિ” એટલે “ધનુષના છેડાઓ.” ત્યાર પછીના શ્લોકમાં “સૌવર્ણ” એ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ “ચન્દન” એવો આપનામાં આવ્યો છે.

ઉદ્યોગપર્વ.

૧. “एकयाद्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशं कुरु ।

पञ्च जित्वा विदित्वा पृष्ट सप्त हित्वा सुखी भव ॥”

૨. “સ કૃત્વા પાંડવાન્ સત્રં લોકં સંમોહયન્નિવ ।

अधर्मानस्तान्मूढं दग्धुमिच्छति ते सुतः ॥”

અહીં “સત્ર” નો “મિષ” એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

૩. “किनाश इव घर्णः”

ભીષ્મપર્વ.

૧. “तुदन्ति मम गात्राणि माघमासे गवा इव ॥”

દ્રેણુપર્વ.

૧. “ નટનર્તકગાંધર્વૈઃ પૂર્ણકૈર્વર્ધમાનકૈઃ ॥ ”
૨. “ તતો ભાગીરથી ગદ્ગ ઉર્વશી ચામચત્પુરા ।
કુહિતૃત્વં ગતા રાક્ષઃ પુત્રત્વમાગમચ્છદા ॥ ”
૩. “ યેનયાતૌ મલ્લમુલ્લૌ વિશાશાવિહ પાદપઃ ।
તેનશાસ્થાતુમિચ્છન્તિ તં ગતારજનીશ્વરમ્ ॥ ”
૪. “ કાલસ્ય ઘસતો યોધાન્ ધ્રુષ્ટુમ્નેન મોહિતાન્ । ”
૫. “ એકચક્રમિવાર્કસ્ય રથં સપ્તર્પયો હયઃ ॥ ”

કૃષ્ણ પર્વ.

૧. “ હંસાંશુગૌરસ્તે સેના હંસઃ શરદ્વાવિશન્ । ”
૨. “ ગોવર્ધનો નામ ઘરઃ સુમદ્રં નામ ચત્વરમ્ । ”
૩. નીચેનું ઉદાહરણ સૌથી વધારે ખરાબ છે—
“ ગોકર્ણા સુમુખી કૃતેન દ્વિપુણા ગોપુત્રસંપ્રેપિતા
ગોશબ્દાત્મજમૂષણં સુવિહિતં સુવ્યક્તગોડસુપ્રમમ્ ।
દૃષ્ટ્વા ગોગતકં જહાર મુકુટં ગોશબ્દગોપૂરિ વૈ
ગોકર્ણાસનમર્દનશ્ચ ન યયાઘપ્રાપ્ય મૃત્યોર્વશમ્ ॥ ”

અહીં “ ગો ” શબ્દ બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થમાં વપરાયો છે.

શાન્તિ પર્વ.

૧. “ ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ દ્વાભ્યાં પञ્ચભિરેવ ચ ।
હૃયતે ચ પુનર્દ્વાભ્યાં સ મે વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ॥ ”
૨. “ કોકિલસ્ય ચરાહસ્ય મેરોઃ શૂન્યસ્ય વેશ્મનઃ ।
નટસ્ય મકિમિશ્રસ્ય ચ્છેદ્યસ્તત્સમાચરેત્ ॥ ”
૩. “ તીર્થાનાં હૃદયં તીર્થં શુભીનાં હૃદયં શુભિઃ ॥ ”

અશ્વમેધ પર્વ.

૧. “ વારાણસ્યામુપાતિષ્ઠત્ મૈત્રેયં સ્વૈરિણીકુલે ॥ ”

અહીં ટીકાકારે “ સ્વૈરિણી ”નો અર્થ એવો કર્યો છે કે “ સ્વાન્
ઈરયતીતિ, ધર્માય પ્રેરયતિ મુનિથ્રેણિઃ

પરિશિષ્ટ ૪.

ભારતમાં પાછળથી કરવામાં આવેલા ઉમેરાઓ.

વૈશંપાયનના ભારતમાં સૌતિએ પાછળથી જે જે ઉમેરાઓ કરેલા હમને જણાય છે તે આ પરિશિષ્ટમાં દર્શાવવાનો હમારો વિચાર છે.

આદિપર્વ.

૧. પૌષ્યનું આખ્યાન ચોખ્ખું પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું જણાય છે, કારણ કે એ આખ્યાન તદ્દન અપ્રામંગિક છે. મહાભારતની વાર્તા સાથે એ આખ્યાનને કંઈ પણ સમ્બન્ધ નથી અને એ આખ્યાન મહાભારતની સાથે અન્ત ભાગમાંજ કૃત્રિમ રીતે જોડી દેવામાં આવ્યું છે. પણ એ જોડાણ થોડી વાર રહીને પાછું તૂટી જાય છે.

(અધ્યાય ૩.)

૨. યૌદ્ધોમ્ની આખ્યાન પણ અપ્રામંગિક છે. સૂતનું શૈભ્યકની પાસે આવવાનું થાય છે તે ઉપરથી એ આખ્યાન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને એની આગળ કંઈ પણ લખાણ આવી ગયું ન હોય તેવી રીતે એ આખ્યાનની શરૂઆત થાય છે. એ આખ્યાન ‘અરેમિય નાઈટ્સ’ ની વાર્તા જેવું છે અને ઋષિઓ તરફ કાવિયોની પૂજ્યશ્રદ્ધિ હતી તેની પ્રશંસા કરવી એટલે એ આખ્યાનનો હેતુ છે.

(અધ્યાય ૪-૧૨.)

૩. આસ્તીકનું આખ્યાન પ્રરીધી આપવામાં આવ્યું છે. આ સંધર્ગાં આખ્યાનની રચના હલકા પ્રકારની છે. “તદાગતં જ્વલિત” થી શરૂ થતા શ્લોકોમાં દેવદાનવના યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે અપ્રામંગિક છે અને તેમાં ઝાઝું કવિત્વ પણ નથી. એજ પ્રમાણે વિનતા અને કંદુ દરિયા આગળ આવ્યાં અને દરિયો જોગંગી ગયાં તે વખતે દરિયાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પણ અપ્રામંગિક છે. ઇન્દ્ર અને સૂર્યની જે સ્તુતિઓ આપવામાં આવી છે તેમાં કંઈ પણ અમત્કાર નથી. જે દેવની સ્તુતિ કરવાની હોય તેનું દરેક વસ્તુની

સાથે તાદામ્ય દર્શાવવું એની જૂની અને અતિપરિચિત પૃદ્ધતિ પ્રમાણે એ સ્તુતિઓ રચાયેલી છે. આ આખ્યાનો એકબીજાની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. સહજ કથનથી અથવા કોઈ આકસ્મિક પ્રશ્નથી નવા આખ્યાનનો પ્રસંગ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૧૩-૫૮.)

૪. કૃષ્ણ અને તક્ષકનું અને પરિક્ષિતના મૃત્યુનું આખ્યાન ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે.
૫. ‘અંશાવતાર’ એ પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલું છે. મહાભારતની લંકાઈમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા દરેક પાત્રને કોઈ દેવ અથવા દાનવના અવતાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. અહીં જે વિગતો આપવામાં આવી છે તે બીજે સ્થળે આપવામાં આવેલી વિગતોથી કંવચિત્ કંવચિત્ ઉત્તરી છે.

૧૦. વ્યાસનું આગમન અને પોતાના પુત્રને તથા દેવાની એણે ધૃતરાષ્ટ્રને
આપેલી સલાહ એ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને તેનું કારણ
હમે આગળ જણાવી ગયા છે.

(અધ્યાય ૧૫૮.)

૧૧. ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓનાં નામ એ વખતે આપવામાં આવ્યાં છે.

(અધ્યાય ૧૧૫-૧૧૬.)

૧૨. પાંડવો મૃગનો વધ કર્યાની હકીકત એ વખતે આપવામાં આવી છે
અને “ સર્વભૂતહિતે કાલે ” એ શ્લોક પણ ફરીથી આપ-
વામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૧૧૮.)

૧૩. આકાશમાં દેવતાઓનાં દર્શન અને આકાશવાણી વિષે વારંવાર કથનો
કરવામાં આવ્યાં છે તે ઘણુંખરૂ પાછળથી ઉમેરાયલાં હશે. દેવતા-
ઓની અને ખીજા સ્વર્ગમાં વસનારાઓની ગણના કરવાનું સામર્થ્ય
દર્શાવવાનો પ્રયત્ન એ સ્થળોમાં કવિએ ખામ શોધ્યો જણાય છે.

૧૪. કૃપ અને દ્રોણના જન્મની હકીકત ચમત્કારભરેલી છે. સુંદર આખરા-
ઓનાં દર્શનથી ઋષિઓના વીર્યનો આવ થાય અને તેમાંથી પછી
કોઈ પ્રકારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય એવી રીતે ઘણુંખરૂ પુરાણમાં
મહોટા માણસોના જન્મ વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

(અધ્યાય ૧૩૦.)

૧૫. દ્વિકિંચ અને ષકની વાર્તા બાળકથાઓના જેવી છે અને તે
પાછળથી ઉમેરાયલી હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.

(અધ્યાય ૧૫૪-૧૬૧.)

૧૬. દ્રોણ અને કૃપદત્ત આખ્યાન ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે.

૧૭. ગંધર્વ રાજા ગંગા નદીમાં રમતા હતા તેનું આખ્યાન પાછળથી
ધુસારી દેવાયલું જણાય છે. આ સ્થળે અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપ-
વાની હમેશની યુક્તિ લગાડવામાં આવી છે.

૧૮. યુદ્ધ પછી ગંધર્વ અને અર્જુન સાથે એસીને એકબીજાને તપતીનું

અને વિશ્વામિત્રનું આખ્યાન કહી સંભળાવે એ હસવા લેવું લાગે છે અને એ આખ્યાનો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે તે બરાબર શોભતાં નથી. (અધ્યાય ૧૭૨-૧૭૫.)

૧૯. વસિષ્ઠ અને કૃષ્ણાપપાદ અને ભાર્ગવ અને ઔર્વનાં આખ્યાનો તદ્દન અપ્રાસંગિક છે. એ આખ્યાનો કટાણે આવે એવાં લાગે છે અને મુખ્ય વાર્તાના પ્રવાહને વિદ્વક્તર્તા થઈ પડે છે.

(અધ્યાય ૧૭૭-૧૮૪.)

૨૦. દ્રૌપદી અનેક પતિને પરણી શકે એ વિચારના સમર્થનમાં વ્યાસ દુષદને જે આખ્યાન કહી સંભળાવે છે તે હમે આગળ બતાવી ગયા હિયે તે પ્રમાણે પાછળથી ઉમેરાયલું છે.

(અધ્યાય ૧૯૮-૧૯૯.)

૨૧. મુન્દોપસુન્દનું આખ્યાન પુરાણનાં આખ્યાનો જેવું છે. શિવનું વરદાન મળ્યાથી ગર્વિષ્ઠ બનેલા અમુરો હાથે કરીને પોતાનો વિનાશ આણે છે.

(અધ્યાય ૨૧૧-૨૧૪.)

સભાપર્વ.

૧. યુધિષ્ઠિરની સભામાં જે ઋષિઓનાં નામ આવે છે તેજ બ્રહ્મસભામાં પણ આવે છે. (અધ્યાય ૧૧-૧૨.)

૨. ધૃતક્રીડાની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે. એ વાર્તા ફરીથી આપવાના કારણ તરીકે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેના તેજ બનાવની વધારે વિગત જાણવાની ઇચ્છા જનમેજયે દર્શાવી હતી. તેના તેજ શ્લોક પણ ઘણી વાર આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૭૩-૮૦.)

વનપર્વ.

૧. આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે તીર્થો ફરીથી જણાવવામાં આવ્યાં છે.

(અધ્યાય ૮૨-૮૪.)

૨. અગસ્ત્યમુદ્રપાનની વાર્તા આ સ્થળે કદાચ અપ્રાસંગિક ગણી શકાય.

(અધ્યાય ૧૦૩-૧૦૪)

૩. ૧૩૨-૧૩૪ અધ્યાયમાં જે વાતચીત આપી છે તે ફિલસુફીને લગતી છે અને ટીકાકારને પણ એ અધ્યાય સમજાવવાનું કામ ધણું અઘરું લાગેલું જણાય છે. એમાંનો દરેક શ્લોક કૂટશ્લોકના જેવો છે અને તે દરેકને સમજાવવાને માટે ટીકાકારે જાતે અગધરા હંદના શ્લોકો રચ્યા છે.

૪. યવકીતનું આખ્યાન રસ પડે એવું નથી અને એની ભાષા પણ સારી નથી.

(અધ્યાય ૧૩૫-૧૩૮.)

૫. વરાહાવતારનું આખ્યાન તદન સમ્યન્ધ વગરનું છે; એની ભાષા પણ સારી નથી.

(અધ્યાય ૧૪૨.)

૬. ભીમ હનુમાનને મળ્યા વિષેનું જે આખ્યાન છે તે બહુ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે મારતિ કોણ છે તેની ભીમને પ્રથમથીજ ખબર હતી. એ ભાગ કદાચ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો હશે.

(અધ્યાય ૧૪૭-૧૫૦)

૭. મારુતિ ચાર યુગનું અને વળા ચાર આશ્રમનું વર્ણન આપે છે તે તદન અપ્રાસંગિક છે.

૮. ભીમ વગર રજાએ ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો અને દ્રૌપદીની વિનંતિ પ્રમાણે મહિને મારી આવ્યો એ વાત શ્રીથી કહેવામાં આવી છે. કુબેર ભીમને ઠપકો આપે છે તે એવી રીતે કે તેથી ભીમ તાણે થવાને બદલે ઉલટો યુદ્ધને માટે વધારે ઉત્કેરાય. ભીમ મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે અને આ સ્થળે તો અતિ દીનતાથી વર્તેલો હોય એવું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે.

(અધ્યાય ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨.)

૯. માર્કંડેય આવીને જુદી જુદી વાર્તાઓ કહે છે એ સધળું પાછળથી ઉમેરાયેલું જણાય છે. બ્રાહ્મણોની પ્રશંસા કરવી અને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વર્ણવવું એટલોજ ઉમેરાનો હેતુ જણાય છે. આ સ્થળે ગદ્ય અને પદ્ય એ ઉભયનો વૈવિંધ્યને ખાતર વારાફરતી

ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જણાય છે. રથેન અને કૃષ્ણેતની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૧૮૨-૨૩૧)

૧૦. કુમારના જન્મ વિશે જે હકીગત અહીં આપવામાં આવી છે, તે પુરાણમાં આપેલી હકીગતના કરતાં અને 'કુમારસંભવ' એ નામના કાશ્મિરસના જાણીતા કાવ્યમાં આપેલી હકીગતના કરતાં જુદી છે. અહીં એને અમિના પુત્ર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૨૨૨-૨૨૫)

૧૧. સત્યભામા અને દ્રૌપદીની વચ્ચે જે વાતચીત ચાલે છે તે છોકરવાદી-બરેલી છે. દ્રૌપદી તરફથી સાધ્વી સ્ત્રીનું જે ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે રાણીનું નહીં, પણ ઘરનાં વામણ મંજતી અને કપડાં ધોતી હલકી સ્ત્રીનું છે.

(અધ્યાય ૨૩૧-૨૩૪.)

૧૨. ચિત્રરથ દુર્યોધનને બાંધીને લઈ ગયો તેની વાર્તા પાછળથી ઉમેરાયેલી છે. દુર્યોધનને બાંધીને લાવવામાં આવે એવી ઇન્દ્રની ઇચ્છા હોય એ લગાર ન માની શકાય એવું છે.

(અધ્યાય ૨૪૧.)

અને જનમેજયને એ હરીગતની ખબર હોવી જોઈએ. તે છતાં આ સ્થળે એ હરીગત વિષે પોતે જાણે કંઈ જાણતોજ ન હોય એવી રીતે જનમેજય તરફથી પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. વળા, કુર્ણનાં કુંડળ આ વખતે ગયાં હોય અને તે ઉપરથી એનું ‘કુર્ણ’ એવું નામ પડ્યું હોય તો આ વખત પહેલાં એનું નામ કંઈ જુદુ હોવું જોઈએ, પણ તેમ કંઈ છે નહીં.

(અધ્યાય ૨૯૯-૩૦૯.)

૧૬. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે યક્ષપ્રશ્નો વૃત્તાન્ત પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યો છે.

(અધ્યાય ૪૧૨.)

વિરાટપર્વ.

૧. ઉત્તર રથમાંથી ઉતરીને ન્હાસી ગયો અને પાછળથી એ ઘણો કુશળ સારથિ અને કવિ થયો એ વૃત્તાન્ત વિષે હમે આગળ ટીકા કરી ગયા છિયે. વિરાટપર્વ એ સઘળાં પર્વોમાં વધારે કવિવ્રતી ખુબીવાળું છે અને એની કથામાં વૈવિધ્ય પણ સાર અણાવહું છે, પરન્તુ છટાં છટાં આખ્યાનો એ પર્વમાં ઘણાં થોડાં છે.

ઉદ્યોગપર્વ.

૧. હમે આગળ જણાવી ગયા છિયે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રનું વચન હાસ્ય-જનક અને કવિત્વશન્ય છે. (અધ્યાય ૭.)

૨. શકજાપના આખ્યાનમાં વનપર્વની પુત્રવધનીજ કથા ફરીથી કહી જવામાં આવી છે. નહુપતી કથા પણ દુંકાણમાં આપવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૮-૯.)

૩. વિદુર નીતિનો ઉપદેશ સઘળા સમયને માટે કામનો છે, પણ તે કષક અસ્થાને છે. (અધ્યાય ૩૨-૩૯.)

૪. સનત્સુજાત અને ધૃતરાષ્ટ્રનો જે સંવાદ છે તે અતિશય ફિલસુફીભરેલો છે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા પાત્રના મુખમાં એ ફિલસુફી શોભતી નથી. (અધ્યાય ૪૦-૪૫.)

૫. ૧૦૯ શ્લોકનો ૪૮મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો ન્હે. અને તે કટાણો આપે એવો છે. અર્જુને સંજયને મ્હોડે એવું કંઈ કહ્યું ન્હોતું તે છતાં અર્જુનની તરફનો એક લાંબો મંદેશો લાંબા હન્દમાં રચાયેલો આ સ્થળે કહી સંભળાવવામાં આવ્યો છે.
૬. આખો સંવાદ ધણી અકુશળતાથી લંબાવવામાં આવ્યો છે. યુધિષ્ઠિરના પ્રત્નો અસ્થાને છે.
૭. ૫૯મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો છે એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. સંજય કૃષ્ણ અને અર્જુનની સાથે ખાનગીમાં વાત કરતો હોય એવું આગળ જણાવવામાં આવ્યું નથી. વળી સભાપર્વમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણ આ વખતે ન્હાની ઉમ્મરનો ન્હોતો, પણ મ્હોટી ઉમ્મરનો હતો.
૮. કૃષ્ણ અને નારદ ઋષિ દુર્યોધનને ઉત્તેજિત કરવા માટે આવે છે અને કેટલીક વાર્તાઓ કહે છે એ બનાવ અસંભવિત છે અને કથાના પ્રવાહમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે.
૯. કૃષ્ણે કર્ણને પોતાની સાથે લીધો અને પોતે કોણ હતો તે જણાવ્યા બાદ તેને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી એ વૃત્તાન્ત અસ્વાભાવિક છે, કારણ કે કૃષ્ણ એથી હલકો પડે છે. વળી કૃષ્ણ અને કર્ણ બેઉએ એ વાત છાની રાખી ત્યારે સંજયને એ વાતની ખબર કેવી રીતે પડી ?
૧૦. વિપરીત ગ્રહયોગ અને બીજાં અપશુકનો આ સ્થળે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે એ હમે આગળ જણાવી જ ગયા છિયે.
૧૧. ઉલૂકની સાથે મોકલેલો મંદેશો અતિશય લાંબો છે. પણ જે મંદેશો એણે કહી સંભળાવ્યો તે ટૂંકો અને સારો છે. જુદા જુદા પાંડવોના આપેલા જવાબ વળી ફરી ફરીને આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૧૫૯-૧૬૩.)

લીખનપર્વ.

૧. વ્યાસનું આગમન અને ધૃતરાષ્ટ્રને ચક્ષુઓ આપવાનું એ કહે છે તે હકીકત પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે “ભૂમિ-ખંડ” પણ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

૨. દેહીની સ્તુતિ પણ પાઞ્ગથી ઉમેગવલી જણાય છે.
૩. કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધારવાને માટે અને વૈશ્ણવ સંપ્રદાયનું મમર્થન કરવાને માટે ૬૫ અને ૬૬ અધ્યાય ધણુંખરૂં પાઞ્ગથી ઉમેરવામાં આવ્યા હશે, કારણ કે એટલું બધું થયા છતાં દુર્યોધન એવો ને એવો દંડ રહે છે એ નવાઈ જેવું છે.
૪. ૬૮મા અધ્યાયની શરૂઆતમાં “ દુર્યોધન ઉવાચ ” એ પ્રમાણે છે, તેને બદલે “ મૌલ્મ ઉવાચ ” એ પ્રમાણે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.
૫. કૃષ્ણ અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ છોડી દઈને ભીષ્મને માગ્યા જાય છે એ ચિત્ર મારૂં છે, પણ તે બે વાર આપવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૧૦૭-૧૦૮). ભીષ્મની પામે જવું અને પૃછવું કે “ તમારો વધ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ? ” એ વિચાર પણ હાસ્યજનક છે, અને એના વિશે હમે આગળ ટીકા કરી ચૂંયા વિશે.

દ્રોણપર્વ.

૧. આગળના પર્વોના કરતાં આ પર્વની પાઞ્ગ વધારે શ્રમ લેવાયેલા જણાય છે અને આખા પર્વનેજ નવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય એવું લાગે છે. આધુનિક સમયનાં યુગ્મોની પેઠે એક પત્રી એક કવિમાઓ અંદર આવી જાય છે. માત્રમા અધ્યાયને છેડે એક શાફૂલવિકીડિતનો શ્લોક છે એ ધણું નવઈ જેવું છે. વળી ધૃતનખૂરુ કહે છે કે ડોણે ચાર વેદનો અને પાંચમા આખ્યાનનો (એટલે ભાગવતનો) અભ્યાસ કર્યો હતો. એના વખતમાં ભારત હતુંજ નહીં. ત્યારે એણે ભારતનો અભ્યાસ કર્યો એ કેવી રીતે બની શકે ? વળી દ્રોણપર્વ વધારે કાલ્પનિક અને દનકથાના જેવા સ્વરૂપનું છે.
૨. આ પર્વના લાંબા છન્દ વાળા શ્લોકોમાં વૈવિધ્ય આણવામાં આવ્યું છે. મુખદ્રાવુ સાન્ન્યન અને એનો વિવાપ એ ધણું ખરૂં પાઞ્ગથી ઉમેરાયેલાં હશે. જે શ્લોકો અર્જુને કરેલા તેજ એમાં આપવામાં આવ્યા છે.

(અધ્યાય ૭૭)

૩. સ્વપ્નાવસ્થામાં અર્જુનને શિવ પાસે લઈ જવામાં આવે છે તે અધ્યાય પણ પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

(અધ્યાય ૮૦)

૪. તેજ પ્રમાણે બીજો અધ્યાય કે જેમાં ધર્મનાં સ્નાનાદિ કાર્યોની શોભા વર્ણવવામાં આવી છે તે પણ પાછળથી ઉમેરાયેલો છે. બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે કે “ બીજો દિવસ શું થયું ? ” એ ઉપરથી એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયેલો ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે. બીજો દિવસ તો ક્યારનો ગયો હતો અને અર્જુન તથા કૃષ્ણે શું કર્યું તે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ક્યારનું કહ્યું હતું.

(અધ્યાય ૮૪)

૫. ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે “ સૈધવનાં ઘરોમાં હમેશના જેવો અવાજ આજે મહારા સાંભળવામાં આવતો નથી. ” આ ઉપરથી જણાય છે કે એ છાવણીમાં રહેતો હશે, અને કદાચ એ ગજપુરમાં રહેતો હોય તોપણ સંજય દરરોજ એને યુદ્ધની વાત કહેતો હતો એમ નહોતું. દ્રોણના મૃત્યુ પછીજ એ એની પાસે આવ્યો હતો અને શું શું બન્યું તે એને જણાવ્યું હતું.

(અધ્યાય ૮૫)

૬. સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવાના યુદ્ધની હકીકત પાછળથી ઉમેરાયેલી છે. ઘણુંખરૂં ભીષ્મ સાત્યકિના રથમાં હતો. એ રથમાંથી એ નીકળ્યો ક્યારે ? એ માણસો એકબીજાને રથમાંથી ઉતારે એ દેખાવ વિચિત્ર જણાય છે. એજ પ્રમાણે યુદ્ધ પૂર જોશમાં હતું તે વખતે એ બે જણા ખાલી હાથે મસ્તની પેટે લડ્યા એ બનાવ પણ વિચિત્ર છે; અને આ સઘળી વખતે અર્જુન શું કરતો હતો ?

(અધ્યાય ૧૪૨-૧૪૩)

૭. ભીમે સાત વખત દ્રોણના રથને હાથવતી ઉચકીને ફેંકી દીધો એ વૃત્તાન્ત કેવળ અતિશયોકિતથી ભરેલો છે.
૮. દ્રોણ અને ધૌત્ય એ બેના બીજી વખતના યુદ્ધ વિષેના જે અધ્યાય છે તે ઘણુંખરૂં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હોય એવા જણાય છે.

- જાન્યુ નજી આક્રમીનને કડવાં વચનો કહે છે તે છતાં પોતે અગાઉ ઘટોત્કચને હરાવ્યો હતો તે વિષે દ્રોણ કેઈ પણ કહેતો નથી. ખીન્નું, ઘટોત્કચ પોતાની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેના લાવ્યો હતો, પણ શરૂઆતમાં એ અક્ષૌહિણી સેના વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. ત્રીજું, એણે ૮ અક્ષૌહિણીને અને પાછળથી ૭ અક્ષૌહિણીને હરાવી એવું નજીવવામાં આવ્યું છે, અને આ વાત અસંભવિત છે.
૯. ૧૮૪ અધ્યાયના અન્ત ભાગમાં વ્યાસનું આગમન થાય છે તે વગર જરૂરનું અને નકામું છે.
૧૦. આ પર્વને છેડે દીકાકાર કબૂલ કરે છે કે આ પર્વમાં શ્લોકોની મંખ્યા સૌતિની નજીવેલી સંખ્યા કરતાં વધારે છે અને તેનું કારણ દીકાકારે એવું નજીવ્યું છે કે લહીયાઓની ભૂલને લીધે એટલો ફેર પડ્યો હશે. પણ લહીયાઓની ભૂલને લીધે શ્લોકોની સંખ્યામાં વધારો કેવી રીતે થાય છે ? કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યા છે એજ વાત અહીં સ્પષ્ટ કબૂલ કરવામાં આવી છે.

કર્ણપર્વ.

૧. શંકરે ત્રિપુરાસુરને માર્યો એ હકીગત ફરીથી આપવામાં આવી છે. આગળ દ્રોણપર્વને છેડેજ એ હકીગત એક વાર અપાઈ ગયલી છે, અને પાછી તરતજ અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે તે પરથી એ પાછળથી ઉમેરાયલી નજીઈ આવે છે. (અધ્યાય ૩૪)
૨. દુર્યોધન વાર્તા કહે એ વિચિત્ર છે, કારણ કે વાર્તા સાધારણ રીતે ૪૬ જનો તરફથીજ કહેવામાં આવવી જોઈએ. આ વિચિત્રતા કમી કરવાને માટે દુર્યોધન પાસેથી એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું છે કે “મહારા પિતાની આગળ એક બ્રાહ્મણે આ વાત કહી હતી ત્યારે મેં સાંભળી હતી.”
૩. પુનરકિત અને વિસ્તાર એ સૌતિની રચનાનું દ્વિતીય છે.
૪. કર્ણ પોતાની બકાસ મારતો હોય છે તેજ વખતે એક બ્રાહ્મણે એને એ શાપ દીધો હતો તેનું એને સ્મરણ થાય એ વિગત છે. પર્ણપર્વ આ ભાગ પાછળથી ઉમેરાયલો હોયો જોઈએ.

૫. ૫૫થી ૬૩મા અધ્યાય સુધીમાં સંકુલ યુદ્ધનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તેની તેજ વાર્તાનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તે કટાણો ઉત્પન્ન કરે એવો છે. યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ પણ ઘણું લાંબુ છે.
૬. યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની વચ્ચે તકરાર થાય છે, યુધિષ્ઠિર અર્જુનને વગર કારણે ઠપકો આપે છે અને અર્જુન યુધિષ્ઠિરને મારવાને માટે પોતાની તરવાર ખેંચે છે એ વૃત્તાન્ત ઉભયના સ્વભાવને પ્રતિક્ષા છે અને તે ખીલકુલ યોગ્ય પણ લાગતો નથી અને આનન્દ મણુ આપતો નથી. કૃષ્ણે એ તકરારના સમાધાનને માટે જે વચનો કહ્યાં છે તે પણ એને શોભે એવાં નથી.

(અધ્યાય ૬૮)

શત્રુપર્વ.

૧. શત્રુ સૌમની સાથે યુદ્ધ કર્યું હોય એ અસંભવિત છે. કારણ કે બેભાન સ્થિતિમાં રણક્ષેત્ર ઉપરથી ક્યારનોએ એને લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

(અધ્યાય ૧૬)

૨. યુયુત્સુ વિદુરની પામે આવ્યો અને રાત્રે તેની સાથે રહ્યો એ હકી-
ગત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહી મંભળાવે એ વિચિત્ર છે. સંજયે એ હકી-
ગત કેવી રીતે જાણી? વિદુર તો ધૃતરાષ્ટ્રની પામે હતો. એક દેકાણે
સંજય કહે છે કે “ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પકડ્યો.” સંજય જાતેજ
બોલનારો હોય તો તેણે “સંજયને”ને બદલે “મહને” એમ
કહેવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૨૯)

ગદાપર્વ.

૧. જે વખતે રસ ખરેખરે જામ્યો હોય છે અને સૌમ તથા દુર્યોધનના
યુદ્ધનો વૃત્તાન્ત શરૂ થવાનો હોય છે તેજ વખતે જનમેજય વેશ-
પામનને વચમાં અટકાવીને તેની પામે મસ્તવતી નદીનું અને બળ-
રામની યાત્રાનું વર્ણન આપાને એ બતાવતી વિચિત્રતા ત્રિપે હમે
આગળ દીકા કરી ગયા હિયે.

(અધ્યાય ૩૫)

૨. કૃષ્ણધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને સાન્ત્વન આપવાને આવે એ લગાર વિચિત્ર છે. સંજયની જે વાર્તા હજી થાતુ છે તેની સાથે આ હકીગત બધખેસતી આવતી નથી. સંજયનુ છેલ્લુ વાક્ય એ હતું કે “ગાંધારી, કે જેના પુત્રો નાશ પામ્યા હતા, તેની પાસે એ ગયો.” પણ ગાંધારી ત્યાં હતી નહીં, કારણ કે તેને મોકલી દેવામા આની હતી સંજયની દ્રિય દષ્ટિ જતી રહી હતી એટલે સંજયે આ પણ જોયું હોય એ બનવા જોગ નથી વળી કૃષ્ણ જ્યારે આવે છે ત્યારે એ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને સાથેજ જોય છે.

(અધ્યાય ૬૩)

૩. કૃષ્ણ ઉતર્યો તેની સાથે અર્જુનનો રથ બળાને ભસ્મ થઈ ગયો એ વાત હમણાં જેની છે કારણ કે કૃષ્ણ તો રોજ અધ્યાત્મમયે રથમાંથી ઉતરતો હતો, અને દ્રોણ તથા કૃષ્ણના બ્રહ્માસ્ત્રની અસરને શહામા અસ્ત્ર વડે અર્જુન નાશ કરતો હતો તેના વર્ણનની ખુબી ક્યા રહે છે ?

સોશિકપર્વ.

૧. અશ્વત્થામા શિવને પ્રમન્ન કરે છે એ વાત પાછળથી ઉમેગયલી છે અને એના અપરાધ તથા નિજમને વધાડે ઘોર અરૂપ આપવાને માટે એ વાત દાખવ કરવામા આવી છે (અધ્યાય ૭)
૨. અશ્વત્થામા દુર્યોધનની પામે જાય છે અને નિર્દોષ પાંડવોનો પોતે વિનાશ કર્યો હતો એ વાત તેને કહી મળવાવે છે એ વ્રતાન્તમાં પણ વિરોધ સમાયયો છે, કારણ કે આગલા પર્વને છેડે દુર્યોધનને મરી ગયેતો જણાવનામાં આવ્યો હતો. (અધ્યાય ૧૧)
૩. મહાદેવ અને સિંગપૂજના માહાત્મ્ય નિરેતુ કથન આ પર્વને છેડે કરવામાં આવ્યું છે તે વગર જરૂર નહીં.

ત્રીપર્વ.

૧. વિદુર અને સંજય તરફથી જે સાન્ત્વન આપવામા આવે છે તેમાં તેની તેજ હકીગત અને તેના તેજ સ્તોક પણ પ્રતીતી જોવામા આવે છે. (અધ્યાય ૨-૪)

૨. વ્યાસ ગાંધારીને રણભૂમિનાં દર્શન કરાવે છે તેમાં પણ તેનો તેજ વિચાર જોવામાં આવે છે. ગાંધારી તરફથી રણભૂમિનું જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે કવિત્વહીન છે અને તેના વિશે હમે આગળ ટીકા કરી ગયા હિયે.

(અધ્યાય ૧૬-૧૭)

૩. ગાંધારી કૃષ્ણને શાપ દે છે એમ કરીને ભવિષ્યમાં બનનારી હકીકત વગર કારણે આગળથી જણાવી દેવામાં આવી છે. એ વિશે પણ હમે આગળ ટીકા કરી ગયા હિયે.

(અધ્યાય ૨૫)

શાન્તિપર્વ.

૧. આ સ્થળે મુખ્યત્વે દ્વારિકામાં હતી એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને અગાઉ એવું આવી ગયું છે કે એ હાવળીમાં હતી અને અભિમન્યુના મરણ વખતે એને દિશામે આપવામાં આવ્યો હતો.
૨. વ્યાસ અને અર્જુનનાં ભાષણોમાં પુનરુક્તિ ઘણી છે. સોળ રાજાઓની વાત પણ અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૨૨, ૨૭, ૨૮, ૨૯)

૩. સ્થમન્તપચક્ર અને પરશુગમે કરેલો ક્રતિયોનો નાશ એ વિશેની વાર્તા અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે. અગાઉ આદિપર્વમાં એ વાર્તા આવી ગઈ છે.
૪. શુધિહિર પોતાના ભાઈઓને ધર્મ, અર્ધ, અને કામ વિશેના પ્રશ્નો પૂછે અને હીમ એને મુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેની બક્ષાગત્તુ કરે એ તદ્દન અનુચિત અને અપ્રાસંગિક છે.
૫. યોધ્ય અને કૃત્યપ અને કુંડની વાર્તાઓ ધણુંખડ પાછળથી ઉમેરાયેલી છે.
- (અધ્યાય ૧૭૮.)
૬. ૧૬૦મો અને ૧૯૨મો અધ્યાય ગદ્યમાં છે અને તે હાલનાં શાસ્ત્રોની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયેલા છે. એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે.

૭. વિષ્ણુની સ્તુતિ, જગતની ઉત્પત્તિ, અને ત્રણ ગુણોની પ્રવૃત્તિ એ વિગે વારવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે.
૮. ષ્ણિ અને ઇન્દ્રની વાતચીત ફરીથી આપવામાં આવી છે. આ મોક્ષ-પર્વમાં પુનરુક્તિ એટલી બધી છે કે તે કંટાળા આપનારી થઈ પડે છે. ૨૪૮મા અધ્યાયમાં ગુણો અને તત્ત્વો વિગે પુનરુક્તિ કરવામાં આવી છે. આ પુનરુક્તિ ઘણું ફરીને પાંચમી વખતની છે. ગીતાના શ્લોકો તેના તે ફરી ફરીને ટાંકવામાં આવેલા પણ ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

(અધ્યાય ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૭.)

૯. મૃત્યુની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે.

(અધ્યાય ૨૫૫, ૨૫૭)

૧૦. જાનસિ અને તુલાધારની વાર્તા પાછળથી ઉમેરાયેલી છે—અને ઘણું-ખડું આદિસાધર્મના સમર્થનને માટે એ વાર્તા ઉમેરવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.

અનુશાસનપર્વ.

૧. વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણપણુ પ્રાપ્ત કર્યું એ વાર્તા વગર જરૂરે અહીં ફરીથી આપવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૩-૪.)
૨. ઉપમન્યુ અભ્યાસ અને શિવસહસ્રનામ પાછળથી ઉમેરાયેલાં છે, એ હમે આગળ જણાવીજ ગયા છિયે. (અધ્યાય ૧૭.)
૩. બીજા અધ્યાયમાં એકદમ ઓછોના નકારા સ્વભાવ વિગે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.
૪. બ્રાહ્મણોનો મહિમા અને બ્રાહ્મણોની પવિત્રતા ફરીથી દર્શાવવામાં આવી છે. શિષિનું અભ્યાસ પાછું ફરીથી આપવામાં આવ્યું છે. “ દાનધર્મ ”ની અદર આ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એ નવાઈ જોવું છે. મૂળ અનુશાસનપર્વમાં તો ઘણુંખડું ધન વિષેજ લખવામાં આવ્યું હતું.

(અધ્યાય ૩૨-૩૩.)

- ૫ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા વિષેની વાર્તા અહીં પાછી વિચિત્ર રીતે આપવામાં આવી છે.
૬. સુવર્ણની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને કાર્તિકેયના જન્મની વાર્તા ફરીથી આપવામાં આવી છે. સાધારણ રીતે લોકોમાં સુવર્ણની નહીં પણ પાશાની ઉત્પત્તિ શિખના વીર્યમાંથી થયેલી માનવામાં આવે છે.

(અધ્યાય ૮૪, ૮૫, ૮૬.)

૭. “ હે બ્રહ્મન્ ! આ વિષેની સવિસ્તર હકીકત જાણવાની મહારી ઇચ્છા છે ” (અધ્યાય ૮૫). અહીં ભીષ્મના સમ્યક્ધર્મમાં ‘ બ્રહ્મન્ ’ એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એ નવાઈ જોવું છે.
૮. ઉમામહેશ્વરનો સંવાદ પાછળથી ધુસારી દેવાયલો અને હાસ્યજનક છે. તેના તે જૂના પ્રશ્નો ફરીથી આ રથે પૂછવામાં આવ્યા છે, અને જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મ વડે કરીનેજ બ્રાહ્મણ થવાય છે, અને સારા આચાર વડે કરીને માત્ર આવતા જન્મમાંજ બ્રાહ્મણ થઈ શકાય.

(અધ્યાય ૧૪૦-૧૪૮.)

૯. અયવન અને કૌશિડનુ આખ્યાન આગળ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં અતે કૃષ્ણ અને દુર્વાસાના આખ્યાનમાં કઈ ફેર નથી.

(અધ્યાય ૧૫૯-૧૬૦)

૧૦. ૧૬૬મા અધ્યાયમાં આપેલી સહવારની પ્રાર્થનામાં નદીઓને ફરીથી જણાવવામાં આવી છે.

૩. અભિમન્યુના મરણ વખતે પૃથ્વી માતા મુખદ્રાને દિલાસો આપે એ કેવી રીતે બની શકે ?
૪. એક નાળિયો સુધિષ્ટિરના અશ્વમેધની નિન્દા કરે છે એ અધ્યાય અહિંસાધર્મના સમર્થનને માટે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો છે.
(અધ્યાય ૯૦)
૫. એ નાળિયાને કોઈનો શાપ હતો એ વાત એથી પણ મોડા વખતમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને આગલા અધ્યાયની સાથે એ વાત બંધ-બેસતી આવતી નથી.

આશ્રમવાસિષ્ઠ્ય.

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર સુધિષ્ટિરને રાજ્યશાસનપદ્ધતિ વિશે જે શિખામણ આપે છે તે એકના સ્વભાવથી તદ્દન ઉણટી છે. (અધ્યાય ૬-૭)
૨. નારદે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે “દેવતાઓ માંહેમાંહે એવી વાત કરતા હતા કે ધૃતરાષ્ટ્ર કૃષ્ણે લોકમાં જશે.” આ લગાર વિચિત્ર છે અને ધાતું-ખડું પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૩૮-૩૯)
૩. પાંડવો અને તેમની સ્ત્રીઓ વિશેનું વર્ણન તદ્દન અપ્રાસંગિક છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો એટલુંજ નહીં પણ આશ્રમવાસી હતો, એટલે એ ચિત્રનો સાક્ષાત્કાર એનાથી થઈ શકે એમ હતું નહીં.
૪. મરેલાં માણસો ફરીથી દેખાય એ વિચાર પ્રાચીન-ભારતના જોડલોજ પ્રાચીન-છે, તોપણ જનમેજયને એના પિતાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું એ વૃત્તાન્ત ચોખ્ખો પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ.

૧. પાંડવો પશ્ચિમ, દક્ષિણ, અને પૂર્વ તરફ ગયા અને તેમણે દ્વારિકાનો પ્રણય થતો જોયો એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. તેઓ એટલું બધું ચાલી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન ઈશાન દિશા તરફજ થાય છે.

(જુઓ ઐઠ્યાનનું ધર્મશાસ્ત્ર)

(અધ્યાય ૧, ૨, ૩,)

- ૫ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા નિરોની વાર્તા અડી પાછી મુચ્છિત રીતે આપનામા આવી છે
- ૬ સુમરુની ઉત્પત્તિ નિરે કહેનામા આ યુ છે અને કાર્તિકેયના જન્મની વાર્તા ફરીથી આપનામા આવી છે સાવાગ્લ રીતે લો ! મા સુમરુની નહીં પણ પાગની ઉત્પત્તિ શિવના વીર્યમાથી થયલી માનવામા આવે છે

(અધ્યાય ૮૪, ૮૫, ૮૬)

- ૭ હે બ્રહ્મન' આ નિરોની સનિત્તર હમીગત જાણનાતી મહારી ધંજ છે (અધ્યાય ૮૫) અહીં ભીષ્મના સમ્બન્ધમા 'બ્રહ્મન' એ શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે એ નનાઈ જેવું છે
- ૮ ઉમામહેશ્વરનો સનાદ પાછળથી ધુસાડી દેનાયો અને હાસ્યજન છે તેના તે જૂના ઋષો ફરીથી આ મ્થજે પૂછનામા આવ્યા છે, અને જણાવનામા આવ્યું છે કે જન્મ વડે કરીનેજ બ્રાહ્મણ થયા છે અને સારા આચાર વડે કરીને માત્ર આનતા જન્મમાજ બ્રાહ્મણ થઈ શકાય

(અધ્યાય ૧૪૦-૧૪૮)

- ૯ ચ્યવન અને કૌશિ નુ આખ્યાન આગળ આપનામા આવ્યું છે, તેમા અને કૃષ્ણ અને દુર્વાસાના આખ્યાનમા ઝડિદેર નથી

(અધ્યાય ૧૫૮-૧૬૦)

- ૧૦ ૧૬૬મા અધ્યાયમા આપેલી મહાગ્ની પ્રાર્થનામા નદીઓને ફરીથી જણાવનામા આવી છે

અન્ધમેધપર્વ.

- ૧ ધર્મરાજનો શોષ અને વ્યામ અને કૃષ્ણ તરફથી એને અપાયો દિનાસો એ નિરે પુનરુક્તિ રવામા આવી છે ઉત્તમ અને મહિની વાર્તા આદિપર્વમા જુદે મંદ્રપે અપાઈ ગયલી હોય એમ જણાય છે

(અધ્યાય ૫૩-૫૮)

૩. અગ્નિમન્યુના મરણ વખતે પૃથ્વી માતા મુબદ્દાને દિલામો આપે એ કેવી રીતે બની શકે ?
૪. એક નોળિયો યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધની નિન્દા કરે છે એ અધ્યાય અહિંસાધર્મના સમર્થનને માટે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો છે.
(અધ્યાય ૯૦)
૫. એ નોળિયાને કોઈનો શાપ હતો એ વાત એથી પણ મોડા વખતમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને આગલા અધ્યાયની સાથે એ વાત બંધ-બેસતી આવતી નથી.

આશ્રમવાસિપર્વ.

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને રાજ્યશાસનપદ્ધતિ વિષે જે શિખામણ આપે છે તે બેઉના સ્વભાવથી તદ્દન ઉગ્રી છે. (અધ્યાય ૧-૭)
૨. નારદે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે “ દેવતાઓ માંહોમાંહે એવી વાત કરતા હતા કે ધૃતરાષ્ટ્ર કુબેર લોકમાં જશે.” આ લગાર વિચિત્ર છે અને ધણું-ખડું પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાય ૩૮-૩૯)
૩. પાંડવો અને તેમની સ્ત્રીઓ વિષેનું વર્ણન તદ્દન અપ્રામાણિક છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો એટલુંજ નહીં પણ આશ્રમવાસી હતો, એટલે એ ચિત્રનો સાક્ષાત્કાર એનાથી થઈ શકે એમ હતું નહીં.
૪. મરેક્ષાં માણસો ફરીથી દેખાયા એ વિચાર પ્રાચીન-હિંદુઓના જોડેજોડ પ્રાચીન-છે, તોપણ જનમેજયને એના પિતાનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું એ વૃત્તાન્ત ચોખ્ખો પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે.

મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ.

૧. પાંડવો પશ્ચિમ, દક્ષિણ, અને પૂર્વ તરફ ગયા અને તેમણે દ્વારિકાનો પ્રક્ષમ થતો જોયો એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. તેઓ એટલું બધું ચાલી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન ઈશાન દિશા તરફજ થાય છે.

(જુઓ ઐકયાનનું ધર્મશાસ્ત્ર)

(અધ્યાય ૧, ૨, ૩,)

સ્વર્ગારોહણપર્વ.

૧. આ મહાકાવ્યના દરેક પાત્રનો આત્મા જે દેવથી એનો ઉદ્ભવ થયેલો તે દેવમા મૃત્યુ પછી પાછો ભળી ગયેલો જણાવવામાં આવ્યો છે. આ વિચાર ધણુ કરીને અર્વાચીન છે.
૨. છેલ્લા અધ્યાયમાં પર્વોત્તુ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ચોખ્ખું પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલું છે. વૈશંપાયન માથો ગયો છે અને જનમેજય ગજપુરમાં પાછો આવ્યો છે અને સૂતે શૌનકની આગળ ભારત વાંચાના પુણ્ય વિશે કહ્યું છે. જનમેજય શરીરથી આવીને જુદાં જુદાં પર્વો વિશેની વિગતો વૈશંપાયનને પૂછે એ નવાઈ જેવું છે. વળી આ સ્થળે રામાયણ વિશે, ૧૮ પર્વ વિશે, અને હરિ તથા કૃષ્ણની પૂજા વિશે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ૫.

મહાભારતમાં ગ્રહોનાં બળબે સ્થાનકો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો.

મહાભારતના યુદ્ધનો જે સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે સમયે ગ્રહોની ખરેખરી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી. આ ગણતરીઓને માટે લક્ષ્મીકાંતજીના પ્રોફેસર આપ્તેનો આપણે આભાર માનવો જોઈએ:—

કાર્તિક વદ્ય અમાવાસ્યા.

(શુક્રવાર) ક્રંપ—૩૧૮૦

ગ્રહો.	અંશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૪° ૫૬' ૨"	જ્યેષ્ઠા
બુધ	૨૨૫° ૩૨' ૫૨"	અનુરાધા અથવા જ્યેષ્ઠા
શુક્ર	૨૧૮° ૨૬' ૩૪"	અનુરાધા
મંગળ	૨૫૮° ૩૯' ૪૩"	પૂર્વાષાઢા અથવા ઉત્તરાષાઢા
બૃહસ્પતિ	૩૫૦° ૨૨' ૨૨"	રેવતી
શનિ	૩૧૪° ૫૫' ૮"	શતતારકા
રાહુ	૨૩૫° ૧૮' ૨૯"	જ્યેષ્ઠા

સૂર્યગ્રહણ થયું હશે. આગલી પૂર્ણિમા ઉપર ચન્દ્રગ્રહણ થયું હોય એ સંભવિત નથી.

૨. કાર્તિક વદ્ય અમાવાસ્યા.

(શનિવાર) ક્રંપ—૨૫૬૭

ગ્રહો.	અંશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૩° ૪૧' ૨૦"	જ્યેષ્ઠા
બુધ	૨૪૧° ૨૨' ૫૮"	મૃગ
શુક્ર	૨૭૮° ૪૩' ૩૦"	ઉત્તરા અથવા અવળ અથવા ધનિષ્ઠા.
મંગળ	૨૩૮° ૨૨' ૪"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૃગ
બૃહસ્પતિ (વક્રગતિનો)	૨૩૭° ૨૮' ૨૨"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૃગ
શનિ (વક્રગતિનો)	૨૫૪° ૩૧' ૫૧"	પૂર્વાષાઢા અથવા ઉત્તરાષાઢા
રાહુ	૨૧૯° ૫૬' ૩૧"	અનુરાધા.

સૂર્યગ્રહણ થયુ હોય એ ઘણું સંભવિત છે. આગલી પૂર્ણિમા ઉપર ચન્દ્રગ્રહણ થયુ હોતું.

૩. કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા.

(શુક્રવાર) ૬૫—૨૫૨૭

ગ્રહો	અશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૧૨° ૪' ૫૮"	વિશાખા અથવા અનુરાધા.
બુધ	૨૧૪° ૨૭' ૫૭"	અનુરાધા
શુક્ર	૨૫૫° ૫૮' ૨૬"	પૂર્વા અથવા ઉત્તરાષાઢા
મંગળ	૨૯૮° ૨૬' ૯"	ધનિષ્ઠા અથવા શતતારકા.
બૃહસ્પતિ	૧૩° ૪૨' ૧૦"	ભરણી
શનિ	૨૪° ૧૫' ૩"	ભરણી અથવા કૃતિકા
ગહુ	૧૬૨° ૪૩' ૫૮"	હસ્ત

ચન્દ્રગ્રહણ અને સૂર્યગ્રહણ બેમાંથી એક પણ થવાનો સંભવ નથી.

૪. કાર્તિક વદ ૧૦.

(રવિવાર) ૬૫—૧૨૭૧

(એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૯૪ ના અક્રોબજ માસની ૩૧મી તારીખ)

(મિ. આયરની નિર્ણીત કરેલી તારીખ)

ગ્રહો.	અશ.	નક્ષત્રો.
રવિ	૨૩૧° ૧૩' ૩૭"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૂળ
બુધ	૨૪૬° ૪૧' ૪૯"	મૂળ અથવા પૂર્વા
શુક્ર	૨૩૩° ૧૮' ૫૭"	જ્યેષ્ઠા અથવા મૂળ
મંગળ	૨૫૧° ૩૫' ૨૪"	
બૃહસ્પતિ	૩૨૨° ૫૨' ૧૨"	
શનિ	૨૫૩° ૫૪' ૨૭"	
ગહુ	૮૮° ૫' ૨૫"	

ચન્દ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ બેમાંથી એક પણ થવા

યુદ્ધના પહેલાં તરતજ સૂર્યમહાણ થયું હતું એ વાત ધણુખંડ સાચી હશે; અને એ વાત પાછળથી બંનાવી કાઢી હશે, એવું માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી. ઉપર જે હકીગત આપવામાં આવી છે તેનાથી સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલી તારીખનું વિશેષ સમર્થન થાય છે. શક સંવત પહેલાં ૨૫૬૬ વર્ષ એવો ગર્ગના વચનનો હતું અર્થ કંઈ છુ એ તારીખ ધણી સંભવિત પણ જણાય છે. બીજી તારીખો ઉપલી હકીગત ઉપરથી અસંભવિત માલમ પડે છે.

પણ એ વાત અપ્રસ્તુત છે, ગ્રહોનાં આ સ્થાનકોની સાથે મહાભારતમાં જણાવેલાં સ્થાનકોની આપણે સરખામણી કરીએ છિયે ત્યારે આપણને એ મહાભારતમાં જણાવેલા સ્થાનકો ખોટાં છે એવું ખાત્રીથી માલમ પડે છે. વળી ઉદ્યોગ પર્વના જે અધ્યાયમાં દુર્યોધનના પક્ષમાંથી કર્ણને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરતો કૃષ્ણને દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે અધ્યાય પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો છે એવું હમે આગળ દર્શાવી ગયા છિયે. તેજ પ્રમાણે ભીષ્મપર્વની શરૂઆતના એક અધ્યાયમાં વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવે છે કે ‘તહમે વચ્ચે પડીને યુદ્ધ થતું અટકાવો’ અને કહે છે કે “એ યુદ્ધ જોવાની જો તહમારી ઇચ્છા હોય તો હું તહમને દિવ્ય દષ્ટિ આપુ” તે અધ્યાય પણ પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવેલો છે. મુખ્યત્વે કરીને આ બે અધ્યાયમાં ગ્રહોનાં સ્થાનક વિષે ઉપરની હકીગત આપવામાં આવી છે, અને તે વખતે જ અપશુકનો થતાં હતાં તેની ટીપ જેમ બને તેમ લાંબી કરવાના હેતુથી સૌતિએ એ હકીગતો દાખલ કરી છે એમાં કંઈ પણ મશય નથી. પરન્તુ એ હકીગતો પાછળથી ઉમેરાયેલી છે એવું માનવા છતાં પણ એ વિષે સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે એ હકીગતો વગર વિચારે નહીં, પણ ધણી બુદ્ધિપૂર્વક અને ચતુરાઈથી દાખલ કરવામાં આવી હોની જોઈએ એવું માન્યા વગર આપણને ચાલે એમ નથી. આ કારણથી બહારથી પરસ્પર વિરોધવાળાં જણાતાં આ વચનોને કેટલે અંશે આપણાથી પરસ્પર અનુકૂલ બનાવી શકાય છે અને એ સમ્યન્ધમાં ટીકાકાર શું કહે છે તેની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે આ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

એ વિષયને હાથમાં લેતા પહેલાં, ટીકાકાર પોતાની ટીકામાં કેટલીક

વાર જે સર્વતોભદ્ર ચક્ર વિશે લખે છે તે વાંચકની આગળ રજૂ કરવું જરૂરનું છે. એ ચક્ર નરપતિના રચેલા “નરપતિવિજય” નામના ઐગોળ-શાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથમાંથી લીધેલું છે અને યુદ્ધવિષયક પ્રશ્નોના સમ્બંધમાં એના વિશે ઘણી વાર કથન કરવામાં આવે છે. એ ચક્રની આપણા કામને માટે જરૂરની રૂપરેખા હમે બાજુ પરના પૃષ્ઠ પર દોરીએ છિયે.

આ ચક્રમાં એક ચોરસની દરેક બાજુએ કૃત્તિકાથી માંડીને સાત સાત નક્ષત્રો આપ્યા છે અને માત્ર સગવડને ખાતર ખૂણાઓમાં ચાર અક્ષરો મૂક્યા છે. આમાંના ગમે તે નક્ષત્રમાંથી ગ્રહના વેધ જુદી જુદી દિશામાં અને ખાસ કરીને ત્રણ દિશામાં છે. ગ્રહ જ્યારે વક્રગતિનો હોય છે ત્યારે એનો વેધ પાછલી તરફનો હોય છે; અને જ્યારે સીધો હોય છે ત્યારે સમજાનો વેધ આડી લીટીમાં હોય છે. એ સિવાય બીજા વેધ છે તેના વિશે આ સ્થળે કંઈ લખવાની જરૂર નથી.

હવે સર્વ કોઈ કૃષ્ણ કરે છે કે કૃષ્ણ વિધિને માટે ગયા હતા તે ધાર્મિક માસમાં ગયા હતા. તે વખતે ચન્દ્ર રેવતી નક્ષત્રમાં હતો:—

“કૌમુદે માસિ, રેવત્યાં શરદન્તે હિમાગમે ॥”

(ઉદ્યોગ પર્વ, અધ્યાય ૮૨)

હસ્તિનાપુર ખેંચનાં એને જે ત્રણ દિવસ થયા હોવા જ્ઞેષ્ઠએ અને પોતાના કામથી કારક થનાં એને જે દિવસ લાગેલા હોવા જ્ઞેષ્ઠએ. એ જ્યારે હસ્તિનાપુરથી પાછા ફર્યા ત્યારે એણે કર્ણને કહ્યું કે “આજથી સાત દિવસે અમાવાસ્યા આવશે તે દિવસથી યુદ્ધ શરૂ કરજો, કારણ કે તે દિવસે શુક્રનો ઉદય છે.” હવે ટીકાકાર એવું ધારે છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્ર જ્યેષ્ઠમાં હોવાનો મંબવ હતો, અને ‘મહાભારતની તારીખ’ એ નામનું પુસ્તક લોકમાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, તેના લખનાર મિ. આયર પણ એમજ ધારે છે. જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રનો અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. દુર્યોધને પુખ્ત નક્ષત્રમાં એટલે કૃષ્ણના ગયા પછી બીજા દિવસે અથવા તરતજ પોતાના સૈન્યને ખમેડ્યું. ૭ દિવસમાં ચન્દ્ર પુન્યથી જ્યેષ્ઠ સુધી ખેંચ્યો હોય એ મંત્રવિત જણાવું નથી, અને મિ. આયર એવી કલ્પના કરે છે કે ૭ દિવસ લખ્યા

अ	कृत्तिका	रोहिणी	मृग	आर्द्रा	पुनर्वसु	पुष्य	अश्विनी	अ
मृगशी								मघा
अश्विनी			१		४			पूर्वा
मे़षा			५					शुक्र उत्तरा
उत्तर भाद्रपद			२					हस्त
पूर्व भाद्रपद						७		चित्रा
शतनाम्न								स्वाति • श
धनिष्ठा								• शुक्र विशाखा
१	अनुरा	आश्लेषा	उत्तरा भाद्र	पूर्वाभाद्र	मूल	ज्येष्ठा सुषमा	अनुराधा	१

शुक्र

છે તેને બુદ્ધે ૧૦ દિવસ હોવા જોઈએ. પણ એ ભૂલી જાય છે કે એ પક્ષ ૧૩ દિવસનોજ હતો એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ વખતે ચન્દ્રની ગતિ ધણી ત્વરિત હોવી જોઈએ.

કૃષ્ણ સાથેની વાતચીતમાં કર્ણે નીચે પ્રમાણે કહે છે (૧૪૨મો અધ્યાય, ઉદ્યોગ પર્વ):—

“માજાપત્યં हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।

• शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥

ક્રંત્વા ચાક્ષારકો વક્રં જ્યેષ્ઠાયાં મધુસૂદન ।

અનુરાધાં પ્રાર્થયતે ચૈત્રં સંગમયન્નિવ ।

નૂનં મહદ્દયં કૃષ્ણ કુરુણાં સમુપસ્થિતમ્ ।

વિશેષેણ हि वाष्ण्य चित्रां पीडयते ग्रहः ॥

સોમસ્ય લક્ષ્મ વ્યાવૃત્તં રાહુર્કમુપૈતિ ચ ।

दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥”

(પ્રજાપતિનું નક્ષત્ર, એટલે રોહિણી તેને શનિનો દુષ્ટ ગ્રહ પીડા કરે છે. મંગળ જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રથી વક્રગતિ પામીને અનુરાધા નક્ષત્રને શોધે છે. ખરેખર, કૌરવોને મહાભયનું કારણ આવી પડ્યું છે. ખાસ કરીને, એ ગ્રહ ચિત્રાને પીડે છે. ચન્દ્રની સ્થિતિ વિપરીત થઈ ગઈ છે, અને રાહુ સૂર્યની પામે જાય છે. આકાશમાંથી ઉટકાપાત પણ જોશબેર થાય છે.)

નહારો કૃષ્ણપક્ષ સાધારણ રીતે વધ પચમીથી શરૂ થતો ગણવામાં આવે છે, એટલે આ વચન: કર્ણે કહ્યાં તે કાર્તિકના કૃષ્ણપક્ષની પંચમીને દિવસે અથવા તો સાર પછીને ટૂંકાઈ દિવસે કહ્યાં હોવાં જોઈએ. તે દિવસે ખુબ્ય અથવા પુનર્વસુનું નક્ષત્ર આવતું હોય એ ધણું બનવા જોગ છે.

ત્યાર પછી ઉભય પક્ષની સેનાઓ કુરુક્ષેત્રમાં જઈને મુકામ કરે છે. જુદા જુદા વિભાગને માટે જુદી જુદી છાવણીઓ રાખવામાં આવે છે, અને એ છાવણીઓને એવી મગવડભરેલી બનાવવામાં આવે છે કે હુરિન્દ્ર પુર પણ નિમાટે પડી જાય. આ છાવણીઓ તૈયાર થતાં કેટલાક

લાગેલા હોવા બોધીએ. એ દરમ્યાન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જાય છે અને તેને લગાઈ ન થવા દેવા સમજાવે છે, પણ તે નકામું જાય છે. વ્યાસ નીચેનાં અપશુકનો ગણાવે છે.—

ધૂમકેતુર્મહાઘોરઃ પુષ્યં ચાક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ।
 સેનયોરશિવં ઘોરં કરિષ્યતિ મહાગ્રહઃ ॥
 મઘાસ્વહ્નારકો વક્રઃ થવણે ચ વૃહસ્પતિઃ ।
 મગં નક્ષત્રમાક્રમ્ય સૂર્યપુત્રેણ પીડ્યતે ॥
 શુક્રઃ પ્રોષ્ઠપદે પૂર્વે સમારુહ્ય વિરોચતે ।
 પેન્દ્રં તેજસ્વિ નક્ષત્રં જ્યેષ્ઠામાક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ॥
 રોહિણીં પીડયત્યેવમુભૌ ચ શશિમાસ્કરૌ ।
 વિત્રાસ્વાત્યન્તરે ચૈવ વિષ્ણુતઃ પરુપગ્રહઃ ॥
 વક્રાનુવક્રં કૃત્વા ચ થવણં પાવકપ્રભઃ ।
 ગ્રહરાશિં સમાવૃત્ય લોહિતાઙ્ગો વ્યવસ્થિતઃ ॥
 વિશાખયોઃ સમીપસ્યૌ વૃહસ્પતિશનેશ્ચરૌ ।
 ચન્દ્રાદિત્યાણુભૌ ગ્રસ્તાવેકાહા હિ ત્રયોદશીમ્ ॥
 ચતુર્દશીં પચ્ચદશીં ભૂતપૂર્વીં ચ પોઢશીમ્ ।
 ઈમાં તુ નામિજાનામિ અમાવાસ્યાં ત્રયોદશીમ્ ॥

“ એક મહા ભયદર ધૂમકેતુ પુષ્ય નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને જીભો છે એ મહાગ્રહ ઉભય સેનાઓનું ધણુ અશુભ કર્યા વગર રહેશે નહીં. મગ નક્ષત્રમા મંગળની વક્રગતિ છે અને વૃહસ્પતિ શ્રવણ નક્ષત્રમા છે. શનિનો ગ્રહ ભગ (પૂર્વા) નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને તેને પીડા કરે છે અને શુક્રના ગ્રહે પૂર્વ ભાદ્રપદાનું આક્રમણ કર્યું છે. ઇન્દ્રનો તેજસ્વી ગ્રહ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રનું આક્રમણ કરે છે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બેઉ રોહિણીને પીડા કરે છે. પેનો નહાગે ગ્રહ ચિત્રા અને સ્વાતિની વચ્ચેમાં જીભો રહ્યો છે. રાતો ગ્રહ વક્રગતિની પાછી ઉતરી ગતિ કરીને બ્રહ્માની રાશિનું, એટલે શ્રવણ નક્ષત્રનું આક્રમણ કરે છે. વૃહસ્પતિ અને શનિ એ બેઉ વિશાખાની પાસે પામે જીભેલા છે. તેરસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભયના ગ્રહણ થયાં હતાં. અમાવાસ્યા

ચોદસ 'જેથે દિવસે આવેલી મહે' જોઈ છે, પણ તેરસ જેવે દિવસે અમા-
વાસ્યા આવેલી મહે' કદી જોઈ નથી"—(લીળપર્વનો અધ્યાય ૨)

આ ઉપરથી જણાય છે કે ખરેખર યુદ્ધ અમાવાસ્યા પહેલાં . હા પણ
પછી થયું હોવું જોઈએ. લીળે પોતાના મૃત્યુને દિવસે કહ્યું હતું કે "બાણ-
શય્યા પર સૂતાં મ્હને ૫૮ દિવસ થયા." તે ઉપરથી મિ. આયરે એવું
અનુમાન કર્યું છે કે યુદ્ધ અમાવાસ્યા પહેલાં થયું હતું, પણ એ અનુમાન
આ ઉપરથી ખોટું ઠરે છે. વળી એ પણ ચોક્કસ જણાય છે કે રવિ, ચન્દ્ર,
અને રાહુ ત્રણે જ્યેષ્ઠાની પાસે હતા, કારણ કે ત્યાર વગર સૂર્યનું મહણ થયું
હોત નહીં. અમાવાસ્યા પહેલાં જોલતી વખતે કર્ણ એમ કહે કે રાહુ સૂર્યની
સમીપમાં જાય છે તેનો અર્થ પણ આ રીતે આપણાથી સમજી શકાય છે.
વળી સૂર્ય અને ચન્દ્ર બેઉ રોહિણીને પીડે છે એ વ્યાસનું વચન પણ સમજી
શકાય છે, કારણ કે જ્યેષ્ઠામાથી સ્હામસ્હામા વેધ વડે કરીને સૂર્ય અને
ચન્દ્ર બેઉ રોહિણીને પીડા કરી શકે. (જુઓ રાતી લીટી ૧). શુક ઉત્તરા
નક્ષત્રમાં હોઈને ત્યાંથી પૂર્વ ભાદ્રપદા ઉપર પ્રકાશતો હશે એમ આપણાથી
ધારી શકાય. (જુઓ રાતી લીટી ૨). "વિશેષેણ દિ વાર્ણેય ચિત્રા
પીઢયતે મહઃ" (ખાસ કરીને એ મહ ચિત્રાને પીડે છે) એ કર્ણનું વચન
અને "ચિત્રાસ્વાત્યન્તરે ચૈવ વિષ્ટિતઃ પરુવમહઃ" (પેશો નહારો મહ
ચિત્રા અને સ્વાતિની વચમાં જોભો રહ્યો છે) એ વ્યાસનું વચન બેઉ
કોઈ ધૂમકેતુને અથવા કોઈ નહારા કરિયત તારકને ઉદેશીને કહેવાયલાં છે

કરે છે કે મધ્ય એ માત્ર અનુરાધાનું સાયન અભિધાન છે. મંગળની શ્રવણમાં સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે તે તરફ એ તદ્દન દુર્લક્ષ રાખે છે. દીકાકારનું ધારવું એવું છે કે સર્વતોબદ્ધચક્ર પ્રમાણે મંગળ ખરેખરો મયામાં હતો અને વેધને લીધે એણે શ્રવણ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. પણ કહ્યું મંગળને જ્યેષ્ઠ અને અનુરાધાની વચમાં મૂક્યો છે એ વાતનું દીકાકારને આ સ્થળે વિસ્મરણ થયું જણાય છે. હમારા વિચાર પ્રમાણે ખરેખરો ખુલાસો એ છે કે વ્યાસ બોલતા હતા તે વખતે મંગળ વક્ષતિયાળો હોઈને અનુરાધા તરફથી વિશાખા તરફ જતો હતો. વક્ષગતિ હોવાથી એનો વેધ અનુરાધા તરફથી મધ્ય તરફ જાય છે, કારણ કે એજ પહેલો નક્ષત્ર છે. ત્યાર પછી એની ગતિ પક્ષટાઈ જાય છે અને વિશાખાથી શ્રવણ તરફ એનો વેધ એજ પ્રમાણે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ વચનોનું સૌથી સારૂ સમાધાન થઈ શકે છે. બૃહસ્પતિ શ્રવણમાં હતો તેમજ વિશાખાની પાસે હતો. દીકાકારનું અનુમાન એવું છે કે બૃહસ્પતિ ખરેખરો શ્રવણમાં હતો અને ત્યાંથી એનો વેધ વિશાખા, જે છેલ્લો નક્ષત્ર છે, ત્યાં જતો હતો. એજ પ્રમાણે, એના વિચાર પ્રમાણે, શનિ ખરેખરો પૂર્વા (અથવા ભગ નક્ષત્ર)માં હતો અને ત્યાંથી એનો વેધ વિશાખા તરફ પણ જતો હતો. આના સમ્બન્ધમાં “શતપદ ચક્ર” નામના બીજા ચક્ર વિષે એ લખે છે. એ જે ખુલાસો આપે છે તેમાં હંડા ઉતરવાની આપણને નફર નથી. હમે ધારીએ છિયે કે “સમીપસ્થ” એ શબ્દ ઘણો સ્પષ્ટ છે અને બૃહસ્પતિ તથા શનિ બેઉ વિશાખાની પાસે હતા એવું સૌતિએ જણાવ્યું છે. શનિનાં સ્થાન વિષે કંઈ પણ ખુલાસો આપવાનો મોઢકે બીજકુલ પ્રયત્ન કર્યો નથી. શનિના સમ્બન્ધમાં ત્રીજી હકીગત કર્ણના બાપણમાં કહેવાયલી છે. એ બાપણમાં શનિ રોહિણીને પીડતો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વચનોનો ખુલાસો આ પ્રમાણે થઈ શકે: વિશાખાથી બૃહસ્પતિનો વેધ શ્રવણ તરફ જાય છે. સ્વાતિ આગળથી શનિનો વેધ રોહિણી તરફ જાય છે (જુઓ સતી લીટી ૩). પૂર્વા અથવા ભગ નક્ષત્ર શનિથી પીડાય છે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને માટે સ્વાતિ અને વિશાખાની

વચ્ચેના સ્થાનથી વેધને આડી લીટી વડે અધિની તરફ અને ત્યાંથી સીધો પૂર્વા તરફ આપણે લઈ શકીએ. (જુઓ સતી લીટી ૪).

આ જુદા જુદા વેધમાં અને હાલની જ્યોતિષવિદ્યામાં જે ચાર પ્રકારની ‘ દષ્ટિ ’ઓ જણાવવામાં આવે છે તેમાં ઝાઝો ફેર નથી એવું માલમ પડે છે. એ ચાર પ્રકારની દષ્ટિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) આખી અથવા અર્ધચન્દ્રાકાર, એટલે ૧૪ નક્ષત્રને અંતરે; (૨) પોણી અથવા ત્રિકોણાકાર, એટલે ૯ અથવા ૧૮ નક્ષત્રને અંતરે; (૩) અડધી અથવા ચતુષ્કોણ, એટલે ૭ અથવા ૨૧ નક્ષત્રને અંતરે; અને (૪) પા અથવા પદ્મકોણ, એટલે ૪ અથવા ૧૬ અથવા ૨૪ નક્ષત્રને અંતરે. રોહિણી અને પૂર્વાનો શનિનો વેધ ક્રમશઃ ૧૬ અને ૨૪ નક્ષત્રને અંતરે છે.

આ સ્થળે ઉમેરવું જોઈએ કે આ વેધ જણાવવામાં સૌતિનો હેતુ એવું દર્શાવવાનો હતો કે રોહિણી અને શ્રવણ એ જનન અથવા સૃષ્ટિના નક્ષત્રો, જેનો અધિપતિ બ્રહ્મા છે તે, અને પૂર્વા, જેનો અધિપતિ ભગ છે અને મધ્યા, જેના અધિપતિ પિતૃઓ છે, તેના તરફ ગ્રહોની કુદૃષ્ટિ હતી. વળી આપણાથી એવું પણ સમજાય છે કે મંગળ વક્રગતિ લઈને શનિની પાસે જાય એ ભવિષ્યના વિનાશકારી યુદ્ધનું ચિહ્ન છે એવું તે વખતે પણ હાલની પેઢે માનવામાં આવતું હતું. બોઅર લકાર્મ થઈતેની પેલાં તરતજ ગ્રહોની સ્થિતિ એ પ્રમાણેની હતી.

ખરેખર યુદ્ધ ક્યારે થયું એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સ્થળે પ્રસંગશત્ આપણે કરીશું, અને એ સમ્બન્ધમાં “ તે દિવસે ચન્દ્ર મધ્યા નક્ષત્રમાં હતો અને સાતે ગ્રહ આકાશમાં પ્રકાશતા જણાયા હતા ” એ પ્રખ્યાત શ્લોકને આપણે તપાસીશું. આ શ્લોક અને ભીષ્મે પોતાના મૃત્યુ વખતે જણાવ્યું હતું કે “ બાણશય્યા પર સૂતાં મૃતને પદ દિવસ થયા ” એ બે ઉપર આધાર રાખીને મિ. આયર એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે યુદ્ધની શરૂઆતમાં ચન્દ્ર મધ્યા નક્ષત્રમાં હતો, એટલે કાર્તિક અમાવાસ્યાના પાંચ દિવસ પેલાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. પણ પુષ્ય નક્ષત્રમાં, સેનાઓએ

છાવણી વગેરેને માટે ચાલવા માંડયું ત્યાર પછી આ હિસાબે વર્ષમાં બેઠા દિવસ રહે છે તે બહુ ઓછા છે અને મહાભારતમાં અન્ય સ્થળોએ જે સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે તેનાથી આ સ્થિતિ વિપરીત જણાય છે. યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે બળરામ આવી પહોંચ્યા તેણે કહ્યું હતું કે “મહને નીકળ્યાને આજે ૪૨ દિવસ થયા. પુષ્ય નક્ષત્રમાં હું નીકળ્યો હતો અને શ્રવણમાં હું પાછો આવી પહોંચ્યો.” ‘મધાવિપય’ એ શબ્દનો ટીકાકારે એવો અર્થ કર્યો છે કે મધાના અધિપતિનો પ્રદેશ મધાના અધિપતિ એટલે પિતૃઓ, જે ચન્દ્રમાં વસતા ગણાય છે, તે. એ ચન્દ્ર તે પાછો મૃગનો અધિપતિ છે. તે ઉપરથી ટીકાકાર ધારે છે કે ચન્દ્ર મૃગ નક્ષત્રમાં હતો; અને એવી રીતે યુદ્ધને અદ્યારમે દિવસે શ્રવણ, જે મૃગથી ૧૮ નક્ષત્રને અન્તરે આવેલું છે, તેમાં બળરામનું આગમન થયું એ વચનની સાથે આ હકીકતને ટીકાકારે બંધબેસતી કરી છે. ટીકાકારે ભારતસાવિત્રી નામના ગ્રન્થમાંથી પણ ઉતારાઓ આપ્યા છે. એ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે ચન્દ્ર ભરણી નક્ષત્ર, જેના અધિપતિ મૃત્યુદેવ છે, તેમાં હતો અને એવી રીતે એને ‘મધાવિપય’ની સાથે સમ્બન્ધ છે. પણ આ વિચારની વિરુદ્ધ ટીકાકારે એની દલીલ કરી છે કે ભરણીથી શ્રવણ સુધીમાં ૨૧ નક્ષત્રો આવે છે તે સર્વના ઉપર ૧૮ દિવસમાં ચન્દ્રથી ફરી વળાય નહીં. પણ એ એટલું કબૂલ કરે છે કે મૃગ-શીર્ષના શુક્લપક્ષની ત્રયોદશીએ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ હતી, કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ ભીષ્મનું પતન થયું હતું, દ્રોણના સેનાધિપત્ય હેઠળ રાત્રે જે બયકર યુદ્ધ થયું હતું તે ખારસે થયું હતું, અને એ પ્રમાણે ચન્દ્રમા તે રાત્રે ત્રણેકને સુમારે ગયો હતો એવું મહાભારતમાં કહ્યું છે તે બરાબર છે અને મૃગશીર્ષની અમાવાસ્યાને દિવસે દુર્યોધન હણાયો હતો. હવે હમે આગળ જણાવી ગયા છિયે કે કાર્તિકની અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યગ્રહણ થયું હતું, તે દિવસે ચન્દ્ર જ્યેષ્ઠામાં હતો. જ્યેષ્ઠા અને મૃગની વચ્ચે ૧૫ નક્ષત્રો છે. સાધારણ રીતે એટલાં નક્ષત્રો ઉપર ફરી વળતાં ચન્દ્રને ૧૪ દિવસ લાગે. “હું મહારી શયા ઉપર ૫૮ દિવસ સુધી સૂતો” એ ભીષ્મનાં વચનો વિષે ટીકાકારે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે “અષ્ટપચાશત્” એ શબ્દનો

સાધારણુ જીતે. '૫૮' એવો અર્થ થાય છે, પણ અહીં સોમાંથી એટલી રકમ બાદ કરવાની છે એટલે એનો '૪૨' એવો અર્થ થાય. મૃગશીર્ષના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ ભીષ્મ બાણવડે વીધાઈને પડ્યો અને માધના શુક્લપક્ષની પંચમીએ એનું મરણ થયું કહેવાય છે, એટલે મૃગશીર્ષના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીથી તે માધના શુક્લપક્ષની પચમી સુધીમાં ૫૮ નહીં પણ ૪૨ દિવસ થાય છે, અને દીકાકારે એટલા માટે '૫૮'ના '૪૨' કરી નાંખ્યા છે. પણ અનુશાસનપર્વમાં એક ખીજે શ્લોક છે તે એની લક્ષ બહાર રહેલો જણાય છે. ત્યાં આગળ યુધિષ્ઠિરને વિષે કહ્યું છે કે યુદ્ધ પૂરૂ થયા પછી ૫૦ રાત્રી સુધી એ હસ્તિનાપુરમાં રહો અને ત્યાર પછી એ ભીષ્મને જોવા ગયો, કારણ કે ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં ભીષ્મનું મરણ થવાનું હતું. આયરની પેઠે કેટલાક શ્લોકોના પાદ બદલ્યા વિના અથવા તો કેટલાક શ્લોકોને પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલા એમ ગણીને કાઢી નાંખ્યા વિના સઘળાં વચનોને એકખીજની સાથે બંધબેસતાં કરવાં એ હમને તો અશક્ય લાગે છે. અનુશાસનપર્વનાં છેલ્લાં બે કથનોને તથા દેવાં એ સૌથી સલામતી-ભરેલો રસ્તો છે અને એમ કરવાથી ફેરફાર પણ બહુ થોડો કરવો પડે છે. બાકીનાં સઘળાં વચનોનું એ પ્રમાણે સમાધાન થઈ જાય છે અને યુદ્ધને પ્રથમ દિવસે ચન્દ્ર મૃગા અથવા ભરણી નક્ષત્રમાં હતો એવું આપણાથી માની શકાય છે. મિ મોદક એવો અર્થ કરે છે કે ચન્દ્ર ખરેખરો મધ્યામાં અને સાયન મૃગમાં હતો. ભીષ્મનું પતન અને મૃત્યુ એ બેની વચ્ચેના દિવસોની ગણતરીમાં ફેરફાર ટોવાને લીધે એમને કઈ હરકત આવતી નથી.

આ શ્લોકનો દ્વિતીયાર્થ પણ પ્રથમાર્ધના જોવાજ ગુંચવણિયા છે. સાતે યદ્દ એકી વખતે આકાશમાં પ્રકાશે એ કદી બની શકે નહીં, કારણ કે સૂર્યનો જ્યારે પ્રકાશ હોય ત્યારે ખીજ યદ્દ અદશ્યજ રહે. પણ આ બનાવ તે વખતે અસાધારણુ ગણાતો હતો એ વાત કબૂલ રાખીએ તોપણ સાતે યદ્દ તે વખતે ક્ષિતિજની ઉપર હતા એટલું તો બતાવી શકાવું જોઈએ. દીકાકારની પેઠે બૃહસ્પતિ શ્રવણમાં હતો એવું જો આપણે માનીએ તો એ વખતે એ ક્ષિતિજની ઉપર હોઈ શકે નહીં, પણ નીચેજ હોય, અને

શુક્રનું પણ એમજ છે. આ ઉપરથી ચોખ્ખું જણાય છે કે સૌતિએ
 મહેનાં જે સ્થાન જણાવેલાં તેજ દમે પણ જણાવ્યાં છે. અમાવાસ્યાથી
 ચૌદસ સુધીમાં સૂર્ય જ્યેષ્ઠથી મૂળ સુધી ગયો હોય અને ચન્દ્ર મૂળથી મૃગ
 સુધી ગયો હોય એવું આપણે માની શકીએ. એટલે તે દિવસે સૂર્ય ગમે
 ત્યારે છુદ્ધ, મંગળ અને શુક્રસ્પતિ એની સાથે હતા, શનિ એની પાસે હતો,
 શુક્ર એનાથી જરા ઉચ્ચે હતો અને લગભગ પૂર્ણિમાસ્થાના જેવો ચન્દ્ર
 પશ્ચિમ દિશા તરફ હતો. પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વ્રદર્શીઓ
 વડે સૂર્ય ક્યાઈ ગયો હોય તો એ સંધ્યા સામગ્રી જેવામાં આવે એ
 બનવા જોગ છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

જનમેજ્યની પ્રહલત્યા.

જનમેજ્યની પ્રહલત્યા કંઈ એ એક પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્ન હમેશાં નિરુત્તરજ રહેશે એવો ભય રહે છે. વેદની અને પુરાણની કથાઓ જાણનારા અનેક વિદ્વાનોને હમે પૂછી જોયું પણ આ વિષેની દત્તકથા કોઈ પણ પુરાણમાં આવતી હોય એવી માહિતી કોઈ પણ વિદ્વાન તરફથી હમને મળી શકતી નથી. આદિપર્વના ખીજા અધ્યાયમાં જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તે તદ્દન અપૂર્ણ છે. એ વાર્તાનો સારાંશ આ રથજે આપવામાં આવશે તો તે રસદાયક થઈ પડશે. જનમેજ્ય પારિક્ષિત પોતાના ત્રણ બ્રાત્રીઓની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં એક મ્હોટો યુદ્ધ કરતા હતા. એ વખતે યુદ્ધના સ્થાન આગળ કેટલાક કૂતરાઓ આવ્યા. તેઓને મારીને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી એ કૂતરાઓની માતા સરમા જનમેજ્ય અને એના બ્રાત્રીઓ ઉપર ઝીડવાઈ અને વગર વાંકે પોતાના છોકરાઓ તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવી તેને માટે એણે તેઓને કપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે “ત્હમારા ઉપર કોઈ અણુધારી આક્રમણ આવી પડશે.” સરમાનો શાપ સાંભળીને રાજા ગમરાયો તે શ્રુતશ્રવા નામના એક ઋષિની પાસે ગયો તેણે ઉપાધ્યાય તરીકે પોતાનો છોકરો સોમશ્રવા રાજાને સોંપ્યો અને રાજાને કહ્યું કે “એ છોકરો મહાદેવકૃત્યા સિવાય ત્હમારી સઘળી પાપકૃત્યાઓનું શમન કરશે; પણ એ છોકરામાં એક દોષ છે તે એ કે કોઈ પણ બ્રાહ્મણ એની પાસે કંઈ વરદાન માગે તો તે વરદાન એ તેને આપ્યા વગર રહે નહીં.” આ શરત કબૂલ રાખીને રાજાએ એ છોકરાને ઉપાધ્યાય તરીકે સ્વીકાર્યો અને પોતાના ભાઈઓને એણે કહ્યું કે “આ છોકરો જે કંઈ આજ્ઞા કરે તેના પ્રમાણે ત્હમારે કરવું.” પછી એ તક્ષશિલા ગયો અને એ દેશ પોતાને તામે કીધો. અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે અને જનમેજ્યના ભાઈઓ ઉપર અણુધારી આક્રમણ શી આવી પડી, સોમશ્રવાએ રાજાને શી મદદ આપી, સોમશ્રવાની પાસે શું વરદાન માગવામાં આવ્યું હતું અને કેના તરફથી માગવામાં આવ્યું હતું એ સઘળાં વિષે કમનશીબે આગળ કંઈ પણ હકીગત આપવામાં આવી નથી.

જનમેજયે સર્પસત્ર કીધો તે વખતે, જે ઋષિ આવ્યા હતા તેમનું પણ આ સોમશ્રવાને ગણાવવામાં આવ્યો નથી. કદાચ સૌતિએ જાણી નેધને આ વાર્તા અધુરી રાખી હશે અને એ અધુરી રહેલી વોતને બદલીને જનમેજયે કરેલા અશ્વમેધની વાર્તા આપી હશે. એ અશ્વમેધની વાર્તા હરિવંશમાં આપવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે શાસ્ત્ર-વિધિ પ્રમાણે વધ કરાયલા યજ્ઞપશુ (અશ્વ)ની સાથે જનમેજયની રાણીએ શયન કર્યું હશે તે વખતે ઇન્દ્રે તેની સાથે ઉપભોગ કર્યો. તે ઉપરથી સ્ત્રી-વાદને જનમેજયે યજ્ઞના બ્રાહ્મણોને કાઢી મૂક્યા અને રાણીને પણ પોતાના ઘરમાંથી નિદામ કરી. આખરે ઋષિઓના વચ્ચે પડવાથી રાણીનો તો પાછો સ્ત્રીકાર કરવામાં આવ્યો, પણ તે સમયથી એવો ઠરાવ થયો કે હવેથી કોઇએ પણ અશ્વમેધ કરવો નહીં. હજી પણ ધણાખરા ક્ષત્રિયો આ પ્રતિબંધને માને છે.

મુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઐતિહાસીક પુસ્તકો.

ઇમ્પ્રિયલ ગેઝીટીઅર—ઇડિયા વો. ૪ થુ (છપાય છે.)

ઇંગ્લેન્ડની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ—(સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક મી. બકલના પુસ્તકનો અનુવાદ). કર્તા, રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. ખી. એ. પ્રિન્સિપાલ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેન, અમદાવાદ. “શાંકર ભાષ્ય, કર્તવ્ય” વગેરેના લેખક. “વાંચનારને વિચાર કરવાની ટેવ પડી છે તેને તો આ ગ્રંથ ઘણો રસીક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” લાખ-એરી માટે મંજુર. પૃ. ૭૩૬. ક્રીમત રૂપિયા બે.

ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ—(મી. સ્પીથના ઇંગ્રેજી પુસ્તક પરથી). કર્તા, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આઇ. ઇ. વર્નરાજ આવડો, સિદ્ધરાંજ નયસિંહ, અકબર, ભવાઇસગ્રહ, વગેરેના લેખક. “ગ્રીક લોક જેમ રાજ્ય પ્રકરણમાં પ્રખ્યાત છે તેમ તેઓની વિંધા હુન્નર, કવિતા, સંસારી રીતભાતો, વગેરે મનોરંજક અને જાણવાજોગ છે. આ પુસ્તકમાં એ સઘળાનું હુંકું ખ્યાન કર્યું છે. પારખી બોલીમાં જેને મુનાની કહે છે અને આપણે જેને મૂળમાં યવન કહેતા તે એ ગ્રીક પ્રજા છે.” પૃ. ૩૮૦ (નકશા સહિત) ક્રીમત ચૌદ આના.

મુજરાતનો ઇતિહાસ—પ્રાચીન અને અર્વાચીન. (મુખર્ધ સરકારે રચાવેલાં ગેઝીટીઅર અને ખીજાં વિવિધ સાધનો પરથી તૈયાર કરનાર); કર્તા, રાવસાહેબ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. બેન્ગમીન ફ્રેન્કલીન, હાંદગીનું સાદક્ય વગેરેના લેખક. “આ ઇતિહાસ ઘણેભાગે વૂટક, છટો છવાયો, અનુમાનિક અને અપૂર્ણ છે, તોપણ આગળ ઉપર નવી શોધો થઇ વિશેષ પુરાવો મળી આવે ત્યાંસુધી આથી સારો ઇતિહાસ મળે તેમ નથી. ઇનામ અને લાયજેરી માટે મંજુર. ભાગ ૧, આવૃત્તિ ખીજી ક્રીમત બાર આના, ભાગ ૨, આવૃત્તિ ખીજી ક્રીમત એક રૂપિયા.

જંગલનો અર્વાચીન ઇતિહાસ—કર્તા, રા. સા. જમીયતરામ ગૌરી.

શંકર શાસ્ત્રી બી. એ. ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સુરત. “ ગુજરાતી ભાષાનો સામાન્ય રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષો આ મંથનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે તે કારણથી ભાષા ઘણી સાદી વાપરી છે, અને વાંચનારને કંટાળો ન ઉપજે તે ખાતર કેટલીક હકીકત મને નિરસ, નેનિર-પયોગી લાગી તે આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી નથી. દરેક પ્રકરણના કેટલાક પેટાભાગ હોવાથી પ્રકરણ અને તેના પેટા ભાગ-વિભાગનાં અધ્યાય અને ખંડ એવાં નામ અનુક્રમે રાખ્યાં છે. દરેક અધ્યાયને અને તેનો સાર પણ આપ્યો છે.” પૃ. ૬૮૬. ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર. કીંમત રૂ. ૩. ૦૦.

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર વિદ્વાન ડૉક્ટર ભંડારકરના કીમતી પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ). કર્તા, રા. રા. નવનિતરાય નારાયણભાઈ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી. “ વિચાર શક્તિ ” ના લેખક. પૃ. ૨૬૦. કીંમત દશ આના.

પ્રાચીન ભારત ભા. ૧ ભો—(બાણુ રોમેશચંદ્ર દત્ત દૃત Ancient India એ નામના ઇંગ્રેજ પુસ્તક ભાગ ૧ નો અનુવાદ.) કર્તા, રા. રા. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ, બી. એ. પ્રાચીન હિંદુઓ કેરી તરેહની જીંદગી ગુજરાત હતા અને કેવા વિચાર ધરાવતા હતા તે જાણત વાંચનારને આખે-હુખ ચિતાર આપવાની મારી ધારણા હોવાથી સૂકતો, ઉપનિષદ એ વગેરે અનાવનારને વાંચનારની સમજ ખડા કરવાનો અને તેમને પોતાની મેજે બોલવા દેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પૃ. ૨૭૨. ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજુર. કીંમત બાર આના.

પ્રાચીન ભારતખંડનો મહિમા—કર્તા, સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર. પ્રાચીન ભારતખંડમાં શું શું હતું અને તેને પોતાની કીર્તિ કેરી ફેલાવી હતી, તેનું આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને તેની જોડે ભરત-ખંડે બીજી જાતિના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે તેનું પણ થોડુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પૃ. ૨૨૪. કીંમત આઠ આના.

ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહેલી રાજ્યની ઉથલ-પાથલનો ઇતિહાસ—(મરાઠી પરથી ભાષાંતર). કર્તા, રા. રા. ચુનીલાલ

બાપુજી મોદી; મહાન આલ્ફ્રેડનું જીવન ચરિત્ર લખનાર. આવૃત્તિ ખીજી. પૃ. ૨૦૦. કીંમત બાર આના.

બ્રિટિશ રિસાયત પૂર્વાર્ધ—(સર દેસાઈ કૃત મરાઠી પુસ્તક હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૩મનો અનુવાદ). કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. “ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો ઉદયના ભાષાંતરકાર.” આ પુસ્તકમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી તે બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ સન ૧૭૭૩ સુધીનો અહેવાલ આપેલો છે. પૃ. ૭૦૪. કીંમત દોઢ રૂપીઆ.

મરાઠી સત્તાનો ઉદય—(જર્મનીય રાનાડેના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો અનુવાદ.) ખી. કરીમઅલી રહીમભાઈ નાનજીઆણી, ખી. એ. નિબંધ કરમાળા વગેરેના લેખક. પૃ. ૨૨૪. કીંમત દશ આના.

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચક્રતીનો ઇતિહાસ—અને તેમની પડતીનાં કારણો (ઉર્દૂ પરથી). કર્તા, ખી. મહેબુબમિયાં હમામખાન કાદરી, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. સમજડજ ઉમરેક. ઇનામ અને લાયકેરી માટે મંજુર. પૃ. ૭૦. કીંમત બે આના.

મુસલમાની રિયાસત—(છપાય છે.)

મિરાતે સિકંદરી—કર્તા-રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, ખી. એ., ખગોળ વિદ્યાના કર્તા. પૃ. ૪૬૦ કીંમત રૂ. ૧-૦-૦.

લંકાનો ઇતિહાસ—(મરાઠી પરથી ભાષાંતર). કર્તા, રાવસાહેબ પરમાનંદભાઈ ભોળાભાઈ પારેખ. કીંમત ત્રણ આના. પૃ. ૧૩૬.

વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર—(કાશ્મીરક ભટ્ટ ગિરહણ કવિકૃત-ઐતિહાસિક કાવ્ય ગ્રંથ). કર્તા, રા. રા. વરલભજી હરિદત્ત આચાર્ય. કીર્તિ કૌમુદીના અનુવાદક, આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય કદ્યાણુના ચાતુર્યવંશી આહલવમશ્વ અથવા તૈયોગ્યમશ્વના પુત્ર વિક્રમાંકદેવનું વર્ણન છે. તે તેના નામ ઉપરથીજ સ્પષ્ટતર છે. + + + વિક્રમ સાથે શત્રુ મિત્રનો સંબંધ ધરાવનારા રાજા-માંથી જુજનાંજ નામો આપ્યાં છે. પણ ગિરહણની વિક્રમાંકદેવની લખેલી બાબતે સારી છે, એમ કદ્યાણુના અમરખ્ય શિક્ષા લેખોથી તેમજ ખીજીથી સાબિત થાય છે. આ આખું કાવ્ય પોતાના રક્ષક અને આશ્રયદાતાની સ્તુતિરૂપ

નહેર ખખરો.

છે અને એમ'થીજ કવિઓએ કયું છે. તોપણ તે હિંદુસ્તાનના સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે ખાસ ઉપયોગી છે." પૃ. ૧૯૨. કીમત ખાર આના. રાસમાળા લા. ૧ અને લા. ૨—(ગુજરાતના સાહિત્યનું એક અપૂર્વ પુસ્તક). (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્થાપક મી. અલેક્ઝાન્ડર કિન્લાક દ્વારેસ સાહેબે, અધ્યાગ શ્રમ અને ઉદ્યોગ કરીને એકઠાં કરેલાં ઇમતી સાધનો પરથી, રચેલાં અગ્રેજી ગ્રંથનો તરજુમો). કર્તા, રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ. લલિતા દુઃખદર્શક, વિક્રમોવર્ણિય, રણપિંગળ વગેરેના લેખક. ખીજી આવૃત્તિ પુનઃ શોધિત તથા વૃદ્ધિત રા. મનસુખરામ કૃત દ્વારેસ જીવન ચરિત્ર સહિત. ખીજી આવૃત્તિ. ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજુર. કીમત રૂપીઆ બે (દરેક ભાગના).

રૂશિયા—(રસ રાજ્યનું સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક વર્ણન, ખંગાળી પરથી). કર્તા, રા. રા. કૃપાશંકર દોલતરામ. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રાયમાહનરાય વગેરે ગ્રંથોના લેખક, પૃ. ૧૦૮. કીમત ૭ આના.

સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીનો પુરાતન ઇતિહાસ—કર્તા, મી. રહેમાનખાં કાલેખાં તલાટી. એમાં સમાવેલી બાબતના ખરાયણા વિષે અમારે મોઢે સ્તુતિ કરવી નિર્થક છે. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એક ફોજદારી કેસમાં સરકાર તરફથી પુરાવામાં આ અમારું પુસ્તક સુરતની કોર્ટમાં તથા મુખ્યના નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં રજુ કરવામાં આવ્યું હતું, ન્યાં તે ખરું ઠરી, વાદીને શિક્ષાપાત્ર ઠરાવ્યો હતો. ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજુર. પૃ. ૧૧૭. કીમત આઠ આના.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય—(મી. લાયલ કૃત "Rise of the British Dominion in India" એ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ. કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલબાઈ મહેતા, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. બ્રિટિશ રિસાયતના લેખક, પૃ. ૧૪૪. કીમત ૭ આના.

હિન્દની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને લોક સ્થિતિ—કર્તા, રા. રા. બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા. પ્રાણી વર્ણન, વેણી સંહાર વગેરેના લેખક. પૃ. ૭૧૬. કીમત સવા રૂપિયો.

આ તેમજ ખીજાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણુંઃ—
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ.